

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Х Р Е С Т О М А Т И Я

Жалпы білім беретін мектептің
9-сыныбына арналған оқу құралы

Өңделген үшінші басылымы

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

Алматы “Мектеп” 2013

УДК 373.167.1
ББК 63.3(5Қаз)я72
Қ18

Құрастырушылар:

К. Нұрпейіс, І. Қозыбаев, Қ. Жүкешев

Қ18 Қазақстан тарихы: Хрестоматия. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқу құралы / Құраст.: К. Нұрпейіс, І. Қозыбаев, Қ. Жүкешев. — Өнд. 3-бас. — Алматы: Мектеп, 2013. — 168 бет.

ISBN 978—601—293—900—2

Қ $\frac{4306020600-103}{404(05)-13}$ 21(4)—13

УДК 373.167.1
ББК 63.3(5Қаз)я72

© Нұрпейіс К., Қозыбаев І.,
Жүкешев Қ., (құраст.), 2005
© “Мектеп” баспасы, көркем
безендірілуі, 2013

Барлық құқықтары қорғалған
Басылымның мүлкітік құқық-
тары “Мектеп” баспасына тиесілі

ISBN 978—601—293—900—2

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқушылар, өздеріне ұсынылып отырған 9-сыныпқа арналған “Қазақстан тарихы” пәнінің хрестоматиясына бағдарламалық білім мазмұнын толықтыратын, олардың тыңғылықты меңгерілуіне септігін тигізетін (құжаттар) материалдар — тарихи деректер: мемлекет қайраткерлерінің баяндамалары, мақалалар, хабарламалар енгізілді. Хрестоматияның маңызды бөлігін Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін алғаннан кейінгі кезеңнің материалдары құрайды. Бұлардың арасында Қазақ КСР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларациясы, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы ҚР Конституциялық заңы, салалық заңдардан үзінділер бар. Құжаттар білім мазмұнының оқулықтағы реттілігіне сәйкес орналастырылған.

Кітаптан бағдарлама бойынша жоспарланған тақырыптардың бөріне қатысты деректі табуға болады. Олар теориялық тұжырымдарды нақты айғақтармен толықтырып, білімді тыңғылықты игеруге ықпалын тигізбек.

Хрестоматияға енген құжаттар мен деректі материалдардың кейбіреулерін бірнеше сабаққа қатар пайдалануға болады. Оған Президент Н.Назарбаевтың іргелі еңбектерінен үзінділер, тұжырымдамалық құжаттар жатады. Керісінше, 1920—1940 жылдардың шындығын айғақтайтын шағын құжаттардың бірнешеуі бір ғана тақырыптың мазмұнын ашуға қолданылуы ықтимал. Мұндайда мұғалімнің көмегімен алда өтілетін тақырыпқа қатысты материалды алдын ала іріктеп алу маңызды.

Бір ескеретін жайт, 9-сыныптың “Адам. Қоғам. Құқық” (Алматы: Мектеп, 2013) пәнінің хрестоматиясында да “Қазақстан тарихына” қатысты құжаттар — Қазақстан Республикасының Конституциясы мен салалық заңдардан үзінділер берілген. Өтілетін тақырыптың мазмұнына қарай екі кітаптағы кейбір құжаттарды екі пән де қатар пайдалануға болады.

I бөлім. РЕСЕЙ ОТАРЛЫҚ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

АСТРАХАН ГУБЕРНИЯСЫНЫҢ, СІБІР МЕН ОРТА АЗИЯНЫҢ БҰРАТАНА ХАЛҚЫН СОҒЫСЫП ЖАТҚАН АРМИЯ АУДАНЫНДА ҚОРҒАНЫС ҚҰРЫЛЫСТАРЫН САЛУ ЖӨНІНДЕГІ ЖҰМЫСТАРҒА АЛУ ТУРАЛЫ ПАТША ЖАРЛЫҒЫ

25 маусым, 1916 жыл.

Империяның бұратана ер адамдарын соғысып жатқан армия ауданында қорғаныс құрылыстары мен әскери қатынас жолдарын салу жөніндегі жұмыстарға, сондай-ақ мемлекеттік қорғаныс үшін қажетті өзге де кез келген жұмыстарға тарту туралы.

Император патша ағзамның 1916 жылдың 25 маусымы күні жоғары мәртебемен мынадай өмір беруге рұқсат етуге рақымы түсті:

1) Соғысып жатқан армия ауданында қорғаныс құрылыстары мен әскери қатынас жолдарын салу жөніндегі жұмыстарға, сондай-ақ мемлекеттік қорғаныс үшін қажетті өзге де кез келген жұмыстарға осы соғыс бойында империяның 19 жастан 43 жасты қоса алғанға дейінгі төменде аталатын бұратана ер адамдар тартылсын:

а) Астрахан губерниясының және Сібірдің барлық губерниялары мен облыстарының бұратана халқы, бұған қаңғырып жүрген бұратаналар және Приморье, Амур, Камчатка және Сахалин облыстарында; Якут облысының Орта Кольма, Верхоян және Вилюй округтерінде; Енисей губерниясы мен уезінің Турухан және Богучан бөлімшелерінде, сондай-ақ Тобыл губерниясының Березов және Сургут уездерінде мекендейтін жалпы барлық бұратаналар қосылмайды;

б) Сырдария, Ферғана, Самарқан, Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай және Закаспий облыстарының бұратана халқы;

в) Тверь және Кубань облыстары мен Закавказьенің мұсылман халқы (бұған әскери міндеткерлікті заттай өтеуге тиісті мұсылман-осетиндер, сондай-ақ бұл міндеткерлікке жатпайтын түріктер мен күрдтер қосылмайды), Закавказьені мекендейтін езидтер, Сухуми округінің христиан-ингилойлықтары мен христиан-абхаздары, сол сияқты Ставрополь губерниясының түрікмендері, ноғайлары, қалмақтары және басқа да солар сияқты бұратаналары.

2) Жұмыстарға тартылуға тиісті бұратана халқының осының алдындағы (1) тармаққа сәйкес жасын анықтау, сол сияқты 1914 жылғы 3 тамызда жоғары мәртебелі бекіткен Әскери Кеңестің ережелеріне сәйкес оларды осы жұмыстарға тартудың егжей-тегжейлі ережелерін белгілеу ішкі істер және соғыс министрлерінің қарауына табыс етілсін.

Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане.
Сб.: документов. М., 1960. С. 25—26.

**ҚАЗАН ӘСКЕРИ ОКРУГІ ӘСКЕРЛЕРІ КОМАНДАШЫСЫНЫҢ
БАС ШТАБ БАСТЫҒЫНА ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ
ЛАВРЕНТЬЕВТІҢ ЖАЗАЛАУ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ АУЫР
ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ ЖЕДЕЛХАТЫ**

26 қазан, 1916 жыл.

Ген. Лаврентьевтің мынадай хабарламасын жеткіземін:

Балпан стансысындағы бірінші тірек мекенін алу үшін 19 қарашада Ырғыздан аттанған есаул Фроловтың отряды 22 қарашада таңертең төрт мың адамға дейін жететін бүлікшілер тобымен қақтығысып қалған. Оның хабарлауына қарағанда, сегіз казак өлтірілген.

23 қарашада Қызылкөл стансысына есаул Грузиновтің колоннасы жақындап барған. 24 қарашаға қараған түні бүлікшілер сымды қиып, есаул Фролов колоннасының Ақшығанақ стансысындағы екінші тірек мекенді алу үшін Ырғыздан аттанған Грузиновтің колоннасымен байланысын үзіп тастаған.

Стансыға тез арада сымсыз телеграф жіберуді қатты өтінемін, өйткені байланыс болмайынша басқару мүмкін

емес. Шалқармен байланыс кез келген минутта жойылуы мүмкін, өйткені Ырғыз — Шалқар шебіндегі стансыны взводтар күзетіп тұр, олар бүлікшілердің шағын топтарына ғана қарсылық көрсете алады. Тобырларға қарсы күзет дәрменсіз. Жағдай өте қиын, өйткені бұзақылар Ырғызды оңтүстік жағынан қоршап, қыстауларды өртеуде.

Техникалық байланыс құралдарын жіберуге жәрдем көрсетуді және жылжымалы резерв түрінде тағайындау үшін ұйымы, көш-керуені және тұрақты офицерлер құрамы бар жеке әскер бөлімін жіберуді сұраймын.

23 қарашада күндізгі сағат екі жарымда есаул Грузиновтің отряды Қызылкөл стансысына келіп, онда есаул Фроловтың отрядымен қосылды. Кешкі сағат 9.00-де есаул Грузиновке аппарат арқылы Қызылкөлдің арғы жағындағы қыстауларды басып алған бүлікшілер тобырына таң ата шабуыл жасауға бұйрық берілді. Нәтижесі белгісіз, өйткені түнгі сағат 2.00-де фонопор жұмыс істемей қалып, есаулдар Грузинов пен Фроловтың колонналарымен байланыс үзілді.

Бүлікшілер тобырларымен қақтығыс кезінде Фроловтың отряды 21 және 22 қарашада 43 снаряд атса, роталар 4300 патрон және жүздіктер 4000 патрон атқан; жаяу әскер мен казактар 500 қадам жерден оқ атқан. Қырғыздар әскери сап түзеп, лек-лек болып келіп лап қойып, шабуылға шығады, тыныққан кезде тосқауыл қойып, 25 шақырымға дейін шолғыншылар жібереді.

Экспедициялық отряд әрекет етіп жатқан жалпы жағдай туралы ген. Лаврентьев былай деп хабарлайды:

“Жердің орасан қашықтығы, тұрғын жайдың, жер карталарының, азық-түліктің, отынның болмауы, көлдер, шағыл-құмдар, қамыстар арасынан алып жүретін жолбасшылардың әрқашан қажет екенін дәлелдеп отыр. Торғай облысының көшпелі халқының жалпы саны 450000 адам болып отырғанда, бүлікшіл болыстарға шамамен жасалған есеп бойынша, Торғай және Ырғыз уездерінде бүлікшілер саны 50 мың әскерге дейін жетеді. Олар әзірше болыстарда бытырап жүр, бірақ қазірдің өзінде-ақ, Торғай мен Ырғыз, Қарабұтақ қалаларына және теміржол бойына қарсы қимылдап, үлкен тобырға бірігуге ұмтылуда. Қырғыздардың батыл қимылы жағдайында оларға соққы беру арқылы жылдам табысқа жетуге үміт арту мүмкін емес”.

Өлкені тыныштандыру үшін кемінде 1—2 жыл керек болатынына күмән жоқ. Осы себеппен ұзаққа созылған жүйелі науқанға дайындалу, бірден жеткілікті, дұрыс ұйымдастырылған күш беру және барлық техникалық құралдармен кең көлемде жарақтандыру керек. Жеке-леген роталар мен жүздіктер өзінің көш-керуені, шаруашылығы, медициналық бөлімі бар ұйымдасқан полкті алмастыра алмайды. Орыс өкімет орындарының беделін сақтау үшін шағын құрама бөлімдерден, көп жағынан әлсіз қосымша күш жібергеннен гөрі, тіпті қажетінен де көбірек күштерді бірден жіберген жақсы.

Зор кеңістік жұтып қоятын біздің күштеріміздің әлсіз жағдайында бүлік өлкенің барлық халқын қамтуы мүмкін, мұның өзі тұтас бөлімдері бар үлкен күштер тағайындауды керек етеді.

Торғай облысындағы мұндай жағдай экспедициялық отряд алдына қойылған міндетті мейлінше қиындатып жібереді: қозғалыс күн сайын өрістеп барады және Ташкент теміржолынан батысқа қарай жайылуда, өйткені 20 қарашада қырғыздардың тобыры Мұғалжар тауларында, сол аттас станциядан 60 шақырым жерде және Орал облысы Темір уезінің басқа да жерінде көзге түсті... Отрядтармен байланыс жасау өте қиын, өйткені қырғыздар тобы сымды үнемі үзіп тастауда, соның салдарынан Торғайды алу үшін жіберілген подполковник Котоминнің отрядымен байланыс осы кезге дейін қалпына келтірілген жоқ және ол қаланың, оның тұрғындары мен гарнизонның, сондай-ақ подполковник Котомин отрядының өзінің де тағдыры осы кезге дейін белгісіз.

Бүлікшілер топтары зор батылдық көрсетіп, шабуылға шыққан роталар мен жүздіктердің оқ атқанына қарамастан, отрядқа 500 қадам қашықтыққа дейін жақындайды.

Азық қорымен дұрыс қамтамасыз ету мақсатында құрылған экспедициялық отряд өте қиын жағдайда қалып отыр: жергілікті қаражат мүлде жоқ, қырғыздар ұлан-байтақ кеңістіктегі пішен қорын, отынды өртеп жіберуде. Отын жоқта күркелерге орналастыру мүлде мүмкін емес. Егер отрядты азық-түлік жеткізу және жауын-шашынға арнап қор жасау үшін жүк автомобильдерімен қазір жабдықтамас, боранды күндері оның жағдайы барынша қиындайды. Сондықтан, жоғары мәртебелі, Сізден оларды дереу жіберуді тағы да өтінемін.

Сымсыз телеграф стансысының болмауы себепті, отрядты басқару қиын. Сондықтан отрядты кем дегенде үш радиотелеграф стансысымен жабдықтау сөзсіз қажетті және өте-мөте шұғыл шара болып табылады. Радиотелеграф стансысын барынша тез жіберуді өтінемін.

Торғай облысы қырғыздарының өрши түскен бүлігі мен оның Ташкент жолынан батысқа қарай жайылуы, қырғыздардың амандығына қатер төндіріп отырған бұл жолдың күзет құрамын ұлғайтуды қажет етеді, өйткені Ташкент жолының бір өзін ғана күзету үшін оның басқармасы жанындағы ерекше комитет 884 адам тағайындау қажет деп тапты. Сол себепті, Торғай облысына екі пулемет командасы бар үшінші казак полкінің бір өзін ғана жіберуді мүлде жеткіліксіз деп білемін. Менің 22 қарашадағы №639 жеделхатымды өзгертіп, үш пулемет командасы және бір атты әскер батареясы бар сондай үш полк жіберуді өтінемін.

Санецкий

Восстание 1916 г. в Казахстане.
Документы и материалы. Алма-Ата, 1947. С. 108—110.

* * *

Жанбосынов Әбдіғалар (1870—1919) — Орта жүздегі қыпшақ руының белгілі биі Нияздың немересі. 1916 жылғы қазанда оны көтеріліс жасаған халық ақ киізге көтеріп, Торғай қыпшақтарының ханы етіп жариялады. Ол ресми түрде хан атағынан бас тартып, әмір деп аталса да, хан өкіметі құрылымын қалпына келтірді. Әбдіғалар алдыңғы қатарлы көзқараста болған адам, ауыл мектебін, бастауыш орыс мектебін ұйымдастырып, мешіт құрылысын басқарды. Әбдіғалардың ұсынысымен жаратылысынан қолбасшылық дарыны бар Амангелді сардарбек (қолбасшы) болып сайланды.

Әбдіғалар 1919 жылдың соңында беймәлім жағдайда қайтыс болды.

Иманов Амангелді Үдербайұлы (1873—1919) — Кенесары Қасымовтың серігі, XIX ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалысына белсене қатысқан Иман батырдың немересі. Бұрын ұлт-азаттық қозғалысына қатысқан, далада жоқ-

жітіктердің қорғаушысы, мерген аншы ретінде белгілі болған, сауатты.

Көтерілісшілер қарулы күштерінің қолбасшысы — сардарбек болып бірауыздан сайланған. Көтеріліс кезеңінде және кейін Торғай уезінің әскери комиссары болып тағайындалған кезде ол өзінің аса көрнекті ұйымдастырушы, халық батыры — қолбасшы екенін танытты. 1919 жылғы 18 мамырда Қостанай көтерілісшілерінің негізгі күштері Торғай қаласына келерден бірнеше күн бұрын өлтірілген.

Көкімбайұлы Кейкі (Нұрмағанбет) (1873—1919) — Торғай даласында отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күресті көрнекті ұйымдастырушылардың бірі, көтерілісшілердің ірі отрядын басқарды, мерген, батыр. Кеңесары хан бастаған ұлт-азаттық көтеріліске белсене қатысқан құлан қыпшақтар әулетінен. Жерлестері оның тұтқиылдан шабуыл жасауы мен өзіне тән ерлігі туралы аңыздар шығарған. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, капиталға қызылгвардиялық шабуыл дейтіннің кезеңінде батыр Кеңестер саясатына ашық наразылық білдірді. Кейкі батыр өз төңірегіне наразыларды жинап алуы мүмкін деп қауіптеніп, оның Кеңеске қарсы қимылдарын тыю мақсатымен арнаулы экспедицияны басқарған әскери комиссар Александр Токарев 1919 жылғы 29 сәуірде батырды өз қолымен атып өлтірген.

Мәмбетов Жәмеңке (1838—1916) — Жетісу облысындағы Қарқара көтерілісінің көрнекті ұйымдастырушыларының бірі. Жәмеңке албан руының ықпалды биі болған, Иванов болысына 27 жыл бойы болыс болып сайланған. Оның әділ үніне қазақтар да, Ыстықкөл қырғыздары да құлақ асқан. 1916 жылғы 11 шілдеде Ереуілтөбе деген жерге жиналған 14 албан болысының жігіттері өліспей беріспеуге ант берген. Патшаның уездік әкімшілігі көтеріліске шыққандардың басшылары арасынан Ж.Мәмбетов пен Ұ.Саурықов бастаған 16 адамды қамауға алды. Бас имеген Жәмеңке 1916 жылғы 11 тамызда Пржевальск қаласының түрмесінде у беріп өлтірілді. Қаракөл-Атада туыстары мен жақындарынан жасырын жерленген.

Әшекеев Бекболат (1848—1916) — Жетісудағы 1916 жылғы көтерілістің Үшқоңыр ошағының басшысы (қазіргі Алматы облысының Қарасай ауданы).

Бекболат 1916 жылдан көп бұрын-ақ халық арасында әділдік жолындағы күрескер және отаршылдық езгінің қарсыласы ретінде мәлім болған.

Ауыр сын туған кезде Бекболат көтерілісшілерге бас болып, көтерілісшілер армиясын құрды, тау арасында қару-жарақ шеберханаларын ұйымдастырды. Жігіттер соғыс өнеріне машықтанды. Қырғыздардың көтерілісшілер қозғалысымен байланыс орнатылды. Бүлікшілер жазалаушыларға табандылықпен қарулы қарсылық көрсетті, бірақ күш тең емес еді. Бейбіт халықты ойрандалудан, ал көтеріліс жасаушыларды жазалаудан құтқару мақсатымен Бекболат өкімет орындарына өз еркімен берілді. Жазалаушылар көтерілісші халықтың аты аңызға айналған жетекшісін Боралдайда дарға асты.

Т. РЫСҚҰЛОВТЫҢ “ШЫҒЫСТЫ АЗАТ ЕТУ КҮРЕСІНІҢ ТАРИХЫНАН” ДЕГЕН МАҚАЛАСЫНАН

(Қырғыздардың 1916 жылғы патша өкіметіне қарсы күресі)

1916 жылы соғыс қимылдары майдандарында дүние-жүзілік империалистер бір-біріне айдап салған миллиондаған жұмысшылар мен шаруаларды қырып-жою барынша қызып, ал патша өкіметі оған “зеңбірек жемі” ретінде бұқараны үсті-үстіне төгіп жатқан кезде, міне, сол кезде Түркістанда нақ сол патша өкіметі бүлік шығарған байырғы халық бұқарасын жазалап, тағы бір қырғын жасады.

1916 жылы патша үкіметінің соғыс қимылдары майданындағы тыл жұмыстарын атқару үшін бұрынғы Ресей империясының бұратана халқынан шыққан жұмысшыларды жинау туралы бұйрық шығарғаны мәлім. Шын мәніне келгенде, негізінен, арандатушылық болған осы шара арқылы патша өкіметі тылдағы жұмыстар үшін тегін және неғұрлым қауіпсіз жұмыс материалдарын пайдалануды көздеді, ал сонымен бірге әскерге жаңа шақыру жариялап, қосымша күш жіберуді кешіктірмей, нақ сол тыл жұмыстарында істеп жүрген орыс жұмысшылары мен шаруаларын тікелей соғыс қимылдарына жібермекші еді.

Осы бұйрыққа сәйкес Түркістаннан бұратана саналған 200 000-ға жуық жұмысшы алу керек болды. Асығыс

жарияланып, зорлықпен жүзеге асырыла бастаған бұл бұйрық 1916 жылдың шілде айында Түркістанның байырғы халқының көтерілісін туғызып, ол 1917 жылдың басына қарай аяқталады. Байырғы халықтың патша өкіметіне қарсы көтерілісі Ташкентті (көне қала), Самарқан, Ферғана, Түрікмен (Закаспий) облыстарының бірқатар уездерін және Жетісу облысының көп бөлігін қамтыды.

Патшалық отаршылдық езгіге және өздерінің жергілікті билеушілер тобына стихиялы түрде болса да тұнғыш рет қарсы шығуға батылы барған жүздеген, мыңдаған езілген халық бұқарасының бұл көтерілісі аяусыз басып-жаншылды. Көтеріліс басталған кезден Ақпан революциясына дейін жалпыға мәлім, сол кездегі Түркістан генерал-губернаторы Куропаткиннің тікелей басшылығымен полковник Иванов (кейін Колчак үкіметінің мүшесі), генералдар Мадридов, Фольбаум және басқалар бастаған жазалау отрядтары ойына келгенін істеп, ойран салды.

Патша өкіметінің жазалау шаралары салдарынан Жетісу облысында, патша әкімшілігінің өз есептеулері бойынша, халық санының кемуі 1917 жылдың басына қарай (Батыс Қытайға ауып кеткендерді қосқанда) 30 пайыз, ал көтеріліс болған аудандардағы қырғыз шаруашылықтарының кемуі, көшпенділерден тәркілеуге ұсынылған жер алқабын айтпағанда, барлық шаруашылықтардың 75%-ы болған. Ферғана облысы мен Түрікменстанда көтеріліс жасаған түрікмен-жәуміттер мен өзбектер де аяусыз жазаланды.

Жазалау қимылдары кезінде жойылып және өртеліп жіберілген тұтас ауылдарды, қыстақтарды және өлтірілгендер санын айтпағанда, 1916 жылға қарай тек соттың өзі өлім жазасына кескендер саны — 347 адам, каторгалық жұмысқа жіберілгендер — 168, түзейтін тұтқын бөлімшелеріне жіберілгендер — 228 адам және түрмеге қамалғандар — 129 адам болды. Оның үстіне, бүлікшілердің мүлкі мен жері тәркіленді.

Қырғыздардың нақ осындай көтерілісі қазіргі Қырғыз Республикасы шегінде де, ең алдымен, Торғай губерниясында, сондай-ақ ішінара Семей губерниясы мен басқа да кейбір аудандарда болып, бірақ көтерілісшілер Кеңес өкіметі орнатылғанға дейін берілмей шыдап, содан соң оның жағына шыққан Торғай облысын айтпағанда, олар

өздерінің сипаты мен зардаптары жағынан Түркістандағыдай ауқым алған жоқ.

Жергілікті жұмысшыларды тыл жұмыстарына алу 1916 жылғы Түркістандағы жергілікті халық көтерілісіне сылтау ғана болды, бірақ оның негізгі себебі болған жоқ. Түркістанның жергілікті халқын патшалық отаршылдық өктемдікке қарсы көтеріліске итермелеген ең басты себептердің әлдеқайда елеулі негіздері бар еді. Бұл негіздер патша өкіметі билеп-төстеуінің 50 жылы ішінде Түркістанды тоқтаусыз отаршылдық қанауға салуы салдарынан орын алған терең экономикалық және саяси қайшылықтарда жатқан еді, сөйтіп өбден шыдамы таусылған жергілікті халықтың өкімшіліктің жан төзгісіз езгісіне жаппай қарсы шығудан басқа амалы қалмады.

Оралдың арғы жағына деген басқыншылық саясатында патша өкімшілігі Түркістанға, ең алдымен, әскери-стратегиялық база деп қарады. Оған аяғын нық басып орныққаннан кейін Шығыста Англиямен бәсекелесіп, сонау Ұлы Петр заманынан бергі орыс патшаларының аса бай Үндістанды “иелену” туралы аңсаған армандарын орындауға болады деп санады. Екінші жағынан, Түркістанның өзі де қанау үшін жеткілікті дәрежеде кең-байтақ объект, өнім өткізу рыногы және дамып келе жатқан Ресей капитализмі жағдайында шикізат көзі, сондай-ақ жерін отарлайтын кеңістік еді. Осы мағынасында алғанда, патша өкіметі екі мақсатқа жетуге: бір жағынан, отандық капитализм үшін оңай баю жолын ашуға және екінші жағынан, шаруалар толқулары орын алған аудандардан қоныстанушыларды көшіру арқылы барған сайын шиеленісе түскен аграрлық тәртіп ауқымын азайтуға ұмтылды.

Түркістанды билеп-төстеген жарты ғасыр ішінде патша өкіметі осы белгіленген міндеттердің бәрін орындады деуге болады. Сөйтіп, ол өз жағдайын бұрынғыдан да нығайта түсіп, енді Түркістанның шегінен әрі қарай жеңіспен қадам басуға ұмтылды. Бұл көтеріліс нақ осы мақсат үшін Түркістанның шығыс елдерімен жапсарлас жатқан шекара өңірін қорғауды сылтау етіп, сол негізде бұрынғысынан да көп жер алқабын басып алу үшін керек болған еді. Жергілікті халықтың көтерілісін басып-жаныштау үшін Түркістанға соғыс қимылдары майданынан едәуір көп мөлшерде әскер бөлімдерінің ауыс-

тырылуын, сондай-ақ Мадридовтың бастауымен тағы да көп әскери күшті Персияның Астрабад провинциясындағы түрікмен-жәуміттерді бейнебір жуасыту үшін жіберуді, тегінде, ең алдымен, нақ осы басқыншылық міндеттермен түсіндіруге болар.

Новый Восток.
1924. №6. С. 270—274.

III. ЖАНТІЛЕУОВТИҢ “1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ ЖЕКЕЛЕГЕН КЕЗЕҢДЕРІ” ДЕГЕН МАҚАЛАСЫНАН

...1916 жылғы көтерілістің ерекшелігі, ең алдымен, мынада: ол Каспий теңізінің жағалауынан бастап, Моңғолияға дейінгі бүкіл даланы — қазіргі бүкіл Қазақстанды қамтыды, осынысымен ол құлдыққа түсірушілерге қарсы жалпы ұлттық қозғалыс ретінде зор тарихи маңыз алады.

1916 жылғы көтерілісте мынадай 3 мәселені ажырата білу қажет:

а) Көтерілістің себептері: 1916 жылы арасына уақыт салып, талай рет болған толқулардың аса маңызды себептерінің бірі — патша өкіметінің отаршылдық саясаты деп санау керек, ал оның саясатына қоса, қазақ халқының жері жаппай тартып алынды да, соның себебінен қазақ халқы біртіндеп экономикалық кіріптарлыққа түсірілді. Помещиктер мен фабриканттар қысымға алған патша үкіметі қазақ халқының адамдары мен жеріне өзінің қол сұқпауы туралы XVIII ғасырда императрица Елизавета Петровнаңың Әбілқайыр ханға берген грамотасында айтылған заңын да естен шығарды. Оның бер жағында ұлы мәртебелі мен оның жандайшаптары қорғайтын тәртіптің бұзылуы “қастерлі нәрсенің” бұзылуы деп саналады.

Негізгі себеп патша өкіметінің отаршылдық саясаты болғандықтан, оның тарихы мен сипатына қысқаша тоқтала кету артық болмайды.

Қазақстанның қазіргі алып жатқан аумағы патша өкіметінің отарлау саясатының үш дәуірін бастан кешірді: біріншісі — XVI ғасырдың соңындағы еркін отарлау, екіншісі — XVIII ғасырдың бас кезіндегі әскери-өкімшілік отарлау және үшіншісі — қоныстандырып

отарлау, ол өткен ғасырдың соңында басталып, 1917 жылға дейін жалғастырылды.

Бірінші отарлауды патша өкіметінің қудалауынан, помещиктердің және басқалардың езгісінен қашқан еркін адамдар жүргізді. Сонан соң әскери-өкімшілік отарлау басталды. Патшаның алғашқы әскерлері Семей губерниясына Ұлы Петр кезінде Ертіс өзенімен келіп, қазіргі Қара Ертіске дейін жетті, Жетісу және Сырдария губерниялары XIX ғасырдың 60-жылдарында біржола басып алынды.

Патша әскерлері Жайық, Тобыл, Есіл өзендерін бойлай жылжыды. Бұл отарлаудың мақсаты — сауда-өнеркәсіп капиталының мүдделері үшін бай шикізат көздері және помещиктердің мүдделері үшін кең-байтақ құнарлы жері бар Орта Азияны иеленіп алу еді.

Өзен жағаларына біржола орнығып алғаннан кейін үкімет XIX ғасырдың басынан далаға тереңдеп ене бастады, қазақ халқын қоршап алды. “Қырғыздардың” болуы ықтимал бүліктері мен толқуларын басып отыру мақсатында әскери бекіністер (Ақмола, Атбасар, Қарқаралы, Көкпекті, Баянауыл, Ақтөбе, Торғай, Перовск, Шымкент және басқаларын) құрды. Бұл қалалардың орналасуы өз мақсатына сай келгені сонша, қазақ халқы “тыныштандырушылардың” іс жүзінде қоршауында қалды. Осы өзен аңғарлары мен стратегиялық пункттердің бәрін қоныстандыру, сөз жоқ, қазақ халқына қызбатқа түсті. Бір ғана Солтүстік Қазақстанда орыс казактарына 11 227 000 десятина, қалаларға 219 000 десятина қолайлы жер бөлініп берілді, ал қазақтар дүлей күштің ықтиярына тасталып, сусыз алыс шөл далаға ығыстырылды.

Осылайша өзіне сенімді тірек жасаған үкімет өткен ғасырдың соңында жерді қоныстандырып отарлау арқылы басып алудың үшінші түрін бастады, бұл отарлауда қазақтардың солтүстік жақтағы қолайлы жерінің бәрі дерлік тартып алынды...

Осындай алаңғасарлық отарлау жұмысының салдарынан 1916 жылға қарай Жетісу губерниясында 600 поселке құрылды, олар орныққан өңделетін жер көлемі 1 200 000 десятина, ал жердің барлық түрін қосқанда, олар 4 193 520 десятина жерді қаратып алды. Сол кезге қарай Сырдария губерниясында 260 поселке болып, олар

607 000 десятина жер иеленді. Түркістанда әрбір адамға орыс поселкелерінде 3,17 десятина, ал байырғы халықтың әрбір адамына 0,21 десятинадан өңделетін жер келді.

1916 жылға қарай Солтүстік Қазақстанда қоныстанушылар поселкелері үшін 17 456 964 десятина, ал казактар үшін 11 227 000 десятина жер тартып алынды...

Красный Казахстан.
1926. №4. С. 92—103.

* * *

Бөкейханов Әлихан Нұрмұхамедұлы (1870—1937) — қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым, ұлт-азаттық қозғалыстың теоретигі және қолбасшысы, қазақтың Алаш саяси партиясын ұйымдастырушы және Алашорда үкіметінің Төрағасы.

Қазіргі Қарағанды облысының Ақтоғай ауданында туған. Шыңғыс ұрпағы. 1894 жылы Санкт-Петербург орман институтын орман шаруашылығының экономисі мамандығы бойынша бітірген. Оқып жүрген кезінде саяси үйірмелерге және студенттердің толқуларына қатысқан. 1896—1901 жылдарда Ф.А.Щербинаның басшылығымен қазақ халқының жерін, табиғатын, мәдениетін, тұрмысы мен шаруашылығын зерттеу жөніндегі экспедицияның құрамында жұмыс істеді. 1905 жылы қазақ конституциялық-демократиялық партиясын ұйымдастырады. Мемлекеттік I думаның депутаты, Мемлекеттік IV думаның мұсылман фракциясы бюросының мүшесі. “Қазақ” газетінің редакторы, онда 250-ден астам мақалалары мен хабарлары жарияланған. 1915 жылы кадет партиясы Орталық Комитетінің мүшесі болып сайланды, Ресей масондық ұйымына кірді. Ақпан революциясынан кейін Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті құрамына енді, Торғай облыстық комиссары болып тағайындалды. 1917 жылы кадет партиясының бағдарламалық қағидаларымен келіспейтіндігін білдіріп, өзінің партиядан шығатындығын жариялады.

1919 жылы БОАК бұрынғы алашордашыларға рақымшылық жасағаннан кейін баспа жұмысымен айналысты, содан соң Мәскеуге жер аударылып, онда Отанынан оқшауландырылып, үнемі құпия бақылауда болды. 1922,

1926 және 1937 жылдарда жазалау шараларына ұшырады.

Досмұхамедов Жанша (Жаһанша) (1886—1937) — заңгер, алаш қозғалысы көшбасшыларының бірі. 1917 жылғы ақпанға дейін Томск сот округі прокурорының орынбасары. Орал облыстық I қазақ съезінің төрағасы, Құрылтай жиналысының мүшесі болып сайланды. Алашорданың шешімімен 1918 жылдың сәуірінде Х.Досмұхамедовпен бірге Халық Комиссарлары Кеңесінің және Ұлт істері халық комиссариатының басшыларымен (В.И.Ленин және И.В.Сталинмен) ұлттық автономия жариялау туралы келіссөз жүргізді. 1918—1919 жылдары Алашорданың Батыс бөлімшесі — Ойыл уалаяты үкіметінің басшысы. 1920 жылдан Қазақстаннан тыс жерде шаруашылық жұмысында болды, 1930 жылы қуғынға ұшыратылып, Воронежге жер аударылды.

Досмұхамедов Халел (1883—1939) — қоғам қайраткері, энциклопедияшы-ғалым, алаш қозғалысы көшбасшыларының бірі. 1909 жылы Санкт-Петербург әскери-медицина академиясын алтын медальмен бітірген. Дәрігерлік қызметпен айналысты, 1918 жылдан Қазақстанда Ойыл уалаяты басшыларының бірі.

1920 жылдан Түркістан мен Қазақстанда оқытушылық, ғылыми жұмыстар атқарды, соның ішінде, Қазақ педагогика институтының проректоры болды. 1924 жылы Ресей Ғылым академиясы жанындағы Өлкетану Бюросының корреспондент-мүшесі болып сайланды, 1929 жылдан — профессор. Бірнеше шет тілін білген Халел Досмұхамедов сан салалы ғылыми мұра қалдырды. Ол табиғаттану, анатомия, зоология, фольклортану, этнография, ғылыми терминология жасау жөніндегі оқулықтар мен еңбектердің авторы. 1930 жылы Воронежге жер аударылып, онда Денсаулық сақтау және гигиена институтында жұмыс істеді. 1935 жылы отанына қайтуға рұқсат алды, бірақ айдалған жерінде қалды. 1937 жылы қамауға алынып, кейіннен атылды. Атырау мемлекеттік университетіне Х.Досмұхамедовтің есімі берілген.

Дулатұлы Міржақып (1885—1935) — ақын, жазушы, драмашы, көсемсөзші, педагог, қоғам қайраткері. Орыс-қазақ училищесін, педагогикалық курстарды бітіріп, ауыл мұғалімі болып істеді, өздігінен білім алумен айналысты. 1904 жылы Омбыда революциялық үйірмелерге, 1905—

1907 жылдары Қарқаралыдағы шерулерге, Оралда қазақ конституциялық-демократиялық партиясы съезінің жұмысына қатысты.

1909 жылы жарияланған “Оян, қазақ!” жинағының, “Бақытсыз Жамал” романының, әдебиет, мәдениет, тарих және этнография, тіл білімі, математика жөніндегі 2 мыңнан астам мақалалар мен еңбектердің авторы. 1913—1918 жылдары — “Қазақ” газеті редакторларының бірі, 1917—1919 жылдары — Алашорда үкіметінің басшылығында. 1920 жылдан бастап оқытушылық және баспа жұмысында болды, Семей сотының қызметкері, Ташкенттегі “Ақ жол” газетінің редакторы.

М.Дулатұлы қазақ шығармашыл зиялыларының тұтас бір ұрпағына зор ықпал жасады. 1929 жылы қуғынға ұшырады. 1930 жылы ату жазасына кесіліп, ол кейіннен 10 жыл қамаумен ауыстырылды, Соловкидегі лагерьде қайтыс болды.

Тынышбаев Мұхамеджан (1879—1937) — қазақтың тұңғыш инженері, қоғам қайраткері, өлкетанушы ғалым. Верный ерлер гимназиясын, Санкт-Петербург теміржол көлігі институтын бітірген. 1905 жылы автономияшылдар съезінде “Қазақтар және қоғамдық қозғалыс” деген баяндама жасады. Мемлекеттік II думаның депутаты. 1917 жылы Уақытша үкіметтің Жетісу облысындағы комиссары болып тағайындалды. Қоқан автономиясының Премьер-министрі, 1917 жылы Алашорда үкіметіне сайланды.

1920 жылдары халық шаруашылығында жұмыс істейді, Түркісіб жобалаушыларының бірі. 1932 жылы қамауға алынып, 1937 жылға дейін қамауда және айдауда болды.

Мұстафа Шоқай (1890—1941) — мұсылман халықтарының саяси өрлеуінде елеулі рөл атқарды. Ресейдің карамағындағы Түркістан автономиясын жақтады.

Ақмешітте (қазіргі Қызылорда) ақсүйек отбасында туған. Нағашылары жағынан Хиуаның хан әулетімен қатынасы болған. Мектепте мұсылманша білім алып, Ташкент гимназиясын, Санкт-Петербург университетінің заң факультетін алтын медальмен бітірген. Орыс, ағылшын, француз, поляк және түрік тілдерін еркін меңгерген. Ақпан революциясына дейін Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясында Түркістан істері бойынша хатшы болды.

1917 жылғы 22 қарашада Қоқан хандығының бұрынғы астанасы Қоқанда мұсылман ұйымдары Бүкіл-түркістандық конгресін өткізіп, Түркістан автономиясын жариялады. Шоқай үкімет мүшесі болып сайланып, көп кешікпей орнынан кеткен Премьер-министр Тынышбаевты алмастырады. Мұстафа Шоқай Алашорда үкіметінің құрамына да енді, бірақ Қоқан автономиясы талқандалғаннан кейін Грузияға қашып барып, содан соң Түркияға, сосын Германия мен Францияға өтіп кетті де, онда мұсылман эмиграциясының көшбасшысы болды.

Эмиграцияда жүріп Кеңестерге қарсы идеялық күресін жалғастырды, “Жаңа Түркістан” және “Жас Түркістан” журналдарын шығарды, сталиншілдікті және кеңестік жүйені сынаған бірқатар еңбектер жазды. 1928 жылы француз, ал 1935 жылы орыс тілдерінде “Түркістан Кеңестер билігінде” (Пролетариат диктатурасының сипаттамасы жөнінде) деген кітап жариялады. 1940 жылы Францияны басып алған фашистер Мұстафа Шоқайды тұтқындап, Компъен лагеріне қамады. Босатылғаннан кейін ол Берлинге жөнелтіліп, онда “Үлкен Түркістан легионын” басқаруға ұсыныс алды. 1941 жылғы желтоқсанда Берлинде беймәлім жағдайда қайтыс болды.

САЯСИ ЭЛИТА ЕКІГЕ ЖАРЫЛДЫ

“Маусым жарлығынан” кейін абыр-сабырға түскен халыққа жол көрсетуге тиіс қазақ саяси элитасы екіге жарылды. Жарлықтан кейін не істерін білмей абыржыған қазақ жұртын сабырға шақырып, ақылмен іс қылуға үндеген “Қазақ” газеті болды.

“Отанның барлық ұлттарының терезесі тең болса, соған қарай біркелкі борышты болуы тиіс” деген желеумен өзге ұлттар секілді қазақ баласын да әскерге алып, өнер үйретуді бейбіт күндерде-ақ сұраған Алаш азаматтары сол кездегі саяси жағдайға ымыралы тұрғы ұстанды. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов 1916 жылы тамыздың 11-інде жарық көрген “Алаштың азаматы” атты үндеуінде: “Біздің жұртқа айтарымыз — бұған көнбеске болмайды. Мұны бұрын да сан рет айтқанбыз. “Көнбейміз” деушінің сүйенгені жан төттілік болса, салыстырып қаралық: көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде — шаруаға кемшілік те

келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас. (Қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамыз, өйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді). Көнбегенде көретін ауырлық - бағынып тұрған үкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қол ұшын бермесек, үкімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер?" — дейді.

Алаш қайраткерлерінің "Июнь жарлығына" байланысты осындай ұстанымдары советтік саяси қуғын-сүргін кезінде оларға "патша өкіметін қолдады, халыққа қарсы шықты" деп айып тағуға тағы бір ілік болды.

Ал Тоқаш Бокин, Жаңабай Ниязбеков, Өубәкір Жүнісов, Тұрар Рысқұлов, Сейітқали Мендешев, Бәймен Алманов, Әліби Жангелдин, т.б. радикалды көңіл-күйдегі оқығандар мен белсенділер халықты ашық қарулы қарсылыққа шақырды. Қара жұмысқа алынатындардың тізімін жасаудағы билік орындарының бармақ басты, көз қысты әрекеттері, жаппай пара беру мен пара алушылық жығылғанға жұдырық болып тиді. Бай пара беріп, баласының жасын не кішірейтіп, не үлкейтіп көрсетті, кедей де соңғы тоқтысын сатып, байдан көргенін істеді. Екі ортада тізім жасаған болыстар, үнсіз бақылап, мұртын майлап отырған орыс шенеуніктері қорасын малға, қалтасын ақшаға толтырды.

Жарлықтан соң бір ай өтер-өтпесте көтеріліс оты тұтанды. "Қазақ" газеті болжағандай "сырттан әскер кіріп, ел үркіншілікке ұшырады". Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі елге тұтас жайылып, Батыс Қазақстандағы көтеріліс, Сырдария көтерілісі, Қарқара көтерілісі, Семей көтерілісі, Ақмола көтерілісі, Жетісу көтерілісі, Торғай көтерілісі деген атаулармен тарихта қалды.

Көтерілісті басып-жаныштау үшін бір ғана Жетісу өңіріне 16 зеңбірегі мен 47 пулеметі бар 95 рота, 24 жүздік келіп, ондаған қазақ-қырғыз ауылдарын жойып жіберді. Осы кездері 300 мыңнан астам қазақ Қытайға ауып кетті.

Түркістан өлкесінде жазалаушы отрядтар қолынан сотсыз, тергеусіз қаза тапқан адамдарды айтпағанда, 1917 жылғы ақпанның 1-індегі дерек бойынша 347 адам өлім жазасына кесіліп, 168 адам Сібірге айдалды, 129 адам түрмеге қамалды.

**АҚПАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ЖЕҢІСІ ҚҰРМЕТІНЕ
ҚАЗАЛЫ ҚАЛАСЫНДА БОЛҒАН МҰСЫЛМАНДАРДЫҢ,
СОЛДАТТАР МЕН ОФИЦЕРЛЕРДІҢ
МИТИНГІСІ МЕН ДЕМОНСТРАЦИЯСЫ ТУРАЛЫ ХАБАР**

27 наурыз, 1917 жыл.

27 наурызда Қазалы қаласында 5000-нан астам қазақ, өзбек, татарлар бірге қосылып, қала көшелерімен жүріп өтті. Олар он шақты қызыл ту көтеріп, күндізгі сағат 2 кезінде базар жанындағы мешіттің алдына жиналды. Митинг болды. Митингінің төрағасы етіп Ташкенттен шақырылған, “Алаш” газетінің редакторы Көлбай Тоғысов¹ мырзаны, хатшысы етіп мұғалім Байекеш Сәтбаев мырзаны сайлады. Митингіге сот қызметкерлері мен дәрігерлер бастаған көптеген орыс адамдары да қатысты. Митинг төрағасы Көлбай мырза Ресейде болған оқиғалар туралы 3 сағаттай баяндама жасады. Жұрт қуаныштан көзіне жас алып, қол шапалақтады, Көлбай мырзаны үстелге отырғызып, жоғары көтерді. Қатысушылар сол жерде 317 сом 38 тиын жинады да, Көлбай мырзаға беріп, Мемлекеттік думаның төрағасы Родзянка арқылы бостандық жолында күрескен батырларға беруді өтінді. Молда Минхажалдинов мырза, мұғалім Байекеш мырза сөз сөйлегеннен кейін, қатысушылар Көлбайдың ұсынуымен “Шура-и-ислам” қоғамына бірауыздан және әділетті түрде татарлардан — 3, қазақтардан — 3 және өзбектерден — 3 өкіл сайлады. Содан кейін митингіге барлық қатысушылар казарма жаққа бет алды, онда офицерлер бастаған солдаттар мұсылмандарды: “Ура!” — деп айқайлап қарсы алды және көздеріне жас ала жүріп, мұсылмандардың қолдарын қысты. Солдаттар атынан мұсылмандарға арнап офицер Качаев сөз сөйледі. Халық ұзақ уақыт бойы: “Ура!” — деп айқайлап тұрды.

Осымен митинг бітті.

Б.С. Қазали

1917 год в Казахстане.
Документы и материалы. Алма-Ата, 1977. С. 47—48.

¹ Тоғысов Көлбай (1879—1818) — қазақ жазушысы, драмашы, “Үш жүз” партиясының басшысы.

**ТҮРКІСТАН ӘСКЕРИ ОКРУГІ ШТАБЫНЫҢ ӘСКЕРИ
ҚАТЫНАСТАР БАСТЫҒЫНЫҢ БАС ШТАБ БАС
БАСҚАРМАСЫНА ТЫЛ ЖҰМЫСТАРЫНАН ҚАЙТЫП КЕЛЕ
ЖАТҚАН ЖҰМЫСШЫЛАРДЫ ҚАРУСЫЗДАНДЫРУ
ТУРАЛЫ ЖЕДЕЛХАТЫ**

22 маусым, 1917 жыл.

Түркістан өлкесіне келген жергілікті жұмысшылар эшелондары (арасында) олардың майданнан әкеле жатқан австриялық үлгідегі винтовкалары мен патрондарын алу жағдайлары болды. Қазір батыс майданнан жергілікті жұмысшыларды алып келе жатқан барлық эшелондарға Ташкент жолының Қазалы, Перовск және Түркістан станцияларында және Кавказдан келе жатқан эшелондарға Орта Азия жолының Красноводск, Апшхабад және Мары станцияларында тінту жасалатын болып белгіленді. Жергілікті жұмысшылар топтарына оларды жөнелтер алдында тыл жұмыстары орындарында және мүмкін болған тораптық станцияларда тінту жүргізу қажет деп санаймын. Көптеген жұмысшылар бірен-саран болып келе жатқандықтан, жолаушылар пойыздарына да округ шегінде әскери бақылаушыларға және пойызбен бірге келе жатқан айдауылдарға олардың жүктеріне ерекше назар аударуға бұйрық берілді.

Әскери қатынастар бастығы полковник **Михайлов**
Түпнұсқа дұрыс: Аға адъютант үшін поручик *(қойылған қол түсініксіз)*.

1917 год в Казахстане.
Документы и материалы. Алма-Ата, 1977. С. 115.

**УАҚЫТША ҮКІМЕТТІҢ 1916 ЖЫЛҒЫ ҚЫРҒЫЗДАР
ТОЛҚУЛАРЫНАН ЗАРДАП ШЕККЕН ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНЫҢ
ОРЫС ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛҚЫНА КӨМЕК КӨРСЕТУ
ҮШІН ҚАЗЫНАДАН 11 150 000 СӨМ БЕРУ
ТУРАЛЫ ҚАУЛЫСЫ**

7 қыркүйек, 1917 жыл.

Уақытша үкімет қаулы етті:

1. Жетісу облысының 1916 жылы облыста болған толқулар кезінде зардап шеккен орыс халқына шаруашылығын қалпына келтіру үшін әрбір күйзелген үйге

қазынадан қайтармайтын етіп бес жүз сомнан және оның үстіне, өрт салдарынан тұрғын үйлері мен қора-қопсыларынан айырылған әрбір үйге бес жүз сомнан жәрдемақы алуға құқық берілсін.

2. Қытай жерінен қайтып келген Жетісу қырғыздарына әр шаңыраққа жүз сомнан қайтарылмайтын жәрдем берілсін.

3. 1 және 2-бөлімдерде аталған жәрдемдерді беру Түркістан комитетіне жүктелсін.

4. Жетісу облысының зардап шеккен орыс халқына Түркістан комитетінің ұсынуымен Уақытша үкімет белгілеген мөлшер мен негізде қазына қаржысынан нақ сол қажеттер үшін қайтарылмайтын несие алуға құқық берілсін.

5. Түркістан комитетіне Жетісу облысының орыс халқына келтірілген зиянды жергілікті жерде жан-жақты тексеріп, 4-бөлімде аталған қажеттері үшін керекті несие мөлшерін белгілеу және сол бойынша Уақытша үкіметке өз пікірлерін табыс ету тапсырылсын.

6. Мемлекеттік қазына қаржысынан Түркістан комитетінің қарамағына 1 және 2-бөлімдерде аталған шараларды жүзеге асыруда туындайтын шығындар үшін 1906 жылғы 8 наурыздағы бюджет ережелерінің 18-бабы негізінде (Заңдар жинағы, I том, 2-бөлім, 1906 жылғы басылым) 11 млн 150 мың сомнан аспайтын мөлшерде сметадан тыс төтенше несие берілсін.

Қол қойғандар:

Министр-Төрағаның орынбасары **М.Терещенко**
Әскери министр үшін генерал-майор **Якубович**

Вестник Временного правительства. 6 октября 1917 г.

“ГОЛОС ТАТАР” ГАЗЕТИНІҢ ОРЫНБОРДАҒЫ ЖАЛПЫ ҚАЗАҚТЫҚ СЪЕЗД ТУРАЛЫ ХАБАРЫ

23 қыркүйек, 1917 жыл.

Съезд Ресей демократиялық, федерациялық парламенттік республика болуға және қазақ облыстары автономия алуға тиіс деп тапты.

Жер мәселесі бойынша ең басты тармақтары мына тұрғыдағы қарар шығарылды:

Қазақтар жерге түпкілікті орналасып алмайынша, олардың жерін тартып алу дереу тоқтатылсын.

Қазақ даласында қолайлы жердің жеткіліксіз болуы себепті қазақтардың пайдалануынан тартып алынған: дворяндық, мал өсірілетін, сауда-өнеркәсіптік, курорттық, отырықшыланбаған монастырьлық және келімсектерге берілетін жер, еншіге берілген учаске, алымға берілген жер, “үлгі танаптар” деген атаумен жеке адамдарға берілген, пын мәнінде олай пайдаланылмайтын учаскелер мен гарнизондарға бөліп берілген және Щербина экспедициясы гарнизондарының кетуіне немесе олардың саны азаюына байланысты босап қалған жер қазақтарға қайтарылып берілуге тиіс.

Түркістан қазақтарына жер ғана емес, сонымен қатар жеткілікті мөлшерде су да берілуге тиіс.

Қазақтар арасында жер қауымдық негізде пайдаланылуға тиіс (Ферғана облысының екі өкілі қожалық иеленуді жақтап дауыс берді).

Берілетін жер көлемі мүмкіндігінше ұсақ болуға және оны жергілікті жерге орналастыру мекемелері белгілеуге тиіс.

Тұрақты армияның орнына халық милициясын құру қажет деп табылды. Земство жөнінде мынадай қаулы қабылданды:

Уақытша үкімет дайындаған заң бойынша, дала облыстарында болыстық земстволық басқару тек отырықшы болыстарда ғана, ал көшпенді болыстарда болашақтағы облыстық земство жиналысының қалауы бойынша енгізіледі. Ал съезд көшпенді болыстарда облыстық земствоны дереу енгізу қажет деп тапты.

Қазақтардың уездік және облыстық земстволары орыс земстволарымен ортақ негізде болуға тиіс.

Халыққа білім беруге келетін болсақ, жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім берілуі, бұл орайда алғашқы екі жылда тек ана тілінде ғана оқытылуы қажет деп табылды.

Сот жөнінде съезд былай деп қаулы етті:

Қазіргі Қазақтың халық соты таратылсын.

Таратылатын соттың орнына қазақтардың тұрмыс жағдайларына сай келетін ерекше сот құрылуға тиіс.

Қазақ сотының жобасы 1918 жылғы 1 қаңтарға қарай жасалып, оны қазақ депутаттарымен бірге жалпы қазақ комиссиясы қарауға және мақұлдау үшін заң шығарушы мекемеге беруге тиіс.

Қазақ даласындағы жана сот туралы ереже әзірленгенге дейін өзгерістер енгізіліп, толықтырылған облыстық соттар негізінде халық соты жұмыс істеуге тиіс.

Әйелдер мәселесі бойынша қарар: саяси құқықтары жөнінен әйелдер еркектермен тең құқықты болуға тиіс және күйеу таңдауда оларға толық еркіндік беріледі; қалыңдық үшін қалыңмал беру (сатып алу) жойылады, 16 жасқа толған қызға ғана құда түсуге болады; молда 16 жасқа толған қалыңдық пен 18 жасқа толған күйеудің некесін қия алады, оның үстіне, молда неке қию рәсімін күйеу мен қалыңдық тікелей қатысқан жағдайда ғана жасауға тиіс; жесір өз қалауы бойынша кез келген адамға күйеуге шыға алады; екінші әйелді бірінші әйелдің келісімімен ғана алуға болады, ол келіспеген жағдайда, күйеуі одан ажырасып, оны күйеуге тигенге дейін асырауға тиіс; 7 атадан жақын туыстар некеге тұрмауға тиіс.

Қорытындысында съезд Құрылтай жиналысының мүшелігіне кандидатты белгілеп, қазақтардан Бүкіл-ресейлік мұсылмандар кеңесіне сайланған өкілдерге қазақ саяси партиясының бағдарламасын әзірлеуді тапсырады, бұл орайда саяси тұғырнаманың негізіне демократиялық федерациялық парламенттік республика талабы алынуға тиіс болады.

Революция и национальный вопрос.

Документы и материалы по истории национального вопроса в России и КСРО в XX в. М., 1930. Т. 3. С. 362—363.

* * *

Бокин Тоқаш (1890—1918) — 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа және Жетісуда Кеңес өкіметін орнатуға қатысушы. Верный уезінің Мойынқұм болысы Қарасу ауылында туған. Верный ерлер гимназиясының 4-сыныбын бітірген, 1906—1916 жылдарда — Жетісу облыстық қоныстандыру басқармасының тілмашы.

Ауылдық және селолық Шаруа кеңестерін құруға, орыс-қазақ қатынастарын реттеуге, байлардың малын ішінара төркілеуге белсене қатысты. 1918 жылғы қыркүйекте айуандықпен өлтірілді.

Розыбакиев Абдолла Ахметұлы (1897—1938) — қоғам қайраткері, 1918 жылдан большевиктік партияның мүшесі. Верный мұғалімдер гимназиясын, Я.Свердлов атындағы коммунистік университетті бітірген. 1917 жылғы мамырдан бастап “Верный қаласы мұсылман жұмысшыларының біріккен одағы” басшыларының бірі, “Ұйғырлардың революциялық одағының”, “Қашқар-жоңғар жұмысшылары революциялық одағының” Төрағасы. Революциядан кейін партия-кеңес жұмысында болды. 1938 жылы жазықсыз жапа шекті.

Сейфуллин Сәкен (Сәдуақас) (1894—1938) — қоғам және мемлекет қайраткері, жазушы, қазақ кеңес әдебиетінің негізін салушылардың бірі. Азаттық қозғалысына ерте араласып, Омбы мұғалімдер семинариясын бітірген. Қазақстанда Кеңес өкіметін орнатуға белсене қатысушы, 1918 жылдан коммунист. Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің тұңғыш Төрағасы (1922—1925), БОАК мүшесі, Қазақ ОАК Төрақасының мүшесі. 1918 жылы атаман Анненковтың “ажал вагонына” қамалып, қашып шыққан.

1938 жылы заңсыз жазаланып, атылды.

РЕСЕЙ ХАЛЫҚТАРЫ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ

2 қараша, 1917 жыл.

Жұмысшылар мен шаруалардың Қазан төңкерісі құлдықтан арылудың жалпы туы астында басталды.

Шаруалар помещиктердің өктемдігінен құтылады, өйткені енді жерге помещиктік меншік жоқ, ол жойылды. Солдаттар мен матростар самодержавиелік генералдардың

өктемдігінен құтылады, өйткені ендігі жерде генералдар сайланып қойылады және ауыстырылып отырады. Жұмысшылар капиталистердің қыңырлықтары мен озбырлығынан құтылады, өйткені ендігі жерде зауыттар мен фабрикаларға жұмысшылардың бақылауы орнатылады. Тірілер мен өмірге қабілеттілердің бәрі жексұрын бұғаулардан құтылады.

Езгі мен озбырлыққа төзіп келген және төзіп отырған Ресей халықтары ғана қалды, оларды құлдықтан құтқаруға дереу кірісу керек, оларды азат ету батыл және үзілді-кесілді жүргізілуге тиіс.

Империализм дәуірінде Ресей халықтары бір-біріне үнемі айдап салынып келді. Мұндай саясаттың нәтижесі белгілі: бір жағынан, қырғын қантөгіс пен ойран салу, екінші жағынан, халықтарды құлдықта ұстау.

Бұл масқара айдап салу саясатына қайтып оралу жоқ және ол болмауға тиіс. Ендігі жерде ол Ресей халықтарының ерікті және адал одағы саясатымен алмастырылуға тиіс.

Империализм кезеңінде, Ақпан революциясынан кейін, өкімет билігі кадеттік буржуазияның қолына көшкен кезде, ашықтан-ашық жүргізілген айдап салу саясатының орнын Ресей халықтарына қорқақтықпен сенімсіздік көрсету саясаты, халықтардың бостандығы мен теңдігі туралы сөз жүзіндегі мәлімдемелерді бүркемеленген тиісу мен арандату саясаты басты. Мұндай саясаттың нәтижесі белгілі: ұлт араздығын күшейту, өзара сенімге сына қағу.

Осы бір өтірік пен сенімсіздікке, кемсітушілік пен арандатушылыққа негізделген келеңсіз саясат тоқтатылуға тиіс. Ендігі жерде ол Ресей халықтарының өзара толық сеніміне жеткізетін бүкпесіз әрі адал саясатпен алмастырылуға тиіс.

Ресей халықтарының адал және берік одағы осындай сенім нәтижесінде ғана қалыптаса алады.

Ресей халықтарының жұмысшылары мен шаруалары осындай одақ негізінде ғана империалистік-аннексионистік буржуазия тарапынан жасалатын қандай болса да қастандықтарға қарсы тұра алатын бір революциялық күшке біріге алады.

Осы қағидаларды негізге ала отырып, Кеңестердің бірінші съезі биылғы маусым айында Ресей халықтарының өзін-өзі емін-еркін билеуге құқығын жариялады.

Кеңестердің екінші съезі биылғы қазан айында Ресей халықтарының осы ажырағысыз құқығын неғұрлым батыл және айқын растады.

Осы съездердің еркін білдіре отырып, Халық Комиссарлары Кеңесі Ресейдегі ұлттар туралы мәселе жөніндегі өз қызметіне мына негіздерді алатын болып ұйғарды:

1. Ресей халықтарының теңдігі мен егемендігі.

2. Ресей халықтарының бөлініп шығып, дербес мемлекет құруға дейін өзін-өзі емін-еркін билеу құқығы.

3. Барлық және қандай болса да ұлттық, діни артықшылықтар мен шектеулерді жою.

4. Ресей аумағын мекендейтін аз ұлттар мен ұлыстардың этнографиялық еркін дамуы.

Бұдан туындайтын нақты декреттер Ұлт істері жөніндегі комиссия құрылғаннан кейін дереу әзірленетін болады.

Ресей Республикасы атынан Ұлт істері жөніндегі халық комиссары **Иосиф Джугашвили-Сталин**

Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы
В.И.Ульянов (Ленин)

Декреты Советского правительства.
М., 1957. Т. 1. С. 39—41.

А. КЕНЖИННІҢ “АЛАШ ПАРТИЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНЕ ТАРИХИ БАҒА БЕРУ ЖӨНІНДЕ” ДЕГЕН МАҚАЛАСЫНАН

Өнеркәсібі дамымаған, сондықтан да индустриялық пролетариаты жоқ деуге болатын Қырғызияда (Қазақстанда — *ред.*) Ақпан революциясына дейін, осы сөздің нақты мағынасында алғанда, жекелеген саяси партиялар (кадет, социал-демократиялық, социалист-революционерлер) қатарында болған жекелеген адамдарды қоспағанда, саяси партиялар болған емес.

Рас, мұндай адамдардан басқа, патша өкіметінің езгісіне көзқарасы жөнінен революциялық пиғылдағы азын-аулақ зиялылар да болды.

1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін Қырғызияда зиялылардың кең топтары арасында бұрын болып көрмеген өрлеу байқалады. Съезден кейін съезд және т.б. өткізілуде.

Қырғыз халқының буржуазиялық-демократиялық топтарының өкілдері социалист-революционерлер партиясына жазылуда.

Ол кезде социал-демократтар партиясына кіретін адамдар сирек кездесетін еді.

Түрлі партиялардың Құрылтай жиналысы алдындағы үгіт науқаны қырғыз халқы басшыларының алдына қай саяси партияға қосылу керек, кімнің тұғырнамасы мен тактикасын ұстану керек деген мәселе қойды.

Зиялылардың жоғары топтары белгілі бір партиялардың бағдарламаларын саяси талаптарының еңбекші бұқараға емес, жалпы қырғыз халқына қолайлы болуы тұрғысынан сынға алып, неліктен екені белгісіз: “Бірде бір партияның бағдарламасы қырғыздардың әлеуметтік-экономикалық тұрмыс жағдайларына сай емес” деген қорытындыға келеді.

Бұл мәселе қырғыздардың мерзімді баспасөзінде 1917 жылғы маусым айында Бүкілқырғыздық I съезді шақыру туралы мәселенің қойылуымен бір мезгілде көтерілген еді, ал онда, неліктен екені белгісіз, партиялық емес съезде (өте таңғаларлық!) партия бағдарламасының жобасын талқылау көзделген болатын.

Шынында да, 1917 жылы шілденің 21-інен 26-сына дейін Орынбор қаласында өткен Бүкілқырғыздық I съезде қырғыздар үшін саяси партия құру туралы мәселе талқыланды (съезд қарарының XII тармағы).

Съезд қырғыздар үшін ерекше саяси партия құру, мұның үстіне, оның бағдарламасының жобасын әзірлеуді Мұсылмандардың Бүкілқырғыздық Кеңесіне (Петроградта) сайланған өкілдерге тапсыру қажет деп тапты. Партия құру туралы съезде былай делінді:

“Бағдарламаның негізіне демократиялық (парламентарлық) федерациялық республика принциптері алынуға тиіс; бағдарлама әзірлеу жөнінен Бүкілресейлік Мұсылман Кеңесіне мүше қырғыздар оны қырғыз облыстық (губерниялық) азаматтық комитеттеріне сарапқа салуға жіберуге міндетті. Бағдарламаны Құрылтай жиналысындағы қырғыздардан тұратын жалпы жиналыс түпкілікті бекітуге тиіс”.

Бүкілресейлік Мұсылман Кеңесіне тағайындалған қырғыз өкілдері дер кезінде бас қоса алмады, сондықтан

ерекше қырғыз партиясы бағдарламасының жобасы жасалмай қалды.

Алаш партиясы бағдарламасының жобасын сол кезде Орынборда оқыған зиялы қырғыз адамдарының тобы әзірледі. Бекітілген бағдарламасы да, орталық комитеті де жоқ Алаш партиясының атынан бүкіл Қырғыз өлкесі бойынша қырғыздардан Құрылтай жиналысына мүшелікке кандидаттардың тізімі жарияланды, тегінде, Құрылтай жиналысына сол тізім жетсе керек.

Жалпы алғанда, Алаш партиясы бағдарламасының жобасы мыналарға келіп саяды.

I. Басқару түрі.

Ресей Демократиялық Федерациялық Республикасы, демократиялық республиканы белгілі бір уақытқа парламент сайлайтын президент басқарады, Министрлер Кабинеті соның (парламенттің) алдында жауап береді.

II. Автономия.

Барлық қырғыз облыстары бір автономиялы өлшемге енгізілуге, соңғысы федерациялық өлшем құқығымен Ресей Федерациясына еруге тиіс.

Бұл орайда, мүмкін болған жағдайда Қырғызстан Ресейдің көршілес облыстарымен (өлкелерімен) бірігеді, ол мүмкін болмаған жағдайда, Қырғызияның өзі ғана жекелеген қырғыз губернияларында Земство енгізіліп, автономиялы бір өлшем болады.

Алаш партиясы халық мүдделерін көздеп шын жүректен жұмыс істегісі келетін адамдар арасынан белгілі бір қызметті атқаруға әбден жарамды қызметкерлер іріктеу жолымен ауыл және болыс әкімшілігінің қызметін жақсартуды өз мақсаттарының бірі етіп қояды.

Алаш партиясы бар күшімен әділдікті қолдайды, ол барлық жәбір көргендер мен жарлы-жақыбайларды жақтайды. Халықтың жалпы мәдени деңгейін көтеруге бар күшін салады.

III. Азаматтың негізгі құқықтары.

Дініне қарамастан және жынысына қарамастан, барлық халықтар өз құқықтары (жиналыстар бостандығы, сайлау, оларды ашуда бірігу бостандығы, сөз, баспасөз, адамның жеке басына тиіспеу бостандығы) жөнінен теңестіріледі. Сот тәртібімен болмаса, қамауға алу жүргізілмейді. Сот органдары бар жерде қамауға

алынғандарға айып 24 сағат ішінде тағылады, ал ондай органдар жоқ жерде 7 күн ішінде тағылады, ал айып тағылмағандар дереу босатылады. Сонымен бірге жеке хат алысуға ешкімнің тиіспеуі белгіленеді.

IV. *Дін ұстану туралы мәселе.*

Шіркеудің мемлекеттен бөлінуі. Заң алдында барлық дін тең, яғни ешқандай діни ілімнің басқа діндерден артықшылығы болмайды.

Қандай діни ілімнің болса да таралу бостандығы — діни наным таңдау жеке бостандығы. Қырғызия үшін татарлардан бөлек жеке мүфтиат құру.

Неке, ажырасу, туу мен өлуді тіркеу молдалардың (діни адамдар) қарауында қалады, ал қалыңмалға байланысты істер сот органдарында қаралады.

V. *Соттар туралы.*

Заң алдында барлық азаматтар тең және заңның қорғауын бірдей пайдаланады. Сот-тергеу органдары қырғыз халқының тұрмыс жағдайларына сөйкес құрылады. Сот ісі, сотта сөйлеу халықтың көпшілігі сөйлейтін тілде жүргізіледі. Сот ведомствосының қызметкерлері жергілікті халықтың тілін білуге тиіс. Судьялар алмастырылмайды және олардың беделі зор болуға тиіс. Үлкен сот процестері қосымша заседательдердің қатысуымен қаралуға тиіс. Болыстар мен ауылдарда сот қырғыздардың әдеттегі заңы негізінде жүргізіледі.

VI. *Қорғаныс.*

Тұрақты әскер халық милициясымен алмастырылуға тиіс. Әскери өнерді үйрету жергілікті жерде жүргізілуіне тиіс. Қырғыздар әскери қызметті атты милиция қатарында атқаруға міндетті.

VII. *Салықтар.*

Салықтар саласында үдемелі табыс салығы салынады.

VIII. *Жұмысшы мәселесі.*

Алаш партиясы жұмысшы мәселесінде социал-демократтардың (меньшевиктердің) бағдарламасын қолдайды.

IX. *Халық ағарту.*

Ана тілінде жаппай тегін оқыту. Қырғызияда қырғыз тілінде оқытатын орта және жоғары оқу орындарын ашу, ағарту саласы автономиялы болуға тиіс; оқушылар өзі қалаған мамандығы бойынша білім алады. Кітапханалар, оқу үйлері ашылуға тиіс.

Х. Жер мәселесі.

Жерге алғашқы кезекте байырғы халық орналас-тырылуға және алдағы уақытта, қырғыздар біржола орналастырылып болғанша, қырғыз өлкесіне сырттан әкеліп қоныстандыру тоқтатылуға тиіс.

Қоныстандырылмай бос жатқан және босап қалған учаскелер байырғы халыққа берілсін. Жерді пайдалану нормасын жер алқаптарының сапасына және ауыл шаруашылығы жерінің құрамына қарай жергілікті жер комитеттері белгілейді, ал жерге орналастырылғаннан кейін қалған артық жер жергілікті өзін-өзі басқару органдарының (земстволар) қорына түседі. Халықтың көбею шамасына (өсіміне) қарай аталған жер қорынан жерсіз немесе жері аз батырақтарға жер беріледі.

Түркістанда жер алқаптарымен бірге су бөгендері де ортақ бөлініске түсуге тиіс.

Жерге орналастыру кезінде жерді қауымдасып теңгерме пайдалану енгізілсін (жер ауылдар немесе басқа да шаруашылық бөліністері арасында бөлінсін). Жер алқаптарын сатуға тыйым салынсын.

Кен байлықтары мемлекет игілігі болуға тиіс, бірақ ең жақын қожайыны жергілікті өзін-өзі басқару органдары (земстволар) болып табылады. Зор маңызы бар үлкен орманды алқаптар мен су айдындары мемлекеттің, ал екінші дәрежелілері жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қолында болуға тиіс.

Алаш партиясы бағдарламасын Бүкілресейлік Мұсылман Кеңесінің қырғыз мүшелері әзірлеуге тиіс болған, бірақ Орынбордағы бір топ қырғыздар әзірлеген жобасының жалпы сипаты, міне, осындай.

Ол облыстық (губерниялық) комитеттердің қарауы үшін облыстарға жіберілген жоқ және Құрылтай жиналысының таралуына байланысты, көзделгеніндей, оны ешкім бекіткен жоқ. Солай бола тұрса да, бағдарламаның осы жобасы негізінде Алаш партиясының облыстық (Семейде, Омбыда және Орынборда — Торғай облыстық комитеті) комитеттері құрылды және Құрылтай Жиналысының мүшелігіне кандидаттардың тізімі Қырғызияның барлық облыстары бойынша Алаш партиясының атынан іріктелді.

Орал облысында кандидаттар ұсыну едәуір күлкілі сипатта болды.

Қырғыз Атқару Комитетінің Төрағасы өкімшілік ретімен жай ғана сауал-сұрақ қағазын толтырып, тіркелген кандидаттар тізімін Алаш партиясы атынан округтік комиссияға мәлімдеп отырды.

Шын мәнінде, Алаш бағдарламасы қырғыз халқының буржуазиялық-демократиялық топтары ниетінің көрінісі болды: одан біз эсершілдіктің (басқару түрі, жер мәселесі және басқалар), меньшевизмнің (жұмысшы мәселесі жөніндегі бағдарлама), радикализмнің және басқаларының жұрнақтарын көре аламыз.

Қырғызия сияқты (самодержавиенің бұрынғы отары) елдерде революция буржуазиялық-ұлттық қозғалыс түрінде пайда болады, біз мұны бірқатар зиялылардың Алаш партиясын құруға жасаған әрекетінен көреміз.

Алаш партиясы қырғыз халқының буржуазиялық-демократиялық топтарының тілектерін орындауы мағынасында алғанда буржуазиялық революцияда белгілі бір рөл атқара алатын еді деп санауға болады.

Менің өз басым Алаш бағдарламасының жобасын бағдарлама ретінде емес, қайта Құрылтай Жиналысының болашақтағы қырғыз мүшелеріне аманаты ретінде қарастыруға бейіммін.

Алаш партиясының туу идеясы Құрылтай Жиналысының атымен тығыз байланысты болғандықтан, Құрылтай Жиналысынан кейін де шығыс Қырғызияда Алаш партиясының қазіргі кейбір саяси қайраткерлер басшылық еткен облыстық (губерниялық) комитеттері едәуір ұзақ уақыт өмір сүрді, алайда оның Құрылтай Жиналысымен бірге құритыны күмәнсіз еді.

Известия Киробкома РКП(б).
1923. №1. С. 10—13.

* * *

Байтұрсынұлы Ахмет (1873—1937) — ағартушы, қоғам қайраткері, азаттық қозғалысына қатысушы, Алаш партиясының негізін салушылардың бірі, “Қазақ” газетінің редакторы, аса көрнекті лингвист-ғалым, әдебиеттанушы, түрколог, ақын, талантты аудармашы. 1919 жылғы 9 шілдеден Қазревком мүшесі, оқу халық комиссары, БОАК, ҚазОАК мүшесі.

1929 және 1938 жылдарда жазалау шараларына ұшыратылды. Қазақстан Республикасы Ұлттық академиясының Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлы есімі берілген.

Тұнғаншин Мұхамедияр Хангерейұлы (1888—1942) — 1918 жылдан КОКП мүшесі, Дала өлкесі Төтенше комиссарының көмекшісі, Торғай облыстық Кеңесі атқару комитетінің мүшесі. РКФСР Ұлт істері Халық комиссариаты қазақ бөлімінің меңгерушісі (1918—1919). 1919 жылғы 9 шілдеде Қазақ революциялық комитетінің мүшесі болып тағайындалды. Қызыл армияның I Қазақ полкін ұйымдастырушы. 1937 жылы жазалау шараларына ұшыратылды.

Жангелдин Әліби Тоғжанұлы (1884—1953) — 1915 жылдан Коммунистік партияның мүшесі, Торғайдағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы басшыларының бірі, Қазақстанда Кеңес өкіметі жолындағы күресті ұйымдастырушы, Торғай облысының әскери комиссары, Торғай облыстық Кеңесі атқару комитетінің Төрағасы (1918 жылғы наурыз), Дала өлкесінің төтенше және әскери комиссары, Қазақстан Кеңестері I Құрылтай съезін ұйымдастырушылардың бірі.

Анненков Борис Леонтьевич (1883—1927) — дворян. Әскери училище бітірген (1908). Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан, хорунжий. Шаруалар көтерілістерін мейірімсіздікпен басып-жаныштап отырды. 1920 жылғы мамырда өзі басқарған Жеке Жетісу армиясының қалдықтарымен Қытайға өтіп кетті. 1926 жылы ОГПУ жоспары бойынша КСРО-ға әкелініп, Жоғарғы сот шешімімен атылды.

Дутов Александр Ильич (1879—1921) — Орал казактарының ең үлкен басшыларының бірі, генерал-лейтенант (1919). Ақпан революциясынан кейін “Казак әскерлері одағы” Кеңесінің Төрағасы болып сайланды, қыркүйектен бастап — Орынбор казактарының атаманы. 1918—1919 жылдарда Колчак әскерлерінің Орынбор армиясына қолбасшы болды, 1920 жылдан — ақ эмигрант.

Колчак Александр Васильевич (1873—1920) — Ресей контрреволюциясының ең үлкен басшыларының бірі, адмирал (1916). Теңізші офицерлер отбасынан шыққан. Теңізшілердің кадет корпусын бітірген. Полярлық экспедицияларға, орыс-жапон соғысына және бірінші дүние-

жүзілік соғысқа қатысушы. 1916—1917 жылдарда — Қара теңіз майданының қолбасшысы. 1918 жылғы 18 қарашада төңкеріс жасап, Сібірде, Орал мен Қиыр Шығыста әскери диктатура орнатты; Ресей мемлекетінің жоғарғы билеушісі және жоғарғы бас қолбасшысы атағын иеленді. 1920 жылғы 7 ақпанда Иркутск әскери-революциялық комитетінің қаулысымен атылды.

**АЛАШОРДА ҮКІМЕТІНІҢ ӘСКЕРИ КЕҢЕС ҚҰРУ
ТУРАЛЫ ҚАУЛЫСЫ**

24 маусым, 1918 жыл.

Қаулы етілді: Алашорда жанынан үш адамнан әскери кеңес құрылып, оған Әскери министрлік міндеті жүктелсін, оған Алашорданың облыстық және уездік бөлімдері жанынан облыстық және әскери кеңестер ашу (құқығы) берілсін. Әскери кеңеске большевиктерге қарсы күресу үшін жігіттер шақыру міндеті жүктеледі.

Алашорда үкіметінің Төрағасы **Ә.Бөкейханов**
Мүшелері **М.Тынышбаев, Х.Ғаббасов**

Иностранная военная интервенция и гражданская война в
Средней Азии и Казахстане.
Алма-Ата. 1963. Т. I. С. 596.

II бөлім. КЕҢЕСТІК ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

**А. БАЙТҮРСЫНҰЛЫНЫҢ
В.И. ЛЕНИНГЕ ЖАЗҒАН ХАТЫНАН**

В.И. Ленин жолдасқа

Қырғыз ревкомының құрылған уақытынан бері 10 ай өтті. Ревкомның он айлық жұмысының қорытындысын шығара келгенде, ол өзінің өмір сүрген кезінде еш нәрсе тындырмағанын айтуға тура келеді. Ревком жұмысының өнімсіздігін көптеген себептермен түсіндіруге болады, бірақ негізгі себеп ЕКЕУ: 1) Қырғыз өлкесін басқаруға қойылған Орталық өкілінде айқын көзқарас болған жоқ және соның салдарынан жұмыстың айқын жоспары болған жоқ, мұны Қырғыз өлкесі әлеуметтік жағдайларының ерекшеліктері болуы себепті орталықтың өзінде Ресей халықтары құқықтарының декларациясы мен РКП бағдарламасындағы принципті нұсқауларынан басқа қырғыз мәселесі жөнінде айқын көзқарас болмауымен және 2) Орталық өкілі мен халық арасында өзара сенім болмауымен түсіндіруге болады.

Патша үкіметі тұсында қырғыздардан көп ұлттық езгі көріп, құлдыққа түскен бұратаналар бола қоймас. Ұлттық езгі ұлттық сезім туғызбай тұра алмайды. Егер езілген ұлттың бойында езушілерге қарсы жиіркеніш және өшпенділік сезімі үнемі дами берсе, сенбеушілік сезімі әрқашан да болады. Қырғыздар өздеріне орыстар тарапынан өзгеше көзқарасты көрмейінше, таптарға бөлмей сенбеушілік сезімінен басқа сезім оларда бола алмайды. Қырғыздарды ғасырлар бойы тонап, езгіге салып келген орыс ұлтының пролетариаты өзінің езілген халықтарды патша шенеуніктерінің орнына олардың мойына мініп алғысы келетін құлдыққа салушы жаңа

мырзалар емес, қайта оларды азат етуші екенін іс жүзінде дәлелдеп, көрсетуге тиіс. Солай бола тұрса да, жергілікті коммунист жолдастар қырғыздарды еш нәрсе түсінбейді деп ойлап, айла-шарғылы саясатқа салынып, еңбекші қырғыз халқына олардың өмірін кеңестер негізінде құруына туысқандық көмек көрсетуді ұсынбай, қайта оларға әртүрлі қулықпен өз үстемдігін таңып отыр.

Өздерін интернационалист-коммунистер деп атаумен ғана орыстар патша үкіметінің саясатымен ғасырлар бойы таныс болған орыс емес ұлттардың сенімін оята алмайды. Қырғыздарда “Сары орыстың бәрі орыс” деген мәтел бар... Қырғыз халқын алдауға үміт артылған айла-шарғылы саясаттың қандайы болса да, сырттай жылтырағандықтан басқа елеулі еш нәрсеге жете алмайды. Патша өкіметінің санғасырлық езгісіне іштей өшпенділікпен және жиіркенішпен, үнсіз көніп келген халық қазір де үнсіз отыра алады, бірақ бұл төзімді үнсіздік өз наразылығын белгілі бір түрде көрсететін жағдай туғанша ғана созылуы мүмкін.

Орыс пролетариатының қырғыздар жөнінде екінші бірін тандау: не билеп-төстеуші жағдайына ие болып және барлық жерде патша губернаторлары мен генерал-губернаторларының орнына диктаторлар тағайындап, өз үстемдігін күштеп таңу мен сөзсіз бағынуды талап ету, не қырғыздың еңбекші халқының сеніміне ие болу қалады. Бірінші жол айқын да түсінікті: оны әртүрлі билеп-төстеуші патшалар жеткілікті дәрежеде сынақтан өткізді. Ал екінші жол біршама қиын және бірсыпыра түсіндіруді керек етеді. Оның есесіне, біріншісін тандаған жағдайда қандай да болсын кеңестік құрылыс жерге отырып қалуы мүмкін, ал екіншісін тандаған жағдайда құрылыстың іргетасы берік негізге қаланатын болады.

Мәселе мынада: қырғыздарда зиялылардың халық толық сенетін және қателесуі мен адасуы мүмкін болса да, өз халқын жеке басының игіліктері мен пайдасын көздеп, ешқашан да саналы түрде сатып кетпейтін белгілі бөлігі бар.

Қырғыздардың сеніміне ие болғысы келетін орыс пролетариаты үшін ең қысқа жол осы зиялыларға Кеңес өкіметі сенім көрсетуі керек. Қырғыз мәселесіндегі барлық қиындық қырғыздардың кешегі өзін езушілерге сенім

білдіре алмайтынында, ал Кеңес өкіметінің кешегі қарсыластарына сенім білдіре алмайтынында болып отыр.

Қырғыздардың көзқарасын өзгерту және оларды керісінше иландыру үшін коммунистер қырғыздарға өздерінің ұлттарға бөлмей, әлсіздерді езушілер емес, керісінше, езілгендерді азат етушілер екенін дәлелдеп, көрсетуге тиіс. Бұл үшін, біріншіден, шет аймақтарда судай таза интернационалистер жоқ немесе мүлде аз. Өздерін *интернационалистер* деп атаушылардың көбі шын мәнінде ұлтшылдар, империалистер; екіншіден, бұған қазіргі жағдайлар сай келмейді: республикадағы өнеркәсіп дағдарысы салдарынан Орталықтың алғашқы кезде халықтан көбірек алып, оған азырақ беруіне тура келіп отыр, мұны қырғыздар дұрыс түсінбеуі мүмкін және оларда патша үкіметі өздерін еш нәрсе бермей тонап келген еді, Кеңес өкіметі де нақ солай істеп отыр деген түсінік тууы мүмкін. Сөйтіп, істің практикалық жағынан талдағанда, екі жақтан да сенбестік болмай қоймайды; ал егер теориялық жағынан талдасақ, сенбестікке орын болмауы тиіс.

Шынына келгенде, қырғыз халқы тарапынан сенімсіздік орын алмауы тиіс болатын себебі, енді өкімет басында қырғыздарды талап-тонап, езгіге салып келген ұлтшыл-империалистер отырған жоқ, керісінше, оларды азат ету мақсатын көздейтін интернационалист-коммунистер отыр; нақ сол сияқты Кеңес өкіметі тарапынан зиялы қырғыздарға сенімсіздік орын алмауы тиіс болатын себебі, егер революция кезінде зиялылар большевиктерге ермеген болса, олардың өз халқын азат етуге қарсы болғандығынан емес, қайта, халықтың революцияға дайындалмағандығы салдарынан, мақсатқа бейбіт жолмен жетуді ойлап, тәуекелге бел байлай алмағандығынан еді, яғни халықты азат ету жолын таңдауда қателескен болатын. Енді, дұрыс жол табылып, теориялық жағынан ғана емес, іс жүзінде де дәлелденген кезде, өз халқын азат етуді шын жүректен тілейтін қырғыз зиялылары Интернационалдан басқа өзгеше жол таңдай алмайды. Егер осындай зиялы қырғыздар болса, олар коммунистер емес, адал ұлтшылдар болғанымен, Кеңес өкіметінің оларға толық сенуіне болады, өйткені олар шын жүректен сүйетін халықтың мүдделері оларды Кеңес өкіметінен айырылмауға мәжбүр етеді.

Сонымен, өзара сенімге қол жеткізудің екі жолы бар: олардың бірі — ұзақ уақыт пен көп жыл бойы әдістемелік жұмыс жүргізуді талап ететін ұзақ жол, бұл — коммунистердің қырғыз халқын талап-тонап, езгіге салып келген империалистер емес екенін қырғыздарға іс жүзінде дәлелдеп көрсету. Ал екінші жол — неғұрлым оңай және тез жететін жол. Бұған халық бұқарасының қисынды қорытынды жасауға шамасы келмейді, ал Кеңес өкіметінің басында тұрған адамдарға оңай. Неліктен? Өзара сенімге алғашқы қадамды Кеңес өкіметі жасай алады. Өзара сенім болмайынша, Қырғыз өлкесінде жұмыстың жолға қойылуы мүмкін емес, мұны Қырғыз ревкомының 10 ай өмір сүруі көрсетті. Қырғыздардың нені қалайтыны және олардан Кеңес өкіметінің не тілейтіні жөніндегі негізгі мәселе әлі де беймәлім болып қалып отыр, мұның өзі жергілікті жерде түсініспеушіліктер туғызуда. Қырғыздардың нені қалайтыны түсінікті әрі әбден табиғи нәрсе. Империализмнің санғасырлық езгісінде болып келген халық, ең алдымен, осы езгіден азаттық алуды ойлауы мүмкін; қырғыздардың неліктен өзін-өзі билеуге ұмтылатыны, Кеңес өкіметінің қырғыздардан нені тілейтіні әзірше бізге айқын емес және күннен-күнге түсініксіз болып барады. Ревком құрған кезде әрқайсымыз, ревком туралы ереже әзірлеуге қатысқан қырғыздардың әрқайсысы, Қырғыз өлкесін басқару жөнінде құрылып отырған ерекше орган — автономияның табалдырығы екеніне сенгенбіз; ревкомның бар екенін ғана білетін, бірақ ондағы істің жайымен таныс емес адамдардың бәрі осы кезге дейін солай деп ойлайды. Ревкомда жұмыс істеген біздің бәріміз ойлап, ойлап, оның не үшін өмір сүріп отырғанына ой жеткізе алмадық. Өздерін коммунистер деп атайтындардың бәрі оған коммунист емес, жай адамдар үшін түсініксіз жарғыларын тықпалап жатыр, ал Қырғызревком мүшелері Крыловтың “Аққу, шортан һәм шаян” деген мысалының керін келтіруде.

Кеңес өкіметінің басында тұрған адамдардың сан-миллиондық ұлттың тағдырын мазақ етіп, оны ойынға айналдыруды ойламайтынына және патшалық саясаттың ұлтшылдық пен империалистік саясат болғанын, *бұратаналар* деп аталатын басқа халықтар жөнінде орыстарға бәрін істеуге мүмкіндік берілгенін, бұра-

таналарға еш нәрсеге мүмкіндік берілмегенін, бұратаналар жөнінде қылмыс жасаған орыстардың қудаланбағанын, егер қудаланса, сырт көзге ғана қудаланғанын, керісінше, орыстар жөнінде қылмыс жасаған бұратаналардың қатаң жазаланғанын даусыз факт деп мойындайтынына біз кәміл сенеміз. Мұны мойындаған соң, орыс халқының ғасырлар бойы осы рухта, яғни бұратаналар жөнінде өзіне көп мүмкіндік берген деп санаған үстемдік етуші ұлт рухында тәрбиеленгені де даусыз факт ретінде мойындалуға тиіс деп ойлаймын. Мұны мойындағаннан кейін, дәйекті болып, халық бұқарасының өзінің артықшылықты құқықтарынан бірден бас тарта қоймайтыны да даусыз деп танылуға тиіс, өйткені бұқараның психологиясын ұзақ жылдар бойы тәрбиелеу жолымен өзгертуге болады. Қазіргі уақытта кез келген адам өзін *коммунист* деп атайды. Оларға жақын барып қарамайынша, кереметтің күшімен бәрі коммунистерге айналған екен деп ойлайсың. Бірақ кереметтер ертегілерде болады, ал шын дүниеде олар болмайды, сондықтан көптеген адамдардың ойынша, коммунизм жарнамадан ері аспайды. Сонда Ресейде коммунистер көп, бірақ нағыз идеялық коммунистер өте аз, оның үстіне олар шет аймақтарда аз болуға немесе мүлде болмауға тиіс болып шығады.

Баяндалғандарға байланысты мыналар қажет тәрізді:

1) Қырғыз өлкесін басқарудың басшылығына ешбір жағдайда атағы бойынша коммунистер емес, нағыз идеялық коммунистер мен халық толық сенетін қырғыз зиялыларынан шыққан, сыннан өткен адал идеялық қызметкерлер қойылсын. Нағыз идеялық коммунистер мен қырғыздардан шыққан идеялық қызметкерлер, соңғылары коммунистер болмаса да, бір-бірімен түсінісуге және іске ортақ көзқарас болуына, қырғыздардан да, басқаларынан да шыққан шалағай коммунистерге қарағанда, тезірек ортақ тіл табыса алады; 2) халық аралас аудандар қарамағына қарайтын өкімет органдарының бәрінде езілген ұлттардың өкілдері кемінде 2/3 бөлігі болуға тиіс; 3) Қырғыз өлкесінің шаруашылық-экономикалық мекемелерін басқару өртүрлі экономикалық бейімділігі бойынша басқа губернияларға немесе облыстарға ешқандай бөлінбей және бағындырылмай қырғыздардың қолында болуға тиіс; 4) қырғыз комму-

нистері мен революцияшыл зиялыларының бүкіл саяси мәдени жұмысы кеңестік социалистік шаруашылық саясатының бастауларына негізделуге тиіс; 5) Қырғызияны біріктіретін, Орынбор қаласынан басқарылатын әскери округ құрылсын; 6) қалалардағы гарнизондар міндетті түрде қырғыздардан тұруға тиіс; 7) Қырғыз өлкесінің шекарасы жөнінде төменде аталғандарынан басқа ешқандай да өзгерістерге жол берілмеуге тиіс...

Қырғыз әскери-революциялық комитеті мен БОАК мүшесі

А. Байтұрсынұлы

17 мамыр, 1920 жыл. Мәскеу.

Центральный государственный архив новейшей истории
Республики Казахстан. Ф. 811. Оп. 20. Д. 568. Л. 46—48.

**БОАК ПЕН ХКК-нің ҚЫРҒЫЗ АВТОНОМИЯЛЫ
СОЦИАЛИСТІК КЕҢЕСТІК РЕСПУБЛИКАСЫН
ҚҰРУ ТУРАЛЫ ДЕКРЕТІ**

26 тамыз, 1920 жыл.

Халық Комиссарлары Кеңесінің 1919 жылғы 10 шілдедегі №354 декретін дамыта отырып, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі қаулы етеді:

1. Ресей Социалистік Федерациялық Кеңестік Республикасының бөлігі ретінде Автономиялы Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасы құрылсын, оның құрамына бұрынғы әкімшілік шекараларында мына облыстар енгізілсін:

а) Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан және Қарқаралы уездері құрамында Семей облысы;

б) Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Петропавл уездері мен Омбы уезінің бір бөлігі құрамында Ақмола облысы.

Ескерту: Омбы уезінің Қырғыз және Сібір бөлігінің аражігін дәл белгілеу Қырғыз ревкомы мен Сібір ревкомының келісімі бойынша жасалады;

в) Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз және Торғай уездері құрамында Торғай облысы;

г) Орал, Ілбішін, Темір және Гурьев уездері құрамында Орал облысы;

д) Закаспий облысының Маңғыстау уезі; нақ сол облыстың Красноводск уезіндегі 4 және 5 Адай болыстары;

е) Астрахан губерниясынан: Синеморье болысы, Бөкей ордасы, I және II Приморье округтеріне жапсарлас жатқан бұрынғы қазыналық оброктік жердің аумағы. Жағалаудағы өңір мен Сафронов, Ганюшин және Николаевск болыстарына келетін болсақ, олар шаруашылық жағын қоспағанда, барлық жақтарынан Қырғыз ревкомына бағынышты болып қалады. Халқы аралас облыстардың өзара қатынастарын егжей-тегжейлі реттеу үшін Астрахан аткомы мен Қырғыз ревкомы өкілдерінен Астрахан аткомы жанынан комиссия құрылсын.

2. Қазіргі кезде Түркістан Республикасының құрамына кіретін қырғыз жерін Қырғыз Республикасының құрамына енгізу сол облыстар халқының ерік білдіруі бойынша жүзеге асырылады.

3. Автономиялы Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасының басқару органдары жергілікті депутаттар Кеңестері, Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасының Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі болып табылады.

4. Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасының істерін басқару үшін: 1) Пошта және телеграф басқармасымен қоса Ішкі істер; 2) Әділет; 3) Ағарту; 4) Денсаулық сақтау; 5) Әлеуметтік қамсыздандыру; 6) Егіншілік; 7) Азық-түлік; 8) Қаржы; 9) Халық шаруашылығы Кеңесі халық комиссариаттары; 10) Жұмысшы-Шаруа инспекциясы; 11) Еңбек халық комиссариаты; 12) Қатынас жолдары халық комиссариаты құрылады.

5. Әскери аппаратты басқару үшін Еділ сырты әскери округіне бағындырылған Әскери қырғыз комиссариаты құрылады.

6. Ресей Социалистік Федерациялық Кеңестік Республикасының қаржы және шаруашылық саясатының бүкіл республика аумағындағы біртұтастығын сақтау мақсатында Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасының Азық-түлік, Қаржы халық комиссариаттары, Жұмысшы-Шаруа инспекциясы, сондай-ақ Халық шаруашылығы кеңесі мен Пошта және телеграф басқармасы,

Қырғыз статистика бюросы, Қырғыз төтенше комиссиясы, Еңбек халық комиссариаты мен Қатынас жолдары халық комиссариаты Ресей Социалистік Федерациялық Кеңестік Республикасының тиісті халық комиссариаттарына тікелей бағынышты болып қалады.

1-ескерту. 6-тармақта аталған халық комиссарлары мен қырғыз өлкелік әскери комиссары Қырғыз Республикасы Халық Комиссары Кеңесінің Ресей Социалистік Федеративтік Кеңестік Республикасының тиісті халық комиссариатымен келісуі бойынша тағайындалады.

2-ескерту. Халық комиссариаттары жанындағы алқаларды Қырғыз Республикасының Халық Комиссарлары Кеңесі тағайындайды.

7. Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасының Ішкі істер (Пошта және телеграф басқармасынсыз), Әділет, Ағарту, Денсаулық сақтау, Өлеуметтік қамсыздандыру және Егіншілік халық комиссариаттары өз әрекеттерін өз еркінше атқарады және Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің алдында тікелей жауап береді.

8. Автономиялы Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасы барлық қажет қаржылармен және техникалық құралдармен Ресей Социалистік Федерациялық Кеңестік Республикасының қаражатынан жабдықталады.

9. Сыртқы істер мен сыртқы сауда түгелімен Ресей Социалистік Федерациялық Кеңестік Республикасы орталық органдарының қарамағында қалады.

10. Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасы Кеңестерінің съезі шақырылғанға дейін Автономиялы Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасының бүкіл өкімет билігін толығымен осы ережеде аталған шекарасында Қырғыз Социалистік Кеңестік Республикасының ревкомы атқарады.

11. Қырғыз Республикасының Ақмола және Семей губернияларының басшылығын қабылдай алатын орталық органдары түпкілікті ұйымдастырылғанға дейін соңғылары уақытша Сібір ревкомының қарамағында қала береді. Сібір мен Түркістан құрамында уақытша қалатын қырғыз облыстарында бірыңғай саясат жүргізу үшін Сібір ревкомы мен Түркістан Орталық Атқару Комитеті Төралқасының құрамына Қырғыз ревкомының уәкілдік берілген мүшелері енгізіледі; Қырғыз ревкомының аталған

мүшелері өз жұмысында соңғысына есеп береді және оның нұсқауларын басшылыққа алып отырады.

Ескерту. Бір жағынан, Қырғыз ревкомы және екінші жағынан, Түркістан Орталық Атқару Комитеті мен Сібір ревкомының арасында кейіннен Қырғыз Республикасына кетіп қалатын облыстардың аумақтық шекарасы жөнінде келіспеушіліктер туындаған жағдайда мәселені шешу Ресей Социалистік Федерациялық Кеңестік Республикасы орталық мекемелерінің қарауына беріледі.

Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Төрағасы
М. Калинин
Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы
В. Ульянов (Ленин)
Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің хатшысы
А. Енукидзе

Декреты Советской власти.
М., 1979. Т. 10. С. 97—100.

ҚЫРҒЫЗ (ҚАЗАҚ) АКСР ЕҢБЕКШІЛЕРІ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ

6 қазан, 1920 жыл.

I. Ресей жұмысшылары мен шаруаларының жеңістері негізінде патша мен буржуазия өкіметі кезінде Ресейді мекендейтін халықтар жөнінде үстем болған зорлық пен алдау саясаты, сенімсіздік пен өтірік, тиісу мен арандату саясаты тоқтатылды.

II. РКФСР-ге енетін ұлттардың өзара сенімі мен түсіністігіне, Ресейдің және бүкіл дүниежүзінің, барлық еңбекшілер бұқарасының ортақ мүдделерді мықтап ұғынуына негізделген тығыз және туысқандық байланыс ендігі жерде осы қатынастарға негіз болып табылады.

III. Осы сенім мен түсіністік негізінде Ресей халықтарының еңбекшілер бұқарасын бүкіл дүниежүзінің жыртықш империалистік буржуазиясының барлық қастандықтарына қарсы табанды және батыл күресуге дайын жалпы революциялық отбасына біріктіретін берік одағы құрылады.

IV. Қырғыз (Автономиялық) Кеңестік Социалистік Республикасы Кеңестерінің 1920 жылғы 1 қыркүйектегі

БОАК декреті негізінде шақырылған Бірінші Құрылтай съезі РКФСР-дің жалпы ұлт саясатының нәтижесі болып табылады, ол барлық ұлттардың еңбекші бұқараларының 1917 жылы 2 қарашада Халық Комиссарлары құқықтарының декларациясында көрініс тапқан құқығын танып, мүлтіксіз қорғап және жүргізіп отыр.

V. Миллиондаған еңбекші бұқараның еркін білдіретін және бүкіл еңбекшілер бұқарасы үшін рухани, саяси, шаруашылық жағынан дамуды толық қамтамасыз ететін жағдайлар жасауға құлшыныспен жігерленген ҚАКСР Кеңестерінің Бірінші Құрылтай съезі қаулы етеді:

1. Қырғыз өлкесі жұмысшы, еңбекші қырғыз халқы, шаруа, қазақ және қызыл әскер депутаттары Кеңестерінің республикасы деп жарияланады. Автономиялы ҚКСР-інің басқару органдары жергілікті депутаттар Кеңестері, Қырғыз Республикасы Орталық Атқару Комитеті және ҚАКСР Халық Комиссарлары Кеңесі болып табылады.

2. Ресей Кеңестік Федерациясының басқа да автономиялық бөліктері сияқты, Қырғыз (автономиялы) Кеңестік Социалистік Республикасында да қанаушыларға бірде-бір өкімет органында орын болмақ емес. Бүкіл билік — заң шығарушы, атқарушы және бақылаушы билік — толық және тек еңбекші халықтың қолында болуға тиіс.

Сайлау күніне қарай 18 жасқа толған және тіршілік құралдарын жеке өзінің өндірістік, қоғамдық-пайдалы еңбегімен табатын барлық еркек-әйел азаматтар, сондай-ақ алғашқылары үшін өнімді еңбек етуге мүмкіндік туғызуды адамдар діни сеніміне, ұлтына, отырықшылығына және т.б. қарамастан, Кеңестерге сайлану және сайлау құқығын пайдаланады.

Мыналар: а) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері; б) есінен ауысқан және ақылы кем адамдар; в) қамқоршылықтағы адамдар; г) пайдакүнемдік және атына кір келтірген қылмысы үшін сотталғандар; д) пайда табу мақсатымен жалдама еңбекті қолданатын және еңбексіз тапқан табыспен күнелтетін адамдар сайлауға қатыспайды және сайлана алмайды.

3. ҚАКСР автономиялы мүше ретінде РКФСР біріктірген Кеңестік Республикалардың еркін федерациялық одағына енеді.

4. РКФСР-мен бірге адамды адамның қанауын жоюды, қоғамның таптарға бөлінуін толық жоюды, қандай ұлтқа жататынына қарамастан, қанаушыларға қарсы аяусыз күресуді және қоғамның социалистік ұйымын орнатуды басты міндет етіп қоя отырып, ҚАКСР Кеңестерінің Бірінші съезі одан әрі қаулы етеді:

а) өндірістің барлық түрін: фабриктер, зауыттар, кеніштер және басқа да., сондай-ақ банктерді экспроприациялау және оларды Ресей Федерациясы еңбекшілері мемлекетінің қолына беруге мүмкіндік жасау жөніндегі РКФСР-дің саясаты жүргізілсін;

б) РКФСР-дің жерге жекеменшікті жою және оны еңбекшілер мемлекетінің қарауына беру саласындағы саясаты жүргізілсін;

в) ҚАКСР-дің қырғыз және шаруа кедейлерінің, әсіресе қырғыз еңбекші бұқарасының, патша үкіметі мен Ресей буржуазиясы тонап келген топтарының мүдделерін қамтамасыз ету жер саясатының негізіне алынсын;

г) еңбекші қырғыз бұқарасының отырықшы өмір салтына көшуіне жәрдем жасалсын, бұл орайда шаруашылықты ұжымдастыру жағдайында мұның өзі еңбекші қырғыз халқының экономикалық және рухани дәрежесін көтеру жөніндегі басты шаралардың бірі деп саналсын;

д) ҚАКСР-інде қоғамның арамтамақ элементтерін жою мақсатында және социалистік шаруашылықты тезірек ұжымдастыру үшін еңбек ету республиканың барлық азаматтарының міндеті деп танылсын және жалпыға бірдей еңбек міндеткерлігі енгізілсін;

е) еңбекшілердің білім алуына шын мәнінде жол ашуды қамтамасыз ету мақсатында жұмысшыларға, ең кедей шаруаларға және еңбекші қырғыз халқының бүкіл бұқарасына толық, жан-жақты және тегін білім алуға мүмкіндік беру міндет етіп қойылсын, сонымен бірге халықтың сауатсыздығын жою және жеткіншек жас ұрпақтың дене және рухани жағынан жан-жақты және салауатты дамуына жағдай жасауды қамтамасыз ету қолға алынсын;

ж) еңбекшілердің қалың бұқарасының денсаулығы мен өмірін сақтау РКФСР тәжірибесімен толық сәйкес етіліп, соңғы кезде қолданылып жүрген жалпы заңдар негізіне қойылсын;

з) Ресейдің еңбек туралы заңдар кодексі және оның жұмысшыларының еңбек қорғау мен әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы барлық негізгі жеңістері ҚАКСР еңбекшілер бұқарасына бірдей мөлшерде қолданылсын;

и) әйелдер күң болып қалып отырған жағдайда қоғам өзін азат деп санай алмайтындығын негізге ала отырып, осы кезге дейін қоғамдық және отбасылық өмірде күң болып келген әрі сонымен бірге шаруашылықтағы тіл алғыш жұмыскер болып табылатын қырғыз әйелдері бұдан былай қарай қоғамның тең құқықты мүшесі деп саналып, оларға бүкіл еңбекшілер бұқарасының жеңісі мен игілігі болып табылатын саяси және азаматтық құқықтар түгел берілсін;

к) халықтық әділет еңбекшілердің құқықтарының осы Декларациямен белгіленетін негізгі ережелеріне қайшы келмейтін жерде қырғыз халқының тұрмыстық ерекшеліктерімен санаса отырып, кеңестік Ресейдің халықтық революциялық сотының тәжірибесімен дәлме-дәл сәйкес құрылсын;

л) ұлы жұмысшы-шаруа Қазан төңкерісінің жеңістерін барынша қорғау мақсатында социалистік отанды қорғау барлық ҚАКСР азаматтарының міндеті деп танылсын. Төңкерісті қолына қару алып қорғау мен тиісті әскери даярлықтан өтудің құрметті құқығы тек еңбекшілерге ғана беріледі.

5. Қырғыз Кеңестік Социалистік Республикасының экономикалық саясатын Ресей Федерациясының қалған бөлігінде жүргізіліп отырған саясатпен шаруашылық жағынан толық өзара іс-қимыл жасап, үйлестірілген жағдайда ғана ойдағыдай жүзеге асатынын мойындай отырып, ҚАКСР Кеңестерінің Бірінші съезі Қырғыз Республикасының шаруашылық жағынан оқшаулануы орын алмауға тиіс, қаржы және шаруашылық саясаты, қазақ халқының тұрмыстық ерекшеліктері мен шаруашылық формаларын ескере отырып, Автономиялы Қырғыз Кеңестік Республикасы туралы 1920 жылғы 1 қыркүйектегі Ереженің 4, 5, 6, 7, 8, және 9-тармақтары негізінде РКФСР-дің тиісті халық комиссариатымен үйлестіріле және олармен толық бірлікте, сәйкестіріле жүргізіледі деп қаулы етеді.

6. Нақ сол сияқты съезд Қырғыз Республикасы Ресей Кеңестік Федерациялық Социалистік Республикасының

қалған бөліктерінен әскери жағынан да оқшауланбауға тиіс деп таниды. Тек бірыңғай әскери саясат пен Федерацияның барлық автономиялы бөліктерінің РКФСР орталық басшы әскери органдарына толық бағынуы ғана жыртықш дүниежүзілік империализмнің біріккен күштеріне қарсы Кеңестік Республика күресінің ойдағыдай іске асуын қамтамасыз етеді.

7. Қырғыз республикасында оның құрамына енетін барлық ұлттардың бейбіт және туысқандық қатар өмір сүруі үшін қолайлы жағдай орнатуға ұмтыла отырып, ҚАКСР Кеңестерінің Бірінші съезі әрбір ұлттың барлық мемлекеттік мекемелер мен мектепте ана тілін пайдалануға бірдей құқығы бар, олардың әрқайсысына ұлттың еркін дамуына құқық және толық мүмкіндік беріледі және ол қамтамасыз етілуге тиіс деп мәлімдейді.

8. Осы Декларацияда ұсынылып, жарияланған жалпы ережелер негізінде жұмысшы, шаруа, қырғыз еңбекші халқы, казак және қызыл әскер депутаттары Кеңестерінің Бүкілқырғыздық Бірінші съезі кеңес құрылысының басты салалары бойынша съезд қаулыларының негізінде ҚОАК Төралқасына ҚАКСР негізгі заңының жобасын әзірлеуді тапсырады.

Образование Казахской АССР.
Алма-Ата. 1957. С. 269—272.

**ТҮРКІСТАН ТӨТЕНШЕ КОМИССИЯСЫНЫҢ КОММУНИСТ
ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ ТОБЫНЫҢ РК(б)П ОРТАЛЫҚ
КОМИТЕТІНЕ МӘЛІМДЕМЕСІНЕН**

Наурыз, 1921 жыл.

...Қаншалықты күйінішті болғанымен, коммунистің жазалау органына барса болды, адам болудан қалатынын, механикалық жолмен іске қосылатын автоматқа айналатынын мойындауға тиіспіз. Тіпті механикалық жолмен ойлайды, өйткені оның тек еркін сөйлеуге, сонымен қатар жеке басының еркін ойлауға құқығы алынып қойылады. Ол өз көзқарасын еркін айта алмайды, өз мұқтаждарын баяндай алмайды, өйткені бұлардың бәрі үшін атылу қатері төнеді... (Төтенше Комиссия қызметкерлері) Республиканың саяси өмірінен тыс қалған., олардың бойында менмендік және т.т. сияқты жаман

әдеттер қалыптасады. Сөйтіп, олар бірте-бірте, өздері де байқамай, партиямыздың қатарынан оқшауланып, өздерінен бұрынғы жандармдар кастасын еске түсіретін ерекше касталық топ құруда. Партия ұйымдары оларға бұрынғы күзет орындары сияқты, қорқынышпен және жек көріп қарайды... Партияның темір құрсаңған жұдырығы бола отырып, нақ осы жұдырық партияның өз басына соққы болып тиеді.

Коммунист.
1989. №14. С. 77—78.

ЖЕРСІЗ ЖӘНЕ ЖЕРІ АЗ ДИҚАНДАР ОДАҒЫНЫҢ (КЕЙІНПРЕКТЕ — ҚОСШЫ ОДАҒЫ) ЖАРҒЫСЫНАН

16 ақпан, 1921 жыл.

1. Одақтың мақсаттары мен міндеттері

1. Қосшы және жері аз диқандар одағының негізгі міндеті — қыстақ пен ауылда пролетар және жартылай пролетар бұқараны біріктіру мен ұйымдастыру, таптық жіктеліс жүргізу және пролетариаттың деревня кедейлерімен одағын жүзеге асыру болып табылады.

2. Одақ өзіне:

а) қанаушылықты, еңбек етпейтін шаруашылықтарды түп-тамырымен толық жою;

б) республиканың азық-түлік және шаруашылық органдарының ауыл шаруашылығының азық-түліктік және техникалық маңызы бар өнімдерін өндіру мен өткізу жөніндегі бағдарламасын бұлжытпай іс жүзіне асыру;

в) еңбек артельдері мен жерді ортақтасып өңдеуді ұйымдастыру;

г) мәдени деңгейді арттыру, ұжымшылдық идеяларын жүргізу және барлық мүшелердің таптық сана-сезімін дамыту;

д) түрлі қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік мекемелерде өз мүшелерінен өкілдік ұстап, олардың мүдделерін қорғау міндетін қояды.

3. Алға қойылған міндеттерге жету үшін одақ:

а) жер реформасын жүргізу кезінде тиісті жергілікті өкімет органдарында деревняның қанаушы топтарының мүдделерін жан-жақты жүзеге асыруға;

б) жергілікті өкімет органдары арқылы сол жердің ерекше жағдайларына бейімделген және кедейлердің жерге, суға, мал мен жансыз құрал-саймандарға деген қажеттерін қанағаттандыру мақсатында байлар мен кулактарды экспроприациялауға бағытталған экономикалық шаралар жүргізуге;

в) таптық салғырт жүргізуде және қала өнімдерін алып қойған кезде де, деревняда кооперативтер арқылы бөлген кезде де оның дұрыстығын қадағалауда Азық-түлік комиссариаты органдарына жәрдемдесуге;

г) объективті жағдайларға байланысты өз учаскесін дер кезінде өңдей алмайтын одақ мүшелеріне жерді өңдеу кезінде және одақтың әрбір мүшесі асығыс әрі сөзсіз қажетті жұмысты жеке-жеке атқара алмайтын жағдайларда көмек көрсету мақсатымен қоғамдық еңбекті ұйымдастыруға;

д) одақ мүшелері арасында агрономиялық білімдерді таратуға;

е) тиісті өкімет органдары арқылы мектептер, клубтар, кітапханалар, арнаулы ауыл шаруашылығы курстарын және басқаларын ашу сияқты қажетті мәдени-ағарту шараларына жәрдемдесіп, оларды жүргізуге ұмтылады...

Советское строительство в аулах и селах Семиречья
(1921—1925 гг.). Сб.: документов и материалов.
Алма-Ата, 1957. Ч. I. С. 153—154.

**ПАТША ҮКІМЕТІ СІБІР ЖӘНЕ ОРАЛ КАЗАК
ӘСКЕРЛЕРІНІҢ МЕНШІГІНЕ БӨЛІП БЕРГЕН ЖЕРДІ
ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕҢБЕКШІ ХАЛҚЫНА ҚАЙТАРЫП БЕРУ
ТУРАЛЫ ҚАЗАҚ АКСР ОАК-нің ДЕКРЕТІ**

19 сәуір, 1921 жыл.

1. 1904 жылғы 31 мамырда Мемлекеттік Кеңестің жоғарғы дәрежеде бекітілген пікірмен Сібір казак әскерінің меншігіне берілген, Семей губерниясындағы Өскемен, Семей, Павлодар уездерінің, Ақмола губерниясындағы Омбы және Петропавл уездерінің шегіндегі Ертіс өзенінің сол жағалауында және Ақмола губерниясындағы Звериноголов станциясы — Петропавл — Омбы ескі жолының оңтүстік жағында жатқан он шақырымдық танап қырғыздардың осы өңірде ежелден

тұрып келе жатқан және оны Сібір казак әскерінен жалға алып келген еңбекші халқына қайтарылып беріледі.

2. Қырғыз (қазақ — авт.) Атқару Комитеті I сессиясы қарарының (1921 жылғы 15 ақпандағы №8 бюллетень) 2-параграфына сәйкес Орал губерниясы шегіндегі Жайық өзенінің сол жағалауындағы 1882 жылы патша үкіметі еңбекші қырғыз халқын шеттетіп, Орал казак әскерінің меншігіне берген танап қырғыздардың еңбекші халқына қайтарылады.

3. Он шақырымдық танап шегіндегі (1-бап) офицерлер мен әскер учаскелерінде орналасқан, меншік және ұзақ мерзімді жалдау құқығындағы шаруашылықтар социалистік жолмен жерге орналастырылғанға дейін уақытша сақталып қалады және ең жақын көршілес станицаның әр шаңырағына тиесілі жер үлгісіне тең жерді пайдаланады.

4. Жоғарыда келтірілген аудандарда (1 және 2-баптар) орналасқан өнеркәсіп орындары, тұз шығаратын орындар, диірмендер, карьерлер мен балық кәсіпшіліктері социалистік жолмен жерге орналастырылғанға дейін сақталып, оларға кәсіпшілігін жүргізу үшін қажетті жер көлемін пайдалануға қалдырылады.

5. Артылып қалғандары (3 және 4-баптар) еңбекші қырғыз халқының пайдалануына қайтарылып беріледі.

6. Қырғыз Егіншілік халық комиссариатына қырғыз кедейлерін он шақырымдық танап пен Орал өзенінің сол жағалауындағы танабында жұмысқа орналастыру үшін бірінші кезекте жерге орналастыру жұмысын жоспарға енгізу тапсырылады.

7. Қырғыз Егіншілік халық комиссариатына ауыл шаруашылығы жерін (1 және 2-баптар) Ертіс өзенінің бойындағы он шақырымдық танап пен Орал өзенінің бойындағы сол жағалау танабында тұратын еңбекші қырғыз халқы арасында бөлу кезінде жергілікті жер органдарының басшылыққа алуы үшін уақытша нұсқауды (аталған декретті жүзеге асыру жөніндегі нұсқауды ҚАКСР Егіншілік халық комиссариаты 1921 жылғы 20 желтоқсанда қабылдады) тез арада басып шығару тапсырылады.

8. Социалистік жолмен жерге орналастырылғанға дейін аталған аудандарда (1 және 2-баптар) уездік жер бөлім-

дерінің бақылауымен болыстық жер бөлімдері ауыл шаруашылығы жерінің (шабындықтардың, егістіктердің, жайылымдардың, суаттардың) бөлінуін басқарып, бірінші кезекте еңбекші қырғыз халқының мүдделерін қорғайды.

9. Осы декрет оның қырғыз және орыс тілдерінде жергілікті губерниялық баспасөз органдарында жарияланған және радио арқылы берілген кезінен бастап күшіне енеді.

Қырғыз Орталық Атқару
Комитетінің Төрағасы үшін.

Социалистическое строительство в Казахстане
в восстановительный период (1921—1925 гг.).
Сб.: документов и материалов. Алма-Ата, 1962. С. 284—285.

ҚАЗАҚ АКСР ОАК-нің ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ІС ЖҮРГІЗУДІ ЕНГІЗУ ТУРАЛЫ ДЕКРЕТІНЕН¹

22 қараша, 1922 жыл.

Бүкілқырғыздық Кеңестер съезінің қаулыларын және Қырғыз Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің:

а) ҚАКСР аумағында қырғыз және орыс тілдерін мемлекеттік тіл деп тану туралы;

б) ҚАКСР-інің мемлекеттік және қоғамдық мекемелері мен ұйымдарында орыс тілімен қатар қырғыз тілінде де іс жүргізуді енгізу туралы;

в) декреттерді, нұсқауларды, нұсқау хаттарды, міндетті қаулылар мен басқа да заң және үкімет актілерін екі тілде қабылдау мен шығару туралы декреттерін жүзеге асыру үшін Қырғыз Орталық Атқару Комитеті қаулы етті:

1. 1924 жылғы 1 қаңтардан бастап ҚАКСР-інің барлық қазақ болыстарында мына уездерде: Ақтөбе губерниясының Адай, Торғай, Шалқар, Темір, Ақтөбе, Ырғыз уездерінде, Бөкей губерниясының барлық уездерінде, Семей губерниясының Қарқаралы, Зайсан, Ақмола губер-

¹ 1923 жылғы желтоқсан айында РКФСР Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі де “Түркістан Республикасында жергілікті тілде іс жүргізуге көшуді жеделдету шаралары туралы” осындай декрет қабылдады.

ниясының Ақмола, Атбасар, Шарлық уездерінде іс жүргізу қырғыз және орыс тілдерінде қосарлас жүргізіледі.

2. Орынбор губерниясы мен оның уездерін қоспағанда, ҚАКСР-інің қалған уездері мен губернияларының бәрінде қырғыз тілінде іс жүргізу 1924 жылдың 1 шілдесінен кешіктірмей толық енгізіледі, уездік және губерниялық органдар сол мерзімге қарай өз аппараттарын қырғыз және орыс тілдерінде іс жүргізуді қосарлас жүргізуге міндеттеледі.

Социалистическое строительство в Казахстане
в восстановительный период (1921—1925 гг.).
Сб.: документов и материалов. Алма-Ата, 1962. С. 96—97.

КЕҢЕСТЕРДІҢ БҮКІЛҚАЗАҚТЫҚ V СЪЕЗІНІҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХИ ДҰРЫС АТАУЫН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ТУРАЛЫ ҚАУЛЫСЫ

18 сәуір, 1925 жыл.

Қырғыз халқының тарихи дұрыс атын қалпына келтіру үшін Кеңестердің V съезі қаулы етеді: қырғыздар алдағы уақытта **қазақтар** деп аталсын.

Социалистическое строительство в Казахстане
в восстановительный период (1921—1925 гг.).
Сб.: документов и материалов. Алма-Ата, 1962. С. 153.

БҮКІЛОДАҚТЫҚ ОАК-нің ҚЫРҒЫЗ АКСР-інің АТЫН ҚАЗАҚ АКСР-І ЖӘНЕ АҚМЕШІТТІҢ АТЫН ҚЫЗЫЛОРДА ДЕП ӨЗГЕРТУ ТУРАЛЫ ҚАУЛЫСЫ

15 маусым, 1925 жыл.

Қырғыз АКСР Кеңестерінің V съезінде білдірілген Қырғыз АКСР еңбекшілерінің еркіне сәйкес, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің Төралқасы қаулы етеді:

1. Қырғыз АКСР-інің аты Қазақ АКСР-і деп өзгертілсін.

2. Қырғыз АКСР үкіметі орналасқан жер — Ақмешіт қаласының аты Қызылорда қаласы деп өзгертілсін.

КПСС и Советское правительство
о Казахстане (1917—1977 гг.).
Сб.: документов и материалов. Алма-Ата, 1978. С. 78.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САЯСАТТЫҢ КЕЙБІР СӘТТЕРІ

Қазақ жолдастар өз істері жөнінде әңгімелескенде мынадай пікірлер ұсынды.

1. Шет аймақтар мешеу күйде қалған. Оларды дамытуға және олардың Мәскеуден бұдан гөрі де кейіндеп қалмай, қайта оған жақындай түсуіне қарқын беру керек. Біз бұл жерде жалпы даму мәселесінің осы аймақтағы ерекшелігін ғана көріп отырмыз.

2. Одақтың артта қалған бөліктеріне жұмсалатын күрделі қаржы тез арада өзін-өзі ақтай алар емес. Орталық мекемелердің мұндай салымдарға енжар, ішінара белсенді қарсылық көрсетуі де сондықтан.

3. РКФСР-дің басшы мекемелеріне Қазақстанның қатысуы мүлде сезілмейді. Сірә, дербес республика болып бөлініп шығу пиғылы да жоқ емес шығар.

4. Орталықтың қоныстандыру саясатына шағымдары: қазақ бұқарасы Кеңес өкіметіне жер революциясы нәтижесінде тартылды; қазақтардың жеріне көз аларту дереу алаңдаушылық туғызды. “Біз қоныстандыру саясатына қарсы емеспіз, бірақ ең алдымен, тұрғылықты халықтың жерге деген сұранымын қанағаттандыру керек”.

5. Біз Қазақстанның жер және өзге де мүдделері туралы мәселе қойғанымызда, Сіздер патшалық саясат үшін кек алғыларыңыз келеді деп жауап қайтарады. Біздің коммунистер ретінде мәселелерге жалпы мемлекеттік тұрғыдан қарай алатынымызға онша сенбейді.

6. Ведомстволарда шет аймақтардағы барлық шаруашылық және мәдениет мәселелерін шешкен кезде өткен заманның дәстүрлерін берік ұстанатын бұрынғы мамандардың көзқарасы басым.

7. Ұлт коммунистері бой көтерді, бірақ орталықтан жіберілген басшылар оларға жол берер емес. Бізді өсіп-жетілген жоқ деп санайды.

8. Еуропа және қазақ коммунистерінің арасында — дуал тұр. Мүлде бөлек өмір сүреді. Тіпті шахматты да бірге ойнамайды.

9. Еуропалық коммунистер орталықтың жалпы бағытын жүргізеді. Оларда принципті негізде жарыссөз де, қақтығыстар да жоқ, мұны олардың немқұрайдылығымен түсіндіруге болады.

10. Керісінше, ұлтжандылар қызу қанды. Ұлтжандылар арасында — топшылдық бар. Бұл топшылдықты орталықтан жіберілген басшылар қолдайды, тіпті әдейі қоздырып отырады. Мақсаты не? Біріншіден, өз үстемдігін нығайтпақшы; екіншіден, ішкі алауыздықтар арқылы орталықтың саясатына байланысты мәселелерден жұрттың назарын басқа жаққа аудармақшы.

11. Қазақ коммунистері арасында үш топ бар: біреуі — Голощекиннің төңірегіндегілер — бұлар жоғарыдан берілген нұсқауларға әрқашан және барлық жағынан құлдық ұрып, құлақ асатын адамдар; екіншісі — “солшыл”, олар да Голощекинді қолдайды, бірақ менің түсінуімше, біршама тәуелсіз, үшіншісі — “оңшыл”, менімен әңгімелескендер соларға жатады; айтпақшы, “солшылдардың” өкілдері кейде “оңшылдарға” қосылып кетеді.

12. Ал алауыздық неде? “Бізді кедейлерге қырын қарап, байлардың қамын ойлаушылар деп кінәлайды, бірақ біз байларға қарсы кез келген парасатты шараларды жүргізуге дайынбыз, бізге оларды айқын және нақты ұсынатын болсын”, — дейді олар.

13. Голощекин бір сөзінде былай деді: “Қазақстанда кіші Қазан төңкерісін жасау керек”. Бұл не? — ол түсіндірген жоқ; ол ешқандай да нақты шаралар ұсынбай отыр. Қазақстандағы ішкі саясатта біз принципті де, тіпті практикалық алауыздықтар көріп отырған жоқпыз. Мұның бәрі РКФСР-ге көзқарас туралы мәселені бүркемелеу үшін жасанды жолмен ұсынылып отыр.

14. Менімен әңгімелескендердің екіншісі былай дейді: “Мәселенің ауыртпалығы — Голощекин тобының ауыл мен орыс деревнясына өртүрлі көзқарасында, Голощекиннің пікірінше, орыс кулактарын едәуір әлсіретіп, қорлап қойдық та, қазақ байын әлі қозғаған жоқпыз. Сондықтан ауылдарға кіші Қазан төңкерісін жасау керек”. Басқаша айтқанда, Голощекин орыс деревнясындағы азаматтық татулықты, ауылдағы азамат соғысын уағыздайды.

15. Бізді төрешілдік тұншықтырып отыр, ол барған сайын кері тебетін түр алып отыр, сондықтан еуропалық коммунистер мен қазақ коммунистері арасында дуал түр. Қорқыныш, екіжүзділік, ғайбаттау үлкен рөл атқаруда.

Жағдайды бұлайша сипаттауда айқын емес нәрселер көп. Әрине, орыс деревнясы мен ауыл жөнінде айтылғандары ерекше маңызды. Бұл арада мәселе неде? Сонда

“оңшылдар” кулактарға бүйрек бұрушылықты айыптау жағында болып шығады. Бұл шын ба? Жалпы кулактарға бүйрек бұрушылықтың болуын теріске шығара отырып, әлдебір әкімдердің оны артта қалған облыстарда оңай ашуы, сондай жолмен өздерінің солшылдық беделін арттырып, әкімшілік жүргізуін жеңілдетуі болып шығуы мүмкін емес пе екен.

Владимир Ильич: “Орыс коммунистері шет аймақтарда көмекшілер болуға тиіс” деген еді. Сол көмекшілердің кейбіреулері өздері “қамқорлығына алғандарды” қыбыр еткізбей отыр.

Жалпы алғанда, меніңше, ортаның өзіндегі сараланудың аз болуы салдарынан коммунистер арасындағы идеялық топтардың солқылдақ, тұрақсыз сипатта болуы әбден мүмкін. Соның салдарынан “оңшыл” және “солшыл” фракцияларға жатқызу оңай болмақ. Алайда орталықтың төрешілдігіне қарсы күрес барысында жергілікті жерде ұлтшыл-буржуазиялық идеология элементтерінің қалыптасу мүмкіндігі орын алмай қоймауы әбден ықтимал.

Неғұрлым артта қалған халықтардың жас және қабілетті ұлтжандыларын тап күресімен неғұрлым жақын танысу үшін шетелге жіберу жақсы болар еді. Бізде олар бірден-ақ мемлекеттік-әкімшілік ойлау болмысына төрбиеленіп, қасаңсып кетіп жүр.

Л.Троцкий

Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в КСРО (1923—1927 гг.). М., 1990. Т. 1. С. 197—199.

* * *

Күзембаев Түсіп (1890—1958) — стахановшы-шахтер, Социалистік Еңбек Ері (1948). 1908 жылдан шахталарда істеген. 1935 жылғы қыркүйекте оның 6 адамнан тұратын бригадасы әрбір жұмыс істеушіге шаққандағы жұмыс нормасын 20 есе асыра орындап, республикалық рекорд жасады.

Сәдуақасов Смағұл (1900—1933) — қоғам қайраткері, жазушы, көсемсөзші. 1920 жылдан Компартия мүшесі. 1925 жылдан Қазақ өлкелік партия комитетінің бюро мүшесі. Омбы ауылшаруашылық училищесін, Мәскеу көлік инженерлері институтын бітірген. Жастар қоз-

ғалысы көшбасшыларының бірі. Ө.Бөкейхановтың күйеу баласы. Республикалық газеттердің редакторы, халық ағарту комиссары, ҚазОАҚ хатшысы, ҚазПИ-дің ректоры болып жұмыс істеді. 1928 жылдан бастап республикадан кетуге мәжбүр болды.

**ҚАКСР АҒАРТУ ХАЛЫҚ КОМИССАРИАТЫ
АЛҚА МӘЖІЛІСІНІҢ ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН
ЕНГІЗУДІ ЖЕДЕЛДЕТУ ЖӨНІНДЕГІ ШАРАЛАР
ТУРАЛЫ ХАТТАМАСЫНАН**

6—8 ақпан, 1930 жыл.

3. Тыңдалды: Жаңа әліпбиді енгізуді жеделдету жөніндегі шаралар туралы.

Қаулы етіледі: Жаңа әліпбиге көшіруді жеделдету және Қазақстанның 10 жылдығына қарай араб әліпбиін мемлекеттік, қоғамдық өмірдің барлық салаларынан біржола ығыстырып шығу туралы нұсқаушы органдардың нұсқауларын негізге ала отырып, Ағарту халық комиссариатының алқасы қаулы етеді:

1. Ағарту халық комиссариатының барлық бөлімдері мен органдары оқу-тәрбие, саяси-ағарту, ғылыми, кітапхана, баспа және кеңсе жұмыстарының барлық жақтарын Қазақстанның 10 жылдығына қарай барлық 100 пайызға көшіру үшін жеделдетілген жұмыс қарқынын дамыта түссін. Бұл шараларды атқару мерзімінде де Ағарту халық комиссариаты жұмысының әрбір саласының басшыларына жауапкершілік жүктеледі...

Төраға Манаев
Хатшы Соболев

Культурное строительство в Казахстане (1918—1932 гг.).
Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1965. Т. 1. С. 75.

**БҚ(б)П ҚАЗАҚ ӨЛКЕЛІК КОМИТЕТІНІҢ
ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ
ТУРАЛЫ ҚАУЛЫСЫНАН**

9 желтоқсан, 1933 жыл.

Алматыда Қазақ мемлекеттік университетін ұйымдастыру туралы БҚ(б)П Орталық Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі Одағының 1933 жылғы 20 қазан-

дағы шешімдерін және РКФСР Ағарту халық комиссариатының 1933 жылғы 29 қазандағы №628 бұйрығын негізге ала отырып, БК(б)П Өлкелік комитеті бюросының 1933 жылғы 13 қарашадағы қаулысын өзгертіп, Өлкелік комитет қаулы етеді:

1. Алматыда педагогикалық институт сақталсын.

2. 1934 жылғы 1 қаңтардан бастап Алматыда қазіргі педагогикалық институт негізінде Қазақ мемлекеттік университеті мына факультеттер: а) физика-математика; б) биология факультеттері құрамында ұйымдастырылсын. Химия, тарих-экономика, әдебиет пен тіл факультеттері 1934 жылғы 1 қыркүйектен бастап ашылсын.

3. 1934 жылғы 1 қаңтарда қабылдау контингенті 120 адам: а) физика-математика факультеті 60 адам; б) биология факультеті 60 адам болып белгіленсін.

4. Белгіленген контингенттің жиналуын қамтамасыз ету үшін Өлкелік комитеттің мәдени-ағарту бөлімі мен Ағарту халық комиссариаты ҚазМУ дирекциясымен бірлесе отырып, бірқатар шараларды — орта оқу орындарын бітірген және ҚазМУ-ға қабылдау ережелерін қанағаттандыратын адамдарды іріктеп алу, Қазақстанда бар жоғары оқу орындарының I және II курс студенттерінен ішінара іріктеп алу үшін барлық облыстарға арнайы адамдар жіберу шаралары мен университетке адамның толық алынуын қамтамасыз ететін, т.б. шараларды жүргізісін.

5. Университет дирекциясының алдына ҚазМУ-ға қабылданатын студенттер құрамында қазақтар мен шығыс ұлттардың 60—70 пайыздан кем болмауы міндет етіп қойылсын.

6. Педагогикалық институттың директоры университетке пайдалану үшін шарт негізінде зертханалар, кабинеттер және кітапхана беретін болсын...

В братском единстве народов КСРО (1920—1937 гг.).
Документы и материалы. Алма-Ата, 1972. С. 439.

**БҮКІЛОДАҚТЫҚ ОРТАЛЫҚ АТҚАРУ
КОМИТЕТІНІҢ ТӨРАФАСЫ М. И. КАЛИНИН ЖОЛДАСҚА
ҚАКСР МАКСИМ ГОРЬКИЙ АУДАНЫНЫҢ №4 АУЫЛДЫҚ
КЕҢЕСІНІҢ АЗАМАТЫ ДҮЙСЕНБИНОВ НҮРҒАЛИДАН**

10 ақпан, 1932 жыл.

Қазақстанда тұратын барлық халық аптан өліп жатыр, кейбір жерде тұтас ауылдар халқының қырылуы (байқалды), мысалы: Павлодар және Ертіс аудандарының №№9, 10, 11 ауыл кеңестері, сондай-ақ Қазақстанның (басқа аудандарында)¹.

Соңғы уақытта барлық жерде халық қырылып, өле бастады, егін шықпай қалды, барлық мал мемлекетке тапсырылған, (ал) мемлекет тарапынан колхозшылар (ұжымшар) нанмен жабдықталмайды, халықтың ішіп-жейтін еш нәрсесі жоқ. Әрбір қожайынның жеке пайдалануында және колхоздарда бірде-бір мал², жылқы жоқ. Рынокта базар³ және еркін сауда өткізілмейді, оларға жергілікті жерде тыйым салынған, астық мүлде жоқ. Жергілікті ұйымдарда жұмыс істейтін қызметшілер, село-ауылдардың Төрағалары мен мүшелерінің жергілікті активі, партия ұялары мен кандидаттық топтардың хатшылары, сондай-ақ аудандық ұйымдарының қызметкерлері өзгелердің мүлкін тонаумен айналысуда. Егер қайсыбір азаматтан немесе колхозшыдан бір тілім нан, бір қадақ ұн және бір кесек ет көрсе болғаны, бейне бір мемлекетке тапсырылатын сияқты тартып алады да, өздері пайдаланады, шынына келгенде олардың өзі ішіп-жеп қояды. Сонымен бірге ақшаны, жақсы киімді және басқа да әртүрлі мүлікті тартып алады, тінту жүргізіп, халықты қорқытады. Мұнымен қатар пара алумен де айналысады: кімнен алғысы келсе, содан алады. Егер қайсыбір адам пара бергісі келмесе, ол кедей немесе орташадан төмен адам болса да, ол даусынан айырылады⁴, төркіленеді (мүлкі), сөйтіп ол енді *кулак* деп саналады⁵. Осы қырғын, өлім, төркілеуден, парадан және

¹ Мәтінде “барлық аудандары”.

² Мәтінде “бір мал да”.

³ Мәтінде осылай.

⁴ Әңгіме сайлау дауысы құқығы жайында болып отыр.

⁵ Мәтінде “болып табылады”.

мал-мүлкінің тоналуынан (қорыққан) халық беті ауған жаққа кетеді; қайыршы болып қайыр сұрап, тіпті басқа өлкеге немесе округке ауа көшеді. Мынадай жағдайлар болды: әкесі мен шешесі аштықтан өздерінің жас балаларын тастап кетіп қалған. Бұл Қазақстанда халықтың бұдан әрі тіршілік ете алмайтынын (көрсетеді)¹, өмір сүру өте қиын. Оның үстіне, жергілікті өкімет орындары осы аш халықтан өртүрлі бұйымдар мен азық-түлік дайындау науқанын жүргізеді, ал халық болса, оны орындау салдарынан өзінің тамағына бір тілім де нан таба алмайды. Жергілікті өкімет орындары халықтың қырылуы “аштықтан емес, қайта тырысқақпен аурудан” деп иландырмақшы болады. Шынына келгенде, халық арасында тырысқақ ауруы жоқ. Мұны жоғарыдағы органдарға хабарламай, жасырып отыр. Жергілікті ұйымдар халыққа Кеңес өкіметі бейнебір тонаумен айналысады, әсіресе орташа кедей шаруашылығында *дұшпандық* (көзқараста) дегенді ұғындырып, село шаруашылығын социалистік жолымен қайта құруды сөтсіздікке ұшыратуда. Біздің ауданның және Қазақстанның басқа аудандарының барлық халқы аштықтан Кеңес өкіметіне наразы болып отыр. Аштықтан басқа (халық киім-кешектің болмауынан азап шегуде)², өнеркәсіп тауарларымен жабдықталмайды.

Осы өтінішті жолдай отырып, Сізден өтінетінім:

1) Халықтың аштан өлуін, қырылуын тоқтату [үшін] шұғыл шаралар қолданып, мемлекет тарапынан тамақ өнімдерімен жабдықтау, олар жөнінде жүргізілетін өртүрлі дайындау науқандарын тоқтатып, өнеркәсіп тауарларымен қамтамасыз ету және жер-жерде еркін сауда, базарлар мен рыноктар ашу керек.

2) Талап-тонаумен, пара алумен айналысып, басқалардың мүлкін пайдаланатын, Кеңес өкіметін³ халыққа дұшпан [етіп] көрсетіп, ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды сөтсіздікке ұшырататын барлық аудандық ұйымдар мен жергілікті өкімет орындарының қызметкерлерін, белсенділерді, ауыл-село кеңестерінің

¹ Мәтінде “түсіндіреді”.

² Мәтінде “өте аш-жалаңаш”.

³ Мәтінде “Одағын”.

Төрағаларын, мүшелерін бүкіл дүниежүзі пролетарлық революциясының жаулары ретінде қатаң қылмыстық жауапқа тарту керек.

Осы өтініштің нәтижелері туралы төмендегі мекен-жайға сәйкес пошта арқылы хабарлауды өтінемін:

Қашира пошта бөлімшесі, Қазақ АКСР,
(Бұрынғы Павлодар округінің) Максим Горький ауданы,
№4 ауылдық кеңес Дүйсенбинов Нұрғалиға

Голод в казахской степи.
Документы и материалы. Алма-Ата, 1991. С.120—121.

* * *

Т. Рысқұлов

ТҮРКСІБ ЖҰМЫСЫНЫҢ БЕС ЖЫЛЫ

Бірінші мамырда Түркістан — Сібір теміржолының пайдалануға берілгеніне бес жыл толады. Түрксіб жұмысшылары мен қызметшілерінің ұжымы және Қазақстан еңбекшілері Бірінші мамыр күнімен орайлас келетін Түрксібтің бесжылдық мерейтойын салтанатпен атап өтуге өзірленуде.

Түрксіб — бірінші бесжылдықтың “Днепрстроймен” құрылысы бір мезгілде басталып, ірі объектілердің ішінде “Волховстройдан” кейін бірінші болып іске қосылған алғашқы алыптарының бірі.

Партия мен үкіметіміз Днепрогрэс пен Түрксібті іске қосып, бүкілодақтық маңызы бар ірі шаруашылық мәселелерін шешумен бірге, бұл құрылыстарды ұлт республикалары аумағына салу арқылы сол республикаларды индустрияландыру үшін қуатты база құрып, лениндік ұлт саясатын іс жүзіне асырды. Түрксіб — Кеңес өкіметі салған тұңғыш теміржол магистралі болып табылады және ол дүниежүзінде сол кезде жаңадан салынған теміржолдардың ең ұзыны.

Үкіметтің алғашқы шешімінде Түрксіб құрылысын бес жыл мерзімде аяқтау көзделген еді. Іс жүзінде оны салу жөніндегі негізгі жұмыстар едәуір қиындықтарға қарамастан үш жылда аяқталды. Түрксіб құрылысына қатысқан жұмысшылардың 35 пайыздан астамы қазақтар болды.

Түрксібті салғанда көзделген міндет — Орта Азияның, Қазақстан мен Сібірдің экономикалық жағынан бір-бірімен тығыз байланысты аудандарын теміржолмен жалғастыру болатын.

Шаруашылықты, әсіресе Орта Азияның мақта шаруашылығын дамытуды күшейту үшін және тоқыма өнеркәсібімізді кеңестік мақта талшығымен қамтамасыз ету үшін Орта Азияны Сібірдің, Қазақстанның, Қырғызстанның ең жақын аудандарынан әкелінетін арзан астықпен қамтамасыз ету аса қажет болды.

Сонымен бірге Түрксіб жолды қажет етіп отырған аудандардың, алғашқы кезекте өзі аумағын басып өтетін Қазақстанның шаруашылығы және мәдени жағынан дамуына қуатты ықпал жасап, сол аудандардың орасан зор табиғи байлықтарын пайдалануға жәрдемдесуге тиіс еді. Түрксіб алдына қойылған осы негізгі міндеттер оның бесжылдық жұмыс тәжірибесінде ойдағыдай орындалуда.

Жүк айналымы жөнінен бастапқы жасалған жоспарда 1931 жылы 1 млн 800 мың т, ал 1934 жылы 3 млн 571 мың т жүк тасымалдау көзделген еді. Іс жүзінде 1931 жылы 2 млн 864 мың т, 1934 жылы 3 млн 497 мың т жүк тасылды.

Негізгі жүк — астық, ағаш, ауыл шаруашылығы шикізатының басқа да түрлері болды. Жолаушылар тасуға да көп көңіл бөлінді.

Социалистік құрылыстың жалпы табыстары негізінде және Түрксібті салу нәтижесінде жол бойында орналасқан аудандарды дамытуда зор табыстарға қол жетті. Олардағы жалпы егіс көлемі 1926 жылмен салыстырғанда 1934 жылы екі есе дерлік өсті.

Түрксіб жол қатынастарын қажет ететін аудандарды индустрияландыруға да зор ықпал жасады (Балқаш мыс балқыту алыбы салынып жатты, Шымкент қорғасын зауыты және бірқатар көмір кеніштері, электр станциялары, ауыл шаруашылығы шикізатын өңдейтін көптеген кәсіпорындар және т.б. іске қосылды).

Түрксібтің іске қосылуына байланысты Сібір мен Орта Азияның жапсарлас жатқан аудандарын индустрияландыру тез арада жүзеге асырылуда. Мысалы, Барнауылда үлкен жіп-мата комбинаты салынып жатыр, элеваторлы-дирмен құрылысы қанат жайып келеді. Әсіресе Орта Азия мен Қазақстанды ағашпен қамтамасыз ету үшін

Батыс Сібірдің жаңа алқаптарын игеруге баса назар аударылып отыр. Осы уақыт аралығында магистральға қосымша түйсетін кірме жолдар салу ісі кеңінен өріс алды. Балқаш көлі мен Ертіс және Іле өзендерінде кеме қатынасы едәуір ұлғайды.

Түркісіб отырықшылықтың кеңеюіне жәрдемдесе отырып, Қазақстан мен Қырғызстанның көшпенді, жартылай көшпенді аудандарында шаруашылықтың өрге басуына ерекше зор ықпал етті. Магистральдің өн бойында, негізінен байырғы халықтардың бірқатар жаңа елді мекендері бой көтерді. Түркісібті пайдалану қызметінде және оның қосалқы жұмыстарында істейтін жұмысшылар мен қызметшілердің отыз мыңдық ұжымы құрамында байырғы халықтан шыққан жұмысшылар мен қызметшілер саны 55 пайызға жетеді, Түркісібтің басшы қызметкерлері құрамында станция бастықтары, машинист, техник, прораб және т.б. болып еңбек ететін қазақтар аз емес.

Годы мужания.
Алма-Ата, 1969. С. 128—130.

КСРО ХКК МЕН БК(б)П ОК-нің “КОРЕЙ ХАЛҚЫН ҚИЫР ШЫҒЫС ӨЛКЕСІНІҢ ШЕКАРАЛЫҚ АУДАҢДАРЫНАН КӨШРУ ТУРАЛЫ” №1428—326 СС ҚАУЛЫСЫ

21 тамыз, 1937 жыл.

КСР Одағының Халық Комиссарлары Кеңесі мен БК(б)П Орталық Комитеті қаулы етеді:

1. БК(б)П Қиыр Шығыс өлкелік комитетіне, өлкелік атқару комитетіне және Қиыр Шығыс өлкесінің ішкі істер халық комиссариаты басқармасына Қиыр Шығыстың шекаралық Посьет, Спасск, Шмаков, Постышев, Бикинск, Вязьма, Хабаров, Суйфун, Киров, Калинин, Лазо, Свобода, Благовещенск, Тамбов, Михайлов, Архары, Сталин және Блюхер аудандарының барлық корей халқын көшіру және оларды Оңтүстік Қазақстан облысына, Арал теңізі мен Балқаш ауданына және Өзбек КСР-іне қоныстандыру ұсынылсын. Көшіру Посьет ауданынан және Гродековоға жапсарлас жатқан аудандардан басталсын.

2. Көшіру дереу басталып, 1938 жылғы 1 қаңтарға дейін аяқталсын.

3. Көшірілуге жататын корейлерге көшу кезінде мүлкін, шаруашылық құрал-сайманын және малын өкетуге рұқсат етілсін.

4. Көшірілетіндерге олардың тастап кеткен қозғалмалы және қозғалмайтын мүлкі мен егісінің құны өтелсін.

5. Көшірілетін корейлерге шетелге өту жөнінде тілек білдірсе, кедергі жасалмай, шекарадан өту тәртібін жеңілдетуге мүмкіндік берілсін.

6. КСРО Ішкі істер халық комиссариаты көшіруге байланысты корейлер тарапынан жасалуы мүмкін күтпеген оқиғалар мен тәртіпсіздіктерге қарсы шаралар қолданын.

7. Қазақ және Өзбек КСР-лерінің Халық Комиссарлары Кеңестері қоныстандыру аудандары мен мекендерін дереу анықтауға және қоныстанушыларға қажетті жәрдем көрсетіп, олардың жаңа жерді игеруін қамтамасыз ететін шараларды белгілеу міндеттелсін.

8. КСРО Қатынас жолдары халық комиссариаты корейлерді Қиыр Шығыс өлкесінен Қазақ және Өзбек КСР-леріне тасуға арналған вагондардың дер кезінде берілуін қамтамасыз етсін.

9. БК(б)П Қиыр Шығыс өлкелік комитеті мен Қиыр Шығыс өлкелік атқару комитеті көшірілуге жататын қожалықтар мен адамдар санын үш күн мерзімде хабарлауға міндеттелсін.

10. Көшірілу барысы, көшіру аудандарынан жөнелтілетіндер саны, қоныстандыру аудандарына келіп жеткендер саны және шетелге жіберілгендер саны туралы он күн сайын телеграф арқылы хабарланып отырсын.

11. Корейлер көшірілетін аудандарда шекара күзетін күшейту үшін шекара әскерлерінің саны 3000 адамға көбейтілсін.

12. КСРО Ішкі істер халық комиссариатына шекарашыларды корейлерден босаған үй-жайларға орналас-тыруға рұқсат етілсін.

КСР Одағы Халық Комиссарлары
Кеңесінің Төрағасы **В.Молотов**
БК(б)П Орталық Комитетінің
хатшысы **И.Сталин**

Отечественная история.
1992. № 6. С. 142—143.

1926—1939 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ САНЫ
(мың адам)

Ұлттар	1926		1939	
	саны	үлесі, %	саны	үлесі, %
Қазақтар	3628	58.2	2328	36.4
Орыстар	1275	20.5	2636	41.2
Украиндер	860	13.8	677	10.6
Немістер	59	1.0	85	1.3
Басқа ұлттар	408	6.5	669	10.5
Барлығы	6230	100	6395	100

Алексеевко А.Н. Население Казахстана (1920—1990 гг.). Алматы, 1993. С. 18.

* * *

Рысқұлов Тұрар (1894—1938) — мемлекет қайраткері, көсемсөзші. 1917 жылдан Компартия мүшесі. 1916 жылғы отаршылдыққа қарсы қозғалысқа қатысушы, “Қазақ жастары революциялық одағын” ұйымдастырушы. 1918—1920 жылдарда денсаулық сақтау халық комиссары, Түркістан Орталық Атқару Комитетінің Төрағасы, 1921—1922 жылдарда РКФСР Ұлт істері жөніндегі халық комиссарының орынбасары, 1922—1924 жылдарда Түркістан АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы, 1926—1937 жылдарда РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі Төрағасының орынбасары. Т.Рысқұловтың ғылыми мұрасы жүзден астам. 1938 жылы жазаланып, атылды.

Мүсірепов Ғабит Махмұдұлы (1902—1985) — қоғам қайраткері, Қазақстан Халық жазушысы, академик, Социалистік Еңбек Ері.

Исаев Ораз Жанұзақұлы (1899—1938) — партия-мемлекет қайраткері, 1920 жылдан Компартия мүшесі. 1925—1929 жылдарда Қазақ өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы, 1929—1938 жылдарда Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы.

**КСРО ІХК БКБ 6-БӨЛІМІНІҢ БАСТЫҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК
ҚАУІПСІЗДІК КАПИТАНЫ БЕЗРУКОВТЫҢ БАЯНДАМА
ЖАЗБАСЫНАН**

**КСРО Ішкі істер халық комиссары I дәрежелі
мемлекеттік қауіпсіздік комиссары
Л.П.Берия жолдасқа**

18 қазан 1940 жыл.

КСР Одағы Халық комиссарлары Кеңесінің осы жылғы 10 сәуірдегі №497—178 өте құпия қаулысына сәйкес Қазақ КСР-іне Украинаның батыс облыстары мен Беларусь КСР-інен көтерілісшілер ұйымдарына қатысып жазаланғандардың, бұрынғы поляк армиясы офицерлерінің, полицейлердің, түрмешілердің, жандармдардың, помещиктердің, фабриканттардың және бұрынғы поляк мемлекеттік аппараты шенеуніктерінің 60 667 отбасы мүшелері (басқа деректер бойынша — 61 092 адам) көшірілді.

Олар Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Семей облыстарына орналастырылды. Олардан 36 729 адам — колхоздарға, 17 923 — совхоздарға (кеңшар) және 8000 адам әр түрлі өнеркәсіп орындарының жұмысшы поселкелеріне орналастырылды.

Қазақ КСР-інің бүкіл халық шаруашылығында жұмыс қолының орасан көп жеткіліксіздігіне қарамастан және республиканың өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығын дамыту мүмкіндігінің әлі де үлкен болуына қарамастан, арнайы қоныстандырушыларды еңбекте пайдалану өте қанағаттанғысыз болып отыр. Павлодар облысында еңбекке жарамды арнайы қоныстандырушылардың 45 пайызы пайдаланылуда. Қостанай облысында қоныстандырылған 8 700 адамнан 2 901 адам ғана еңбекке орналастырылған. Басқа облыстарда да жағдай осындай...

История КСРО.
1992. № 1. С. 123—124.

**8-ГВАРДИЯЛЫҚ АТҚЫШТАР ДИВИЗИЯСЫ 1073-
ГВАРДИЯЛЫҚ АТҚЫШТАР ПОЛКІНІҢ КОМАНДИРІ МАЙОР
БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНА¹ ЖАУЫНГЕРЛІК МІНЕЗДЕМЕ**

Маусым, 1942 жыл.

1910 жылы туған, 1942 жылдан БК(б)П мүшесі, ұлты — қазақ, әлеуметтік тегі — қызметші. Жалпы білімі — орта, әскери білімі — біржылдық². 1932 жылдан 1934 жылға дейін (осы уақытқа дейін) Қызыл армия қатарында. 1941 жылдың қыркүйегінен майдандағы армияда.

Момышұлы жолдас құрылған күнінен бастап 8-гвардиялық дивизия қатарында. Ол дивизиямен бірге даңқты жауынгерлік жолдан өтті. Кеңестік Отанымыз жолындағы ұрыстарда Момышұлы жолдас өзін Ленин партиясының ұлы ісіне адал берілген ерекше ержүрек әрі батыл командир ретінде көрсетті.

Момышұлы жолдастың тактикалық даярлығы жақсы, өзінің әскери білімін неміс-фашист басқыншыларына қарсы кескілескен шайқастарда, іс жүзіндегі командирлік жұмыста арттырған және ол білімін ұрыста шебер қолданады.

1941 жылғы шілде — қыркүйек айларындағы кезеңде атқыштар батальонының командирі болған капитан (қазіргі майор) Момышұлы жауынгерлер мен командирлерді өз Отанына шексіз берілгендік рухында тәрбиелеп, өз батальонының жауынгерлік құрамының сапалы әскери даярлығына қол жеткізді.

1941 жылғы қазан айында Мәскеу үшін болған ұрыстарда Момышұлы жолдас басқарған батальон жауға қарсы ерлікпен шайқасып, оған елеулі соққы берді.

1941 жылғы қараша айынан Момышұлы жолдас — 1073 полкінің командирі, ол басқаратын полктің жауынгерлік құрамы Батыс майданда жаудың тегеурініне батыл тойтарыс беріп, оның бірқатар әскери құрамалары мен көптеген техникасын жойды.

¹ Бауыржан Момышұлына 1990 жылы қайтыс болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

² Бір жыл ішінде арнаулы бағдарлама бойынша жауынгерлік даярлықтан өтіп, запастағы командир атағын алған орта және жоғары білімі бар адамдар осылай аталған.

Дивизияның басқа бөлімдерімен бірге Момышұлының полкі неміс басқыншыларын Мәскеу түбінде (Волоколам бағытында) талқандауға жол ашты.

1942 жылдың қысы мен көктемінде Калинин майданында 1073-гвардиялық атқыштар полкі бастапқы қар қалың түскен қыс, қатты аяз және жол қатынасы аса қиын жағдайда, ал содан соң көктемгі лайсаң, батпақты жерде шабуыл жасай отырып, жаудың көптеген танкілерін, автомашиналары мен басқа да әскери техникасын жойып жіберді, ондаған селолар мен деревняларды азат етті.

Дивизияның бүкіл еліміз алдында белгілі жалпыға мәлім еңбектері, оның гвардиялық болып қайта құрылып, жауынгерлік Қызыл Ту орденімен және Ленин орденімен наградталуы майор Момышұлы басқаратын 1073-атқыштар полкінің жауынгерлік табыстарымен байланысты.

Қазақ халқының адал ұлы, өзінің Кеңес елінің абыройы мен тәуелсіздігін қолына қару алып қорғап жүрген, осы халықтың таңдаулы өкілдерінің бірі — майор Момышұлы үкімет наградасына ұсынылды.

Дивизия командирі полковник **Серебряков**
Дивизия штабының бастығы подполковник **Гофман**
Дивизияның әскери комиссары полк комиссары **Лобов**

Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.).
Сб.: документов и материалов. Алма-Ата, 1964. Т. I. С. 193.

ВИСЛА ЖАҒАСЫНДАҒЫ ШАЙҚАС

Сағадат Нұрмағамбетов 1924 жылы 25 мамырда Ақмола (Целиноград) облысының Алексеев ауданында дүниеге келді. 7-сыныпты бітіре салып, колхоз жұмысына араласты.

1942 жылдан бастап әскер қатарына шақырылды. Бір жылдан соң Түркістан пулеметшілер мектебін бітіріп, жаяу әскер бригадасында взвод командирі шенінде майданға аттанды. Солтүстік Кавказда, 4-Украин, 1-Беларус майдандарының құрамында соғысты.

1945 жылы 14 қаңтарда капитан С.Нұрмағамбетовтің ротасы шабуыл жасап келе жатып, Висла өзенінің жағасында жаудың қамалын бұзып өтті. Осы кезде 1052 атқыштар

полкінің капитан В.Тышкевич басқарған атқыштар ротасы тактикалық маңызы бар "127,7" төбені алу үшін жанталаса соғысып жатқан болатын. Сол мезетте капитан С.Нұрмағамбетовтің ротасындағы бір пулемет рәсәеті жараланып қалды. С.Нұрмағамбетов қалыптасқан ахуалды бірден аңғарып, пулеметті өз қолына алып, жауға оқты нәсерлете жаудырды. Пулемет боратқан оқты тасалаған атқыштар ротасы "127,7" шоқысын алып, қызыл ту тікті.

Келесі күні 15 қаңтарда капитан С.Нұрмағамбетов Варка қаласының маңында, Марынки ауылының жанындағы Пилица өзенін көктей өтті. Рота плацдарм жеңіп алып, оны арттағы күштер келіп жеткенше қорғап тұрды. Екі күнде 12 отты қарудың, 120 гитлершінің көзі жойылды.

КСРО Жоғарғы Кеңесінің өкімімен 1945 жылы 27 ақпанда капитан С.Нұрмағамбетовке Кеңес Одағының Батыры атағы беріліп, Ленин ордені мен "Алтын жұлдыз" медалі қоса тапсырылды.

* * *

БІЗДІ ТҮНГІ ЖЕЗТЫРНАҚТАР ДЕП АТАЙТЫН

1943 жылы көктемде біз Украинада, Краснодар маңындағы Пашковская станицасында болдық. Екі ай бойы сол арадан әскери тапсырмамен ұшып тұрдық. Трагедия көкектің 1-іне қараған түнде болды...

Аэродромға жарық түспейтін. Самолеттер әскери тапсырмадан қайтқанда оттарын өшіріп, қараңғы жамылып қонатын. 4-айналыста самолеттер қағысып қалды. Юля Пашкова, Полина Макагон, Лида Свистунова мерт болды. Катя Доспанованың екі аяғы сынды. Ол нағыз өлімнен қайтты. Гипске оралған оны Ессентукиге алып кетті.

Дегенмен, өмірге деген ерік күші жеңіп шықты. Үш айдан кейін Катя полкке қайтып оралды, қайтадан әскери тапсырмамен ұшатын болды. Алайда оның аяғы қатты ауыратындықтан біз оны штаб жұмысымен айналысуға көндірдік. (Ракобольская И.В., Кравцова Н.Ф. Нас называли ночными ведьмами. М., Изд-во МГУ, 2005).

Өмірбаяндық анықтама: Хиуаз Доспанова 1922 жылы Гурьев облысының Ганюшкино ауылында дүниеге келген. Мектепті озат оқып жүріп, ол 1940 жылы аэроклубтан запастағы ұшқыш куәлігін алып шықты. Соғыс басталғаннан кейін 588-түнде ұшатын бомбалаушы авиаполкке атқыш-

птурман болып қызмет етуге қабылданды. Ол Оңтүстік майданда, Кавказда, Закавказьеде, Украинада, Белоруссияда болған ұрыстарға қатысты. Елге оралған соң ұзақ жылдар бойы партиялық-саяси қызметтерде болды.

* * *

**ҚАЗАҚСТАН ХКК МЕН К(б)П ОК-нің ҚАЗАҚ КСР
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӨНІНДЕГІ
ДАЙЫНДЫҚ ШАРАЛАР ТУРАЛЫ ҚАУЛЫСЫНАН**

18 тамыз, 1944 жыл.

Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесі мен К(б)П Орталық Комитеті КСР Ғылым академиясының Қазақ филиалы өзі өмір сүрген кезеңде Қазақстанның аса бай табиғи ресурстарын ашып, оларды социалистік халық шаруашылығының мұқтаждары мен елдің қорғаныс қуатын нығайтуға пайдалану ісінде көп жұмыс тындырғанын атап өтеді.

Отан соғысы жылдарында Филиалдың жаңадан бес (химия және металлургия, топырақтану және ботаника, зоология және зоотехника, астрономия және физика, тропикалық аурулар) институты ұйымдастырылды. Филиалдың қазіргі жеті институты мен дербес төрт секторы ғылымның барлық негізгі салаларын қамтиды дегуге болады.

Филиал кадрлары соғыс басталардағы 276 адамнан 1944 жылы 680 адамға дейін өсті, олардың арасында КСРО Ғылым академиясының бес академигі мен корреспондент-мүшесі, 36 ғылым докторы мен профессор, 89 ғылым кандидаты, доценттер мен аға ғылыми қызметкерлер бар. Филиал жанынан аспирантура ұйымдастырылған, онда қазіргі кезде 1944 және 1945 жылдары диссертациялар қорғайтын болып, 37 адам ғылым докторы дәрежесіне және 63 адам ғылым кандидаты дәрежесіне диссертациялар әзірлеуде; сонымен бірге 85 адам 1946—1947 жылдары ғылым кандидаты дәрежесіне диссертация қорғамақшы болып аспиранттық оқудан өтуде. Барлық аспиранттардың жартысына жуығы — қазақтар.

Филиал экспедициялық отрядтарының саны 1941 жылғы 32-ден 1944 жылы 102-ге дейін артты.

Осының бәрі Ғылым академиясы Қазақ филиалының қазір қуатты, кешенді ғылыми мекеме болғанын, іс жүзін-

де Қазақстан ғылымының орталығына айналғанын дәлелдейді.

Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі мен Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті қаулы етеді:

1. Республика өнеркәсібінің, ауыл шаруашылығы мен мәдениетінің одан әрі дамуын жеделдету, ең алдымен, ғылымның одан әрі өрге басумен және бірыңғай ғылыми орталық ұйымдастырып, үйлестіріп отыратын ғылыми-зерттеу жұмыстарының күшейтілген қарқынымен байланысты екенін ескере отырып, КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен К(б)П Орталық Комитетіне КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалы және республиканың басқа да ғылыми-зерттеу мекемелері базасында республика ғылымының бірыңғай орталығы — Қазақ КСР Ғылым академиясын құру туралы өтініш жасалсын...

Казахстан в период Великой Отечественной войны
Советского Союза (1941—1945 гг.).

Сб.: документов и материалов.

Алма-Ата, 1967. Т. 2. С.42—43.

ХКК-нің “АРНАУЛЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ” ҚАУЛЫСЫ

8 қаңтар, 1945 жыл.

КСР Одағының Халық Комиссарлары Кеңесі қаулы етеді:

1. Арнаулы қоныс аударушылар КСРО азаматтарының барлық құқықтарын пайдаланады, бұған осы Қаулымен көзделген шектеулер кірмейді.

2. Еңбекке жарамды арнаулы қоныс аударушылардың бәрі қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысуға міндеттеледі.

Осы мақсатпен еңбекшілер депутаттарының жергілікті Кеңестері Ішкі істер халық комиссариатының органдарымен келісе отырып, арнаулы қоныс аударушыларды ауыл шаруашылығына, өнеркәсіп орындарына, құрылыстарға, шаруашылық-кооператив ұйымдары мен мекемелеріне жұмысқа орналастыруды ұйымдастырады.

Еңбек тәртібін бұзғаны үшін арнаулы қоныс аударушылар қолданылып жүрген заңға сәйкес жауапқа тартылады.

3. Арнаулы қоныс аударушылардың Ішкі істер халық комиссариатының арнаулы комендатурасы қызмет ете-

тін қоныстандыру ауданы шегінен шығуға құқығы жоқ. Арнаулы комендатура қызмет ететін қоныстандыру шегінен өз бетімен кетіп қалу қашу деп бағаланып, қылмыстық тәртіппен жауапқа тартуға әкеп соқтырады.

4. Арнаулы қоныстанушылар — отбасының басшылары немесе олардың орнындағы адамдар отбасы құрамында болған барлық өзгерістер (баланың тууы, отбасы мүшесінің өлуі, қашып кетуі, т.б.) туралы Ішкі істер халық комиссариатының арнаулы комендатурасына 3 күн мерзімде хабарлауға міндетті.

5. Арнаулы қоныс аударушылар өздері үшін белгіленген режим мен қоныстандыру орындарындағы қоғамдық тәртіпке, ПХК арнаулы комендатурасының барлық өкімдеріне бағынуға міндетті.

Қоныстандыру орындарындағы режим мен қоғамдық тәртіпті бұзғаны үшін арнаулы қоныстанушыларға 100 сомға дейін айыппұл салу немесе 5 күнге дейін қамауға алу түрінде өкімшілік жаза қолданылады.

КСРО ХКК Төрағасының орынбасары **В. Молотов**
КСРО ХКК іс басқарушысы **Я. Чадаев**

История КСРО.
1992. № 1. С. 125—126.

**“ҚАЗАҚ КСР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ТІЛ ЖӘНЕ
ӘДЕБИЕТ ИНСТИТУТЫНЫҢ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ
САЯСИ ӨРЕСКЕЛІ ҚАТЕЛЕР ТУРАЛЫ”
ҚАЗАҚСТАН К(б)П ОК-нің ҚАУЛЫСЫНАН**

Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысы туралы мәселе қарады.

...Тіл және әдебиет институтының ғылыми еңбектерінде, орта мектептерге арналған әдебиет оқу кітаптарында қазақтың XIX және XX ғасырлардағы көп ақындары мен жазушыларының шығармашылық қызметіне біржақтылықпен, тек жақсы жағынан баға берілген. Өткендегі әдебиет өкілдері жалпы халық қайраткерлері болды деп көрсетілді, ал олардың шығармашылығы тап күресіне байланыстырылмай, одан тыс тексерілді, сөйтіп, олардың шығармаларындағы феодалдық-реакциялық, буржуазиялық-ұлтшылдық сарындар бүркеуде қалдырылды (Базар, Мұрат, Шортанбай, О.Қарашев, С.Торайғыров және басқа ақындар)...

Шын мәнінде, Қазан төңкерісінен кейін туған және Қазақ КСР өнеркәсібінің, ауыл шаруашылығының, мәдениетінің өсуімен бірге байытылып келген қазіргі қазақ әдебиет тілінің мәселелерін талдау жөнінде де елеулі саяси қателер аз емес. Кейбір тіл мамандары әлі де болса іс жүзінде жалпы интернационалдық терминдерді, оның ішінде, орыс терминдерін қазіргі қазақ тіліне енгізуге қарсы бағытталған теріс көзқараста болып келеді...

Қазіргі қазақ әдебиетінің мәселелерін шешу жөнінде де институт мүлдем теріс және зиянды пікірде болып келді. Мұның нәтижесінде ол мәселелерге институттың ғылыми-зерттеу жұмысында ерекше көңіл бөлінбеді, ол мәселелер Қазақстанның әдебиет зерттеушілерінің еңбектерінде баяндалмады. Қазақстанда Кеңес өкіметі орнатылған жылдарда Кеңес өкіметіне дұшпан болған және контрреволюцияшыл алашорда партиясының қатарында большевиктер партиясына қарсы белсенділікпен күрескен бірсыпыра қазақ әдебиетшілерінің еңбегі өшкереленбеді және оған тиісінше тойтарыс берілмеді.

Бұл айтылғандардың нәтижесінде көптеген әдебиет зерттеушілер мен тіл зерттеушілер бұрыннан қалған мұраға сын көзімен қарауды қойды, әдебиетке идеясыздық және саясаттан тысқары көзқарастарды өткізіп жіберді.

Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті Қазақ КСР Ғылым академиясы төралқасының қоғамдық ғылымдар бөліміне, оның ішінде, Тіл және әдебиет институтына ойдағыдай басшылық етпегенін атап көрсетті. Қазақ КСР Ғылым академиясының партия ұйымы идеология жұмысын, әсіресе ғылыми кадрларға маркстік-лениндік тәрбие беру жұмысын ақсатты, идеясыздық пен саясаттан тысқары қалушылықтың қандайына болса да қарсы большевиктік күрес жүргізбеді.

Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті Қазақ КСР Ғылым академиясының төралқасына Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы жоғарыда көрсетілген саяси өрескел қателерді жоюға батыл шаралар қолдануды, БК(б)П Орталық Комитетінің идеология мәселелері жөніндегі қаулыларына және Жданов жолдастың “Звезда”, “Ленинград” журналдары туралы баяндамасына сәйкес институттың жұмысын тез арада түбегейлі қайта құруды міндет етті.

Большевик Казахстана. 1947. №1.

* * *

Жұмабай Шаяхметов

Жұмабай Шаяхметов шаруа отбасында дүниеге келді. 1923—1938 жылдары ішкі істер органдарында қызмет атқарды. 1932—1933 жылдары Нариманов атындағы Мәскеу Шығыстану институтында оқыды.

1938 жылы Ж.Шаяхметов Қазақстан Компартиясының үшінші, бір жылдан соң екінші хатшысы болып сайланды. Соғыс жылдары білім, мәдениет мәселелерімен айналысты, эвакуацияланып келген кәсіпорындар мен адамдарды орналастырды, өскери-жайғастыру жұмыстарын атқарды. Ауыл шаруашылығын соғыс қажеттіліктеріне лайықтап қайта құрып шықты. 1946—1954 жылдары Қазақстан КП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметінде болды. 1950—1954 жылдары КСРО Жоғарғы Кеңесінің Ұлттар Кеңесінің төрағасы міндетін қоса атқарды. Сталин оны "Шығыс қыраны" деп атады.

Қазақстан КП Орталық Комитетінің 1954 жылғы ақпандағы пленумында жапшай тың игеру бағдарламасында ұсынылған ауқымға келіспегені үшін ол лауазымды қызметінен босатылды. Жұмабай Шаяхметов қажетті жағдайларды жасай отырып, тыңды біртіндеп игеру бағытын ұстанды, "өйтпесе біз жерімізден айырылып қаламыз" деп қарсыласты ол.

Жұмабек Тәшенов

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов 1915 жылы 20 наурызда Ақмола облысының Қойгелді ауылында дүниеге келді. Еңбек жолын Солтүстік Қазақстанда Кеңес жүйесінде қызмет етуден бастады. Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің хатшысы, атқару комитетінің төрағасы қызметтерін атқарды. 1952 жылы Қазақстан КП Ақтөбе облыстық комитетінің бірінші хатшысы болып сайланды. 1955 жылы Ж.Тәшенов Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы, кейінірек Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметтерін атқарды.

60-жылдардың басында республиканың аумақтық бірлігіне қауіп төнді. Кеңестер Одағының басшысы Н.Хрущев Қазақстанның солтүстігіндегі бес облысты Орталыққа бағындырып, қазақ жерін бөліп жібергісі келді. Сол кездегі Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы

Ж.Төшенов бұл мәселе тұрғысында өз елінің намысын қорғап, Кеңес Конституциясын бетке ұстай отырып, қарсы шықты. Республиканың батыл басшысының тегеурінді әрекетінің арқасында Орталықтың демагогиялық саясаты іске аспай қалды.

* * *

1977 ЖЫЛҒЫ КСРО КОНСТИТУЦИЯСЫНАН

II. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ЖЕКЕ АДАМ

VI тарау. КСРО азаматтығы. Азаматтардың тең құқықтары

33-бап. КСРО-да одақтық бірыңғай азаматтық белгіленген. Одақтас республиканың әрбір азаматы КСРО азаматы болып табылады.

Кеңес азаматтығын алудың және одан айырудың негіздері мен тәртібі КСРО азаматтығы туралы Заңмен белгіленеді.

КСРО азаматтары шетелдерде Кеңес мемлекетінің қорғауы мен қамқорлығын пайдаланады.

34-бап. КСРО азаматтары тегіне, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, нәсілі мен ұлтына, жынысына, біліміне, тіліне, дінге көзқарасына, кәсібінің түрі мен сипатына, тұрған жеріне және басқа жағдайларына карамастан Заң алдында тең.

35-бап. КСРО-да әйел мен еркек тең құқылы.

VII тарау. КСРО азаматтарының негізгі құқықтары, бостандықтары мен міндеттері

39-бап. КСРО азаматтары КСРО Конституциясы мен кеңес заңдарында жарияланған және кепілдік берілген барлық әлеуметтік-экономикалық, саяси және жеке бас құқылары мен бостандықтарына толық кемелінде ие. Социалистік құрылыс әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму бағдарламаларының орындалуына қарай азаматтардың құқылары мен бостандықтарының кеңеюін, тұрмыс жағдайының үздіксіз жақсаруын қамтамасыз етеді.

Азаматтардың құқылары мен өз бостандықтарын пайдалануы қоғам мен мемлекеттің мүддесіне, басқа азаматтардың құқыларына нұқсан келтірмеуге тиіс.

40-бап. КСРО азаматтары еңбек етуге, яғни еңбектің саны мен сапасына сәйкес және мемлекет белгілеген ең төмен мөлшерден кем болмайтын, ақы төленетін кепілді жұмыс алуға құқылы...

41-бап. КСРО азаматтары дем алуға құқылы.

42-бап. КСРО азаматтары денсаулығын сақтауға құқылы.

43-бап. КСРО азаматтары қартайғанда, ауырып-сырқаған жағдайда, еңбек ету қабілеті толық немесе ішінара жойылғанда, сондай-ақ асыраушысынан айырылғанда материалдық жағынан қамтамасыз етілуге құқылы.

44-бап. КСРО азаматтары тұрғын үй алуға құқылы.

45-бап. КСРО азаматтары білім алуға құқылы.

46-бап. КСРО азаматтары мәдениет жетістіктерін пайдалануға құқылы.

47-бап. КСРО азаматтарына коммунистік құрылыстың мақсаттарына сәйкес ғылыми, техникалық және көркем шығармашылық бостандығына кепілдік беріледі.

48-бап. КСРО азаматтары мемлекеттік және қоғамдық істерді басқаруға, жалпы мемлекеттік және жергілікті маңызы бар заңдар мен шешімдерді талқылап, қабылдауға қатысуға құқылы.

49-бап. КСРО-ның әрбір азаматы мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдарға олардың қызметін жақсарту туралы ұсыныстар енгізуге, жұмыстағы кемшіліктерді сынауға құқылы.

50-бап. Халық мүдделеріне сәйкес және социалистік құрылысты нығайтып, дамыту мақсатында КСРО азаматтарының: сөз, баспасөз бостандығына, жиналыстар, митингілер өткізу, көшеде шеру және демонстрация жасау бостандығына кепілдік беріледі.

51-бап. Коммунистік құрылыс мақсаттарына сәйкес КСРО азаматтары олардың саяси белсенділігі мен талапкерлігін дамытуға, алуан түрлі мүдделерін қанағаттандыруға көмектесетін қоғамдық ұйымдарға бірігуге құқылы.

52-бап. КСРО азаматтарының ождан бостандығына, яғни қандай да болсын дінді ұстану немесе ешқандай дінді ұстанбау, діни ғұрыптарды атқару немесе атеистік насихат жүргізу құқығына кепілдік беріледі. Діни сенімге байланысты араздық пен өшпенділікті қоздыруға тыйым салынады.

53-бап. Отбасы мемлекеттің қорғауында болады.

54-бап. КСРО азаматтарының жеке басына қол сұғылмауына кепілдік беріледі. Сот шешіміне негізделмейінше немесе прокурордың санкциясынсыз ешкім қамауға алынбайды.

55-бап. КСРО азаматтарының үй-жайына қол сұғылмауына кепілдік беріледі. Заңды негіз болмайынша, тұрғын үйге онда тұратын адамдардың ықтиярынсыз кіруге ешкімнің құқығы жоқ.

56-бап. Азаматтардың жеке басының өмірі, хат-хабар алысу, телефонмен сөйлесу және телеграфпен хабарласу құпиясы Заңмен қорғалады.

58-бап. КСРО азаматтары лауазымды адамдардың, мемлекеттік және қоғамдық органдардың әрекеттері жөнінде шағым беруге құқылы.

59-бап. Құқықтар мен бостандықтардың жүзеге асырылуын азаматтың өз міндеттерін атқаруынан бөліп қарауға болмайды.

КСРО азаматы КСРО Конституциясы мен кеңес заңдарын сақтауға, социалистік тұрмыс ережелерін құрметтеуге, КСРО азаматы деген мәртебелі атақты лайықты алып жүруге міндетті.

60-бап. КСРО-ның еңбекке қабілетті әрбір азаматының міндеті және абыройлы ісі — қоғамға пайдалы қызметтің өзі тандап алған саласында адал еңбек ету, еңбек тәртібін сақтау. Қоғамға пайдалы еңбектен жалтару социалистік қоғам қағидаларымен сыйыспайды.

61-бап. КСРО азаматы социалистік меншікті сақтап, нығайтуға міндетті.

62-бап. КСРО азаматы Кеңес мемлекетінің мүдделерін қорғауға, оның қуаты мен беделінің артуына көмектесуге міндетті.

Социалистік Отанды қорғау — КСРО-ның әрбір азаматының қасиетті борышы.

67-бап. КСРО азаматтары табиғатты аялауға, оның байлықтарын қорғауға міндетті.

68-бап. Тарихи ескерткіштерді және басқа мәдени қазыналарды сақтауға қамқорлық жасау — КСРО азаматтарының борышы және міндеті.

69-бап. КСРО азаматының интернационалдық борышы — басқа елдердің халықтарымен достықты және ынтымақтастықты дамытуға, жалпыға бірдей бейбітшілікті қолдап, нығайтуға көмектесу.

III. КСРО-НЫҢ ҰЛТТЫҚ-МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ

VIII тарау. КСРО — одақтық мемлекет

70-бап. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы — социалистік федерализм қағидасы негізінде, ұлттардың өзін-өзі еркін билеуі және тең құқылы Кеңестік Социалистік Республикалардың өз еркімен бірігуі нәтижесінде құрылған біртұтас одақтық көпұлтты мемлекет...

71-бап. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағына мыналар бірігеді:

Ресей Кеңестік Федерациялық Социалистік Республикасы,

Украина Кеңестік Социалистік Республикасы,
Беларусь Кеңестік Социалистік Республикасы,
Өзбек Кеңестік Социалистік Республикасы,
Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы,
Грузин Кеңестік Социалистік Республикасы,
Әзірбайжан Кеңестік Социалистік Республикасы,
Литван Кеңестік Социалистік Республикасы,
Молдаван Кеңестік Социалистік Республикасы,
Латыш Кеңестік Социалистік Республикасы,
Қырғыз Кеңестік Социалистік Республикасы,
Тәжік Кеңестік Социалистік Республикасы,
Армян Кеңестік Социалистік Республикасы,
Түрікмен Кеңестік Социалистік Республикасы,
Эстон Кеңестік Социалистік Республикасы.

72-бап. Әрбір одақтас республиканың КСРО-дан еркін бөлініп шығу құқығы сақталады.

73-бап. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының қарауына оның мемлекеттік өкіметі мен басқаруының жоғары органдары арқылы атқарылатын мынадай қызметтер жатады:

1) КСРО құрамына жаңа республикалар қабылдау; одақтас республикалардың құрамында жаңа автономиялы республикалар мен автономиялы облыстардың құрылуын бекіту;

2) КСРО-ның мемлекеттік шекарасын белгілеу және одақтас республикалар арасындағы шекара өзгерістерін бекіту;

3) мемлекеттік өкімет пен басқарудың республикалық және жергілікті органдарының ұйымдастырылуы мен қызметінің жалпы негіздерін белгілеу;

4) КСРО-ның бүкіл аумағында заң арқылы реттеу ісінің бірлігін қамтамасыз ету, КСР Одағы мен одақтас республикалардың заң негіздерін белгілеу;

5) бірыңғай әлеуметтік-экономикалық саясат жүргізу, елдің экономикасына басшылық ету; ғылыми-техникалық прогрестің негізгі бағыттары мен табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланудың және қорғаудың жалпы шараларын белгілеу; КСРО-ның экономикалық және әлеуметтік өркендеуінің мемлекеттік жоспарларын жасап, бекіту, олардың орындалуы туралы есептерді бекіту;

6) КСРО-ның бірыңғай мемлекеттік бюджетін жасап, бекіту, оның орындалуы туралы есепті бекіту; бірыңғай ақша және кредит жүйесіне басшылық жасау; КСРО мемлекеттік бюджетін құрайтын салықтар мен кірістерді белгілеу; баға мен еңбекақы саласындағы саясатты белгілеу;

7) одаққа бағынатын халық шаруашылығы салаларына, бірлестіктер мен кәсіпорындарға басшылық жасау, одақтық-республикалық бағынудағы салаларға жалпы басшылық жасау;

8) бейбітшілік және соғыс мәселелері, КСРО-ның егемендігін қорғау, мемлекеттің шекаралары мен аумағын күзету, қорғанысты ұйымдастыру, КСРО Қарулы Күштеріне басшылық жасау;

9) мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

10) халықаралық қатынастарда КСРО-ның өкілдігін жүзеге асыру; КСРО-ның шет мемлекеттермен және халықаралық ұйымдармен байланыстары; одақтас

республикалардың шет мемлекеттермен және халық-аралық ұйымдармен қарым-қатынас жасауының жалпы тәртібін белгілеу және үйлестіру; мемлекеттік моно-полияға негізделген сыртқы сауда және басқа да сыртқы экономикалық қызмет түрлері;

11) КСРО Конституциясының сақталуына бақылау жасау және одақтас республикалар конституцияларының КСРО Конституциясына сәйкес болуын қамтамасыз ету;

12) жалпы одақтық маңызы бар басқа да мәселелерді шешу.

74-бап. КСРО заңдарының барлық одақтас республикалар аумағында күші бірдей болады. Одақтас республиканың Заңында жалпы одақтық Заңнан алшақтық болған жағдайда КСРО-ның Заңы қолданылады.

75-бап. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының аумағы біртұтас, одақтас республикалардың аумақтары соған кіреді.

КСРО-ның егемендігі оның бүкіл аумағында қолданылады.

IX т а р а у . Одақтас Кеңестік Социалистік Республика

76-бап. Одақтас республика — басқа кеңестік республикалармен Кеңестік Социалистік Республикалар Одағына біріккен егеменді кеңестік социалистік мемлекет.

КСРО Конституциясының 73-бабында көрсетілген шеңберден тыс жерде одақтас республика өз аумағында мемлекеттік өкімет билігін дербес жүзеге асырады.

Одақтас республиканың КСРО Конституциясына сәйкес келетін және республиканың ерекшеліктерін ескеретін өз Конституциясы болады.

77-бап. Одақтас республика КСР Одағының қарауына жататын мәселелерді КСРО Жоғарғы Кеңесінде, КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумында, КСРО Үкіметінде және КСР Одағының басқа да органдарында шешуге қатысады.

Одақтас республика өз аумағында комплексті экономикалық және әлеуметтік дамуды қамтамасыз етеді, осы аумақта КСР Одағының өкілеттігін жүзеге асыруға

көмектеседі, КСРО мемлекеттік өкіметі мен басқаруының жоғары органдарының шешімдерін іске асырып отырады.

Одақтас республика өзінің қарауына жататын мәселелер бойынша одаққа бағынатын кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың қызметін үйлестіріп, бақылап отырады.

78-бап. Одақтас республиканың аумағы оның келісімінсіз өзгертіле алмайды. Одақтас республикалардың арасындағы шекаралар тиісті республикалардың өзара келісімі бойынша өзгертіле алады, ол келісім КСР Одағының бекітуіне жатады.

79-бап. Одақтас республика өзінің өлкелік, облыстық, округтік, аудандық бөлінісін белгілейді және өкімшілік-аумақтық құрылымның өзге де мәселелерін шешеді.

80-бап. Одақтас республиканың шет мемлекеттермен қатынас жасауға, олармен шарттар жасасуға, дипломатиялық және консулдық өкілдер алмасуға, халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысуға құқы бар.

81-бап. Одақтас республикалардың егеменді құқын КСР Одағы қорғайды.

СССР Конституциясы, А.: Қазақстан, 1978.

1978 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚ КСР-і КОНСТИТУЦИЯСЫНАН

ҚАЗАҚ КСР-інің ҚОҒАМДЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫ МЕН САЯСАТЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

І тарау. Саяси жүйе

1-бап. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы — республика жұмысшыларының, шаруаларының және зиялы қауымының, барлық ұлттары мен халықтары еңбекшілерінің еркі мен мүдделерін білдіретін социалистік жалпыхалықтық мемлекет.

2-бап. Қазақ КСР-інде бүкіл өкімет билігі — халықтың қолында.

Халық мемлекеттік өкімет билігін Қазақ КСР-інің саяси негізін құрайтын халық депутаттарының Кеңестері арқылы жүзеге асырады.

Басқа мемлекеттік органдардың бәрі халық депутаттары Кеңестерінің бақылауында болады және соларға есеп беріп отырады.

3-бап. Кеңес мемлекетінің ұйымдастырылуы мен қызметі демократиялық орталықтандыру принципіне сәйкес құрылады, бұл — барлық мемлекеттік өкімет органдарының төменнен жоғарыға дейін сайланып қойылатындығы, олардың халыққа есеп беріп тұратындығы, жоғарғы органдар шешімдерінің төменгі органдар үшін міндеттілігі. Демократиялық орталықтандыру бірінші басшылықты жергілікті жердегі бастамашылдықпен және шығармашылық белсенділікпен, әрбір мемлекеттік органның және лауазымды адамның тапсырылған іске жауапкершілігімен ұштастырады.

4-бап. Кеңес мемлекеті, оның барлық органдары социалистік заңдылық негізінде жұмыс істейді, құқық төртібін, қоғамның мүдделерін, азаматтардың құқығы мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етеді.

Мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар, лауазымды адамдар КСРО Конституциясын, Қазақ КСР Конституциясын және кеңес заңдарын сақтап отыруға міндетті.

6-бап. Кеңес қоғамының басшы және бағыт беруші күші, оның саяси жүйесінің, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдарының ұйытқысы — Кеңес Одағының Коммунистік партиясы. КПСС халық үшін өмір сүреді және халыққа қызмет етеді.

Маркстік-лениндік іліммен қаруланған Коммунистік партия қоғам дамуының келешегін, КСРО-ның ішкі және сыртқы саясатының бағытын белгілейді, кеңес халқының ұлы жасампаздық қызметіне басшылық жасайды, оның коммунизм жеңісі жолындағы күресіне жоспарлы, ғылыми негізделген сипат беріп отырады.

Барлық партия ұйымдары КСРО Конституциясы шеңберінде қызмет етеді.

7-бап. Кәсіптік одақтар, Лениншіл Коммунистік Жастар Одағы, кооперативтік және басқа қоғамдық ұйымдар өздерінің жарғылық міндеттеріне сәйкес мемлекеттік және қоғамдық істерді басқаруға, саяси, шаруашылық және әлеуметтік-мәдени мәселелерді шешуге қатысады.

9-бап. Кеңес қоғамының саяси жүйесін дамытудың негізгі бағыты — социалистік демократияны одан әрі өрістетуге: мемлекет пен қоғам істерін басқаруға азаматтарды барған сайын кеңінен қатыстыру, мемлекеттік аппаратты жетілдіру, қоғамдық ұйымдардың белсенділігін

арттыру, халықтық бақылауды күшейту, мемлекет және қоғам өмірінің құқықтық негізін нығайту, жариялылықты кеңейту, қоғамдық пікірді ұдайы есепке алып отыру.

П т а р а у . Экономикалық жүйе

10-бап. Қазақ КСР-інің экономикалық жүйесінің негізін өндіріс құрал-жабдықтарына мемлекеттік (жалпы-халықтық) және колхоздық-кооперативтік меншік формасындағы социалистік меншік құрайды.

Сондай-ақ кәсіподақ және басқа қоғамдық ұйымдардың жарғылық міндеттерін жүзеге асыруға қажетті мүлкі де социалистік меншік болып табылады.

Мемлекет социалистік меншікті қорғайды және оны молайта беру үшін жағдайлар жасайды.

Социалистік меншікті өзінің бас пайдасы үшін және басқа да арам пиғылмен пайдалануға ешкімнің құқы жоқ.

11-бап. Мемлекеттік меншік — бүкіл кеңес халқының ортақ дәулеті, социалистік меншіктің негізгі формасы.

Жер, оның қойнауы, су, орман тек қана мемлекет меншігіне жатады. Өнеркәсіптегі, құрылыс пен ауыл шаруашылығындағы негізгі өндіріс құрал-жабдықтары, көлік пен байланыс құралдары, банктер, мемлекет ұйымдастырған сауда, коммуналдық және басқа кәсіпорындардың мүлкі, қаланың негізгі тұрғын үй қоры, сондай-ақ мемлекет міндеттерін жүзеге асыруға қажетті басқа мүлік те — мемлекеттікі.

12-бап. Колхоздардың және басқа кооперативтік ұйымдардың, олардың бірлестіктерінің жарғылық міндеттерін жүзеге асыру үшін қажет өндіріс құрал-жабдықтары, басқа да мүлкі солардың меншігі болып табылады.

13-бап. Қазақ КСР азаматтарының өз меншігінің негізін еңбекпен тапқан табыстары құрайды. Олардың өз меншігінде күнделікті тұрмыс қажетіне, жеке тұтынуға, тіршілік ыңғайына, қосалқы үй шаруашылығына қолданатын бұйымдарды, тұрғын үй және еңбекпен жинаған қаражаты болуы мүмкін. Азаматтардың өз меншігін және оған мұрагер болу құқын мемлекет қорғайды.

14-бап. Қоғамдық байлықты молайтудың, халықтың және әрбір кеңес адамының әл-ауқатын жақсартудың қайнар көзі — кеңес адамдарының қанаудан азат еңбегі.

“Әркімнен — қабілетіне қарай, әркімге — еңбегіне қарай” деген социализм принципіне сәйкес мемлекет еңбек пен тұтыну өлшеміне бақылау жасайды. Ол салық салынуға тиісті табыстың салық көлемін белгілейді.

16-бап. Қазақ КСР-інің экономикасы — КСРО-ның аумағындағы қоғамдық өндірістің, бөліс пен айырбастың барлық буындарын қамтитын біртұтас халық шаруашылық комплексінің құрамдас бөлігі.

Экономикаға басшылық ету экономикалық және әлеуметтік дамудың мемлекеттік жоспарлары негізінде, салалық және аумақтық принциптерді ескере отырып, орталықтан басқаруды кәсіпорындардың, бірлестіктердің және басқа ұйымдардың шаруашылық дербестігімен, бастамасымен ұштастыру арқылы жүзеге асырылады. Мұның өзінде шаруашылық есеп, пайда, өзіндік құн, басқа да экономикалық тұтқалар мен ынталандырулар пәрменді пайдаланылады.

17-бап. Қазақ КСР-інде заңға сәйкес майдагерлік-қолөнер кәсіпшіліктері, ауылшаруашылық, халықтың тұрмыс қажетін өтеу саласында жеке-дара еңбек етуге, сондай-ақ азаматтар мен олардың отбасы мүшелерінің тек қана өз еңбегіне негізделген басқа да қызмет түрлеріне жол беріледі. Мемлекет жеке-дара еңбек қызметін реттеп, оның қоғам мүддесіне пайдаланылуын қамтамасыз етіп отырады.

Ш т а р а у . Әлеуметтік даму және мәдениет

19-бап. Қазақ КСР-інің әлеуметтік негізін жұмысшылардың, шаруалардың және зиялы қауымның мызғымас одағы құрайды.

Мемлекет қоғамның әлеуметтік біртектілігінің күшеюіне — таптық айырмашылықтардың, қала мен деревня, ой еңбегі мен дене еңбегі арасындағы елеулі айырмашылықтардың жойылуына, КСРО-ның барлық ұлттары мен халықтарының жан-жақты дамып, жақындасуына жәрдемдесіп отырады.

21-бап. Мемлекет еңбек жағдайларын жақсартуға және қорғауға, оны ғылыми ұйымдастыруға, халық шаруашылығының барлық салаларында өндіріс процес-

терін комплексті механикаландыру мен автоматтандыру негізінде ауыр дене еңбегін азайтуға, ал келешекте толық ығыстырып шығаруға қамқорлық жасайды.

22-бап. Қазақ КСР-інде ауылшаруашылық еңбегін индустриялық еңбектің бір түріне айналдыру; селолық жерде халыққа білім беру, мәдениет, денсаулық сақтау, сауда және қоғамдық тамақтандыру, тұрмыс қажетін өтеу және коммуналдық шаруашылық мекемелерінің жүйесін ұлғайту; ауылдар мен селоларды көркейтілген поселкелерге айналдыру бағдарламасы дәйекті түрде жүзеге асырылады.

23-бап. Еңбек өнімділігінің артуы негізінде мемлекет еңбекке ақы төлеу дәрежесін, еңбекшілердің нақты табыстарын көтеру бағытын бұлжытпай жүзеге асырып отырады.

Кенес адамдарының қажеттерін неғұрлым толық қанағаттандыру мақсатымен қоғамдық тұтыну қорлары жасалады. Мемлекет қоғамдық ұйымдар мен еңбек ұжымдарын кеңінен қатыстыра отырып, бұл қорлардың өсуі мен әділ бөлінуін қамтамасыз етеді.

24-бап. Қазақ КСР-інде денсаулық сақтаудың, өлеуметтік қамсыздандырудың, сауда мен қоғамдық тамақтандырудың, тұрмыс қажетін өтеу мен коммуналдық шаруашылықтың мемлекеттік жүйелері жұмыс істейді және дамып отырады.

Мемлекет халыққа қызмет көрсетудің барлық салаларында кооперативтік және басқа қоғамдық ұйымдардың қызметін көтермелеп отырады. Ол бұқаралық дене тәрбиесі мен спорттың дамуына көмектеседі.

Қазақ КСР Конституциясы. А., Қазақстан, 1984.

* * *

Д.А. Қонаев

ТЫҢ РЕЗЕРВТЕРІ ОТАНҒА ҚЫЗМЕТ ЕТСІН

Қазақстан КП ОК-нің бірінші хатшысы Д.А. Қонаевтың тың және тыңайған жерді игерудің 25 жылдығына арналған салтанатты мәжілісте жасаған баяндамасынан

Жолдастар! Осынау салтанатты күні, ҚОКП Орталық Комитетінің 1954 жылғы ақпан — наурыз Пленумының тарихи шешімінен басталатын оқиғаларға ой жүзінде

оралғанда, еліміздің ұлан-байтақ тың жерінде жасалған істердің ауқымы мен ұлылығына таңданбауға болмайды.

Мұншама батыл қадам жасау, мұндайлық ірі мәселені шешу тек халықпен етене байланысты болған революциялық партияның ғана қолынан келетін іс еді. Тың эпопеясында КПСС-тің аграрлық саясатының кеменгерлігі, біздің қоғам беріктігінің негізі, коммунистік құрылыстың маңызды да жауапты ісіндегі оның барша табыстарының кепілі — партия мен халықтың мызғымас бірлігі айқын көрінді.

Тың біздің республиканың экономикасын, ғылымы мен мәдениетін жан-жақты дамытудың қуатты тездеткіші болды.

Алғашқы тың көктемiнiң өзi-ақ ғасырлар бойы игерiлмей жатқан ұлан-ғайыр жерге жан бiтiрдi, сөйтiп, тың еңбектiң есесiн қайтара бастады. Ол орасан зор жасампаздық жұмысты дүниеге ала келген көктем болды, ал оның арғы бастауын кезiнде Владимир Ильич Ленин күнi бұрын болжап, барынша ғылыми негiзде дәлелдеп берген болатын.

Партия мен үкiмет тың эпопеясының барысын мұқият қадағалап отырды. Шетсiз-шексiз далаға техника, алуан түрлi жабдық толассыз тасқынмен жiберiлiп жатты, барлық жерде қауырт жұмыс қазандай қайнап, жаңа қоныстар мен автомобиль жолдары, электр желiлерi мен байланыс тораптары пайда болып жатты. Өлкенiң бейнесiн түбегейлi өзгерткен жасампаздық ұлы iстiң мұншалықты қаулаған қарқынын республика бұған дейiн ешқашан бiлген емес. Қазiр игерiлген тың өңiрiнде жоғары механикаландырылған екi мыңнан астам совхоз (кеңшар), жүздеген колхоздар (ұжымшар) бар.

Тың даланың бақытты болашағы көз алдымызда жасалып жатты. Сол күн, сол болашақ, мiне, туып отыр. Оны бүгiнде тек мол астығымен ғана емес, сонымен қатар жаңарған өмiрiмен, тамаша дәстүрлерiмен, алғашқы тың игерушiлердiң ой-сезiмдерiн, тiлек-мақсаттарын мирас еткен жас ұрпақ пен атақ-даңқын асырған тамаша болмыстан да көреміз.

Бүкiл дүниежүзiнiң көз алдында кеңестiк тың — бейнелеп айтқанда, аса iрi бидайлы державаға айналды. Оның жерi де, адамдары да күшiн барған сайын еселей түсiп, елге, кеңес халқына жұмыс iстеуде. Мұның өзi кездейсоқ емес, өйткенi бiздiң партиямыздың жоспарлары әрқашан

да дәл ғылыми есеппен өлшеніп-пішіліп, жағдайды жан-жақты салғастырып бағалауға, халықтың мұң-мұқтажы мен арман-тілектерін терең түсінуге, оның жасампаз жүшіне деген ұлы сенімге негізделіп отырады.

Жолдастар! Тың игерудің экономикалық, әлеуметтік-мәдени нәтижелері баршаға мәлім. Еліміздің шығысында орасан зор аграрлық-өнеркәсіп комплексі жасалды.

Қазақстан аса ірі астық базасына айналды, онда сапалы астық өндірісі жылдан-жылға артып келеді. Өздеріңіз ойлап қараңыздар. Егер біз жетінші бесжылдықта жылына орта есеппен 14,5 млн т астық өндірсек, үстіміздегі бесжылдықтың басынан бастап жылына 25 млн т-дан астам астық өндіретін болдық. Өткен жылы, өздеріңіз білесіздер, бұл көрсеткіш 28 млн т шамасында, яғни 1953 жылғыдан бес есе көп болды.

Ширек ғасыр ішінде барлығы 466 млн т астық өндіріліп, Отан қоймасына 269 млн т, яғни 16 млрд 418 млн пұт жоғары сапалы астық құйылды. Ауа райының қиыншылықтарына қарамастан, Қазақстан берекелі миллиард пұт астығымен Отанымызды талай рет қуантты, ал үстіміздегі бесжылдықтың үш жылы ішінде республика Отан қоймасына екі рет миллиард пұттан астам астық құйды.

Тек бір ғана Қостанай облысы игерілген тыңнан мемлекетке 3 млрд 111 млн пұт астық сатты. Солтүстік Қазақстан, Целиноград, Көкшетау және басқа облыстарда астық дайындау көлемі 4—7 есе, ал Торғай облысында одан да көп өсті.

Қазақстан жоғары сапалы күшті және қатты бидай сорттарын беретін негізгі өңірге айналды.

Қазақстанның оңтүстік облыстарында да тез және мол қайтарым бере алатын жаңа құнарлы жер игеріліп жатыр. КПСС Орталық Комитеті мамыр Пленумының шешімдерін орындау мақсатымен мұнда мелиорациялау бағыты сенімді түрде қолға алынды, осының нәтижесінде, өткен 25 жыл ішінде республикада оwoц сатып алу көлемі 21 есе, ал картоп сатып алу — 18 есе артты.

Қызылорда, Алматы, Шымкент, Талдықорған облыстарында күріш өсіретін ірі аймақтардың пайда болуы арқасында Қазақстан күріш өндіруші ірі өңірге айналды. Осы бағалы дақылды сатып алу көлемі 24 есе өсті.

Бүгінде 35 млн гектардан астам егістік жер айналымға қосылды, 130 млн гектардан астам жайылым сулан-

дырылды, екпе және көлдете суарылған шабындықтардың көлемі ұлғайтылып, сүрлемдік жүгері өндірісі шұғыл арттырылды.

Астық мәселесін шешумен қатар “екінші тынды” — мал шаруашылығын одан әрі өркендету республиканың селолық экономикасында негізгі қамқорлық жасайтын істің бірі болып табылады.

Жаңа жерді игеру республиканың мал шаруашылығын өркендетуді тездете түсті. Ірі қара мал мен қой саны екі есе, шошқа — 5,7 есе көбейді. Ет пен сүт сатып алу — 4 есе, ал жүн сатып алу — 3,5 есе өсті.

Егер тың жерді игеру басталған кезде совхоздар мен колхоздарда шын мәнінде механикаландырылған мал фермалары болмаған болса, қазіргі уақытта бұл сала индустриялық негізге көшіп келеді.

Ауылшаруашылық өндірісін шоғырландырып, мамандандыру процесі батыл жүзеге асырылып жатқан республиканың совхоздары мен колхоздарында жүздеген мың механизаторлар мен басқа да мамандар — зоотехниктер, шопандар, бақташылар, сауыншылар еңбек етуде, енді оларды ғасырлар бойы санаға сіңген мағынада *шаруалар* деп айта алмайсың. Бұлар — техникамен істес болатын тәжірибелі де білімді адамдар, рухани талабы жоғары адамдар. Мысалы, тың жерді игергенге дейін әрбір шаруашылықта орта есеппен 26 механизатор болса, қазір одан бес есе көп.

Ал осы жылдардағы ауыл шаруашылығында электр энергиясын тұтыну көлемін алып қараңыздар. Ол 60 еседен астам өсті. Басқаша айтқанда, егер патшалы Россиядағы бір шаруа үйіне тиесілі “жылқының бір аяғы” деген есепке жүгінсек, қазір Қазақстандағы әрбір село тұрғыны отыз жеті ат күшіне ие болып отырған іспетті.

Ауыл шаруашылығын электрлендіру ісінде партия мен үкіметтің осы мәселе жөнінде жақында қабылдаған қаулысына байланысты жаңа перспективалар ашылып отыр.

Тың жерді көтеру мейлінше тиімді экономикалық шара болды. Мысалы, Қазақстанда жаңа жерді игеруге жұмсалған мемлекет қаржысы артығымен өтелді. Еліміз қазірдің өзінде бізден талай миллиард сом таза пайда алды, ал мұның өзі де әлі шек емес деп ойлаған жөн.

Жолдастар! Тың игеру халық шаруашылығының барлық салаларында қуатты өрлеу туғызды. 1953 жылмен салыстырғанда, республикада өнеркәсіп өндірісінің көлемі тоғыз еседен астам артқанын айтсақ та жеткілікті. Жана заводтар, комбинаттар, фабрикалар, рудниктер, көмір разрездері ғана емес, сондай-ақ Қаратау-Жамбыл, Павлодар — Екібастұз, Теміртау — Қарағанды, Қостанай, Маңғышлақ сияқты бірегей өнеркәсіп комплекстері де пайда болды.

Химия және мұнай-химия өнеркәсібі, қара металлургия және ауылшаруашылық машиналарын жасау, құрылыс материалдары, құрамажем және микробиология өнеркәсібі сияқты салалар шындығында жаңадан құрылды.

Күрделі құрылыстың ауқымы бұрын-соңды болып көрмеген дәрежеде өсті. Осы жылдар ішінде тек ауыл шаруашылығында ғана 35 млрд сомға жуық күрделі қаржы игерілді.

Көліктің барлық түрі қаулап өркендеуде. Егер тың игерілгенге дейін солтүстік облыстарда қолайлы автомобиль жолдары атымен дерлік жоқ болса, қазір олардың ұзындығы ондаған мың шақырымнан асып отыр.

Тауар айналымы 9 есе өсті, халықтың жан басына шаққандағы тауар сату көлемі 4 есе, ал селода 6 есеге жуық көбейді.

Село еңбеккерлерінің тұрмыс дәрежесі едәуір артты. Үлгі жобамен ауруханалар, мектептер, сауда орталықтары, балалар бақшалары салынды. Қазір мұнда осы заманның екі мыңға жуық мәдениет үйлері мен клубтары, үш мыңға жуық кітапхана бар. Қазір селода жақсы жиһазбен, газбен, электрмен, түрлі түсті теледидармен, меншікті автомашинамен ешкімді тандандыра алмайсың. Орталық Комитетке тың игерушілерден мына құралыптас хаттар жиі түсіп тұрады: “Бізде бәрі де жақсы, әлбетте, көптеген мәселелер де бар, біз оларды шешеміз. Бірақ бір нәрсе шынында да нашар. Жұрттың жеке пайдалануы үшін автомашина аз сатылады”, — деп жазады олар. Несі бар, жолдастар, мұндай “тапшылықпен” келіспеуге болмайды. Бірақ осының өзі көп нәрсені аңғартады және “Тыңды игеру не берді?” деген сұраққа да ап-айқын жауап береді.

Қазақстан коммунисті.
1979. №4. 12 — 15 бб.

“АҚИҚАТТАН АТТАУҒА БОЛМАЙДЫ”
КІТАБЫНАН

Арада біраз уақыт өткен, Хрущев хабарласты.

— Мен тың облыстары жөніндегі Бюроны таратып, оның орнына құрамында бес облыс бар Тың өлкесін құруға шешім қабылдадым, — деді.

Мен одан:

— Ол өлке екі жақты бағыныштылықта бола ма? — деп сұрадым. Хрущев қоштап жауап берді.

— Бұл түбірімен қате, Никита Сергеевич, біз жерді не үшін кесіп-пішіп жатырмыз?

— Сіз жете түсінбеген сияқтысыз, — деп, сөз артын сиырқұйымшақтатып жіберді. Телефонның үні өшті.

Тың өлкесі құрылды. Артынша Мәскеуде осы әңгіме одан әрі жалғасты.

— Мынадай ұсыныс бар, — деді Никита Сергеевич, — Қарағанды облысын Тың өлкесіне қоссақ деп едік.

Мәслихат Хрущевтің кабинетінде өтіп жатты. Оған Микоян, Козлов, Брежнев, Косыгин, Первухин және басқалар қатысып отырған-ды. Мен салған жерден Хрущевке:

— Бұлай етуге жол беруге болмайды, — деп қарсылық білдірдім. — Егер Қарағанды бассейнін өлке құрамына қоссақ, онда астықтан біржола айырылдық дей беріңіз. Өлке астықпен айналысуын қояды...

Хрущев менің ойымды аяқтатпай:

— Өнеркәсіпсіз тыңды көтере алмаймыз, — деді ол. — Сіз тағы да жете түсінбей отырсыз... Біз Қарағандыны капиталистерге беріп жатқанымыз жоқ қой. Қонаев қарсылығын қайтып алуға тиіс.

Дәл осы кезде Микоян менің жыртысымды жыртып, өз байламын айтты. Байқауымда, Хрущевпен ет жақын адамдай емін-еркін сөйлеседі екен.

— Босқа күйіп-піспе, Никита Сергеевич, сенікі дұрыс емес. Егер Қарағандыны тың игерушілерге берсек, күні ертең өзіміз өлке басшыларын көмірмен айналысуға мәжбүр етеміз, ал астық екінші қатарға ысырылады. Тың өлкесі көмір емес, астық өндіру үшін құрылып отыр деп ойлаймын.

Осы төрелікке тоқтадық. Қарағанды өлке қарауына берілмей, бұрынғы қалпында қалды. Мен Микоянға шын жүректен шыққан алғыс сезімді білдірдім.

Бірнеше айдан соң Хрущевпен және сөйлестім.

— Міне, көрдіңіз бе, Тың өлкесі өзін-өзі қалай ақтап отыр! Қазақстанда тағы осындай екі өлке ұйымдастырсақ. Оған қалай қарайсыз? Тегінде, Қазақстан халық шаруашылығын өлкелік басқаруға көшетін мезгіл жетті. Ал болашақта республика арасында шекара жойылатын болады.

Хрущевтің бір әдегі — мәселені жоғары жақта пісіріп алып, шешімін бір-ақ айтады. Көңілі түссе, ақылдасқан болады, ал шекесі тырысып отырса, алды-артына қаратпай, тізеге салып-ақ жібереді. Бұл жолғысы да — соның кебі. Республикада Батыс Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан өлкелері құрылды. Шығыс Қазақстан өлкесі туралы ұсыныс дайындалып жатты...

Істің қалай, қайда ауан алып бара жатқанын кейінірек түсіндім. Дәл осы тұста құрамына Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Қазақстанның Шымкент облысы басшылары енген Орта Азия бюросы құрылды. Хрущевтің күллі жымысқы ойы осыдан кейін тайға таңба басқандай айқын боп еді. Ол болашақта республика арасындағы шекараларды жою жөніндегі өз идеясын қалайда тезірек жүзеге асырмақ. Рас, оның найза бойламас арам қулығын кеш те болса түсіндік. Енді не істемек керек бізге? Мәселе осында.

Хрущев те қара жаяу кісі емес. Өзінің шыңырау түбінен жүргізген сұмдық саясатының шет-жағасын менің жете ұғына бастағанымды үнемі қарсы келетінімнен сезбеді деп айта алмаймын. Бір келсе, кедергінің қайдан келетінін ол да түсінген. Сонда да болса, кісі қолымен от көсеуден танбады. Бір кездескенімізде Хрущев былай деді:

— Маңғышлақ түбегін Түрікменстанға беру қажет.

— Неге?

— Түрікмендердің тәжірибесі мол. Олар Маңғышлақ мұнайын тезірек игереді. Шөлді және жартылай шөлді аймаққа әбден бейімделген, олардың геологиялық барлау ұйымдары әлдеқайда мықты.

— Сіз біздің мүмкіндігімізді дұрыс бағаламайды екенсіз. Біздің мұнайшыларымыз да, геологиялық барлау

ұйымдарымыз да ешкімнен кем түспейді. Оның үстіне, осы шешім жүзеге асқандай болса, тарих Сіз бен бізді ешқашан кешірмейді.

Ол ыршып түсті. Бір қызарып, бір сұрланды.

— Бір халықтың ғана мүддесін көздемеңіз. Бүкіл Кеңес Одағына мұнай керек. Және орасан мол мұнай қажет. Сондықтан барлау жұмыстарын күшейткен жөн.

Ол біраз үнсіз отырып, маған мынаны ескертті:

— Қазақстанға барған кезімде мен бұл мәселе жөнінде сізге айтқанмын. Сіз естісеңіз де естімегендей болғансыз. Жағдайды түсініп тұрып, түсінгіңіз келмейді. Еш негізсіз қарсылық білдіріп отырсыз.

Маған шегінер жер қалмады. Табан тірейтін, өз сөзімнің дұрыстығына көз жеткізетін бір-ақ кісі бар еді.

— Менің уәжім дәлелсіз десеңіз, Геология министрі Сидоренкомен сөйлесіп көріңіз, — дедім.

Ол телефон тұтқасын көтеріп, Сидоренкомен байланысты. Менің бағыма қарай Геология министрімен екеуміздің ойымыз бір жерден шықты. Оның саңқылдаған даусын мен де анық естіп отырдым.

— Никита Сергеевич, Қазақстанда геологиялық қызметтің мықтылығына еш күмәніңіз болмасын. Қазақтар Маңғышлақты жылдамырақ игереді, оған тәжірибелері де жетеді. Оның бер жағында түбек таяу арада Ақтөбе және Гурьев теміржолымен жалғасады. Мұның өзі Маңғышлақ мұнайын игеруді тездете түседі, — деді.

Хрущев: “Түсінікті”, — деді де, телефон тұтқасын сылқ еткізіп қоя салды. Сосын маған қарап:

— Біз әлі де ойланайық, — деді. — Өл-өзір Қазақстан мен Түрікменстан шекарасын бұзбай тұра тұралық.

Осыдан кейін Маңғыстау мәселесіне ол қайтып оралмады. Бірақ Хрущевпен арадағы әңгіменің шарықтау шегі әлі алда еді.

1962 жылы желтоқсан айының орта тұсында Қазақстан өнер шеберлері Кремльдің съездер сарайында концерт беретін болды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюро мүшелері — Бейсебаев, Шәріпов, Юсупов және басқалары түгел Мәскеуде жүрген. Мен Хрущевке телефон соғып, концертке шақырдым. Ол екі сөзге келмей:

— Міндетті түрде барамын. Мүмкін, Кремльге, маған келіп кетерсіз, — деді.

Мен жиырма минут ішінде сонда болдым. Хрущевтің кабинетіне кірсем, Микоян отыр екен. Аман-саулық сұрасқан соң, Хрущев:

— Концертке КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелері түгел қатысады, — деді.

— Біздің өнер шеберлеріне көрсеткен зор құрмет деп білеміз. Рақмет! — деп мен де дардай боп қалдым.

— Мәскеуде жүрген Бюро мүшелеріңізді түгел шақыруды ұмытпассыз. Концерттен кейін кездесіп, әңгімелесудің жөні келіп тұр.

— Жақсы.

— Бүгін Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Юсупов келіп кетті, — деді маған көз қиығын бір секем көңілмен тастап, сөзін сабақтады. — Ол мақта өсіретін аудандарды Өзбекстанға беру туралы мәселе қойып отыр. Меніңше, өте құнды пікір.

Төбемнен жай түскендей үнсіз отырып қалдым. Ол менің тарапымнан “не жоқ, не мақұл” деген сөз шықпаған соң:

— Ол аудандарды Өзбекстанға беру шөл даланы игеруді тездетіп, мақта өндірісін ұлғайта түседі, — деді.

— Юсуповтың дәлелі де көкейге қонады: өзбектердің ұсынысын қолдаймыз. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пікірін білсек деп едік.

Маңдайдан біреу періп жібергендей күй кешіп, ойым он саққа кетті. “Бұл қалай болғаны?” — деп ойладым.

— Осы бүгін ғана Юсуповпен кездесіп, сөйлесіп едім. Ондай ойдың ұшқынын да білдірген жоқ. Сол екі арада есебін тауып... идеясын өткізбек қой? Мәселенің байыбына бармай, егжей-тегжейлі таразылап алмай, ағайынды екі елдің тағдырын, оның ғасырлар бойы қалыптасқан шекарасын шешпек пе? Жоқ, бұлай ел тағдырымен ойнауға болмайды... Сондағы мақсаты не? Алды-артын ойламай осылай мәселе шеше ме кісі? Оған асығатындай не көрінді”.

Өзімді сабырға шақырып, әдептен аттап кетпеуге тырыстым. Өйтсе де, ойымдағыны іркіп қала алмадым.

— Мен Юсупов ұсынып отырған ұсыныстың пайдалылығын өз халқыма дәлелдеп бере алмаймын. Біріншіден, біз тың игеруде әлдеқайда бай тәжірибе жинақтадық, екіншіден, шөл даланы игеруді бастаған да — біздің

республика. Оған тек мақтаның шығымдылығы жөнінен ғана емес, сонымен бірге басқа да өнім түрлерінен аса жоғары көрсеткішке қол жеткізген “Мақтаарал” совхозы дәлел. Техника мен қаражат беріңіз, мақта өндірісін арттыру үшін қолдан келгеннің бәрін жасаймыз. Ең бастысы, Оңтүстік Қазақстан — республикадағы тұрғылықты халықтың ең тығыз орналасқан жері. Біз отпен ойнап отырмыз: республикалардың арасында жағдай шиеленісіп кетуі мүмкін.

Өкінішті-ақ! Менің айтқан уәжім Хрущевке мүлдем ұнамады. Өйткені, ол әлдеқашан өз байламын жасап қойған-ды. Осы арада Микоян сөзге араласты. Ол үш бірдей мақта өсіретін ауданды Өзбекстанға беру жөнінде Хрущевті қолдай келіп:

— Юсупов жазған хаттағы ең басты мәселе осы, — деді.

Хрущев әңгімені шығырып:

— Өлкелік партия комитеті хатшысының ұсынысын кешкілік КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелері мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшелері бас қосқан жерде талқылайық. Мен осы мәселені қарап, шешуді ұсынамын. Ал сіз өзіңіздің бюро мүшелеріңізбен тағы да ақылдасыңыз, — деді.

— Егер КОКП Орталық Комитетінің Президиумы үш ауданды беру керек деп шешсе, амал жоқ, шешімді орындайтын боламыз, бірақ өз басым мәселенің бұлай шешілуіне үзілді-кесілді қарсымын, — деп жауап бердім.

Концертке дейін Бейсебаевпен, Шәріповпен сөйлесіп, болған жайды бүкпесіз ортаға салдым. Олар қайратандырудың орнына солқылдақтық жасап: “Қарсылықтың түбі жақсылыққа апарып соқпайды. Аталмыш аудандарды беруге келісу керек”, — деп кеңес берді.

Концерт жайына қалды. Құлағым шыңылдап, басым мең-зең. Сахнада не болып жатыр, көріп те отырғаным жоқ, естіп те жарытпадым.

Үзіліс кезінде Хрущев әңгімені қайта көтерді. Ол маған Юсупов жазған хатты ұсынып жатып:

— Аманатты орындау үшін тапсырамын, — деді. Онымен қоймай, Юсуповты жер-көкке сыйғызбай мақтады. Іске мемлекеттік тұрғыдан қараған мұндай азаматтарға барынша қолдау көрсету керек!

Біз қасірет арқалап шықтық...

...Брежневпен жиырма сегіз жыл қызметтес болдым. Бажайлап қараған кісіге бұл аз уақыт емес. Қиын да қызықты күндер өтті. Бірақ тәтті ауыздың дәмін кетіріп, ищай дескен емеспіз. Пікір қайшылығы кезінде принципті позициямызда тұра білдік. Бір-бірімізді сол үшін де құрметтеп, терезесі тең кісілерше сыйласып өттік. Соңғы рет біз 1982 жылы ақпан айында Кремльде, Саяси Бюроның мәжіліс залында жүздескен едік. Маған үшінші мәрте Социалистік Еңбек Ері атағының берілуіне байланысты Ленин ордені мен Орақ пен Балға Алтын жұлдызын тапсырған-ды.

...Брежнев дүниеден қайтқан соң, әсіресе қайта құру қалай басталды, солай құлағын шулатты-ай кеп. Соның ішінде, оны “әдебиет пен өнердің кейбір қайраткерлерін жазықсыз елден аластап, шет жерге қуды” деп жазғырады. Мен бұл жайлы жоғарыда шетпұшақтап айттым. Соны түйіндей кетейін. Әділеттен аттауға болмайды, олардың қыр соңынан қалмай, қудалауға ұшыратқан басты айыпкер, әлбетте, Брежнев емес. Ол — анық. Бұл арада даудың басын Қауіпсіздік комитетінен іздеген жөн. Оның басшылары құлаш-құлаш ақпар жазады, аяғы жеткен жерге ауызекі де айтады. Жай жазбайды. Түнілдіріп жазады. Айтса — төндіріп айтады. Біздің еліміз үшін олардың қызметінен келетін залал бастан асатынын дәлелдейді. Және бұлтартпастай етіп дәлелдейді. Ақыр соңы, аластамаса болмайтын етіп шығарады. Брежнев чекистерге Құдайдай сенеді, сенгендіктен жарлыққа қол қояды. Оның бар қателігі де осында. Сенгіштігінен таяқтың бір ұшы өзіне келіп тиіп отыр.

Қазір жариялылықтың заманы. Брежневті жер табандатып жамандап жатыр. Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай. Аруақ еді деп Құдайдан қорқып, ұятын ойлап жатқан тірі пендені көрмедім. 1968 жылы Чехословакияға, сосын 1979 жылы Ауғанстанға әскер кіргізуге неге келісімін берді деп сөгеді. Рас, ол келісімін беруін берді, бірақ осындай шешім қабылдауға итермелеп, керек десеңіз, мәжбүр еткен күш, күдіретті күш болғанын неге ұмытамыз. Ол күш — бесенеден белгілі — мәскеулік топ және баспасөзде олардың аты-жөні түгел тайға таңба басқандай жазылды.

Иә, кезінде жан баласы естімеген құпия шаралар Брежневтің сүйегіне таңба салғандай әсер қалдырады. Алайда оның халықаралық қызметін тек көлеңке жағынан көру тым орынсыз болар еді. Бүкіл әлем халықаралық шиеленісті сауықтыру үрдісін ілгері апарудағы Брежневтің рөлін бөле-жарып көрсетеді. Шынында да, Хельсинкидегі тарихи келісімді алыңыз, болмаса стратегиялық шабуыл қаруларын шектеу туралы АҚШ-пен келісімшарт ше? Санай берсек, бұл тізімді жалғастыра бергендей-ақпыз.

Мен Брежневтің қызметіне баға беру барысында біздің республикаға деген оның көзқарасын негізге алдым. Ал ол жағынан таразыласақ, айрықша ықыласы мен қатаң талабы тең түсіп жататын. Мен оның мемлекеттік тұрғыдан келетін парасаттылығын осыдан-ақ танығандай едім.

Оқырман алдында ағымыздан жарылған екенбіз, ішпектің қырындысына дейін айтайық. Біз астанадан тым шалғай жерде жүріп жаттық, сөйтіп Мәскеуде болып жатқан көптеген оқиғалардан, ең алдымен, халықаралық мәселелерге байланысты жайлардан хабарсыз қалып жүрдік, бұл біздің бұрынғы Саяси Бюро мүшелерінің кінәсі емес, дәлірек айтқанда, соры еді...

Бас хатшының тікелей басшылығымен қабылданған КОКП XXIII—XXVI съездерінің шешімдерінде ешқандай ши болған жоқ. Партия да, халық та толық мақұлдады. Халықаралық жұртшылық үшін де ерекше мәні бар еді. Бүкіл ел жатпай-тұрмай жұмыс істеді. Қол жеткізген табыстар да аз емес. Еңбек елеусіз қалған жоқ, ел алғыс та алды, кеуделеріне ордендер де тақты. Әрине, елдің бөріне бірдей жағу қиын. Базбіреулер үкімет наградаларын Брежнев оңды-солды шашып, қадірін кетіріп жіберді деп кінәлайды. Өз омырауын да ұмытқан жоқ дейді. Онысы рас. Бірақ бас изеп, құлдық ұра беру де келіспес. Леонид Ильич оларды сұрап алмағаны, өзін-өзі наградамағаны бесенеден белгілі. Бәленің бөрі айналасындағыларда. Қайтсек жағынамыз деп құрдай жорғалап, осал жерін іздейтін. Жоқ жерден желеу тауып, награда ұсынатын. Өзге емес, соны тап төңірегіндегі елдің тізгінін ұстап отырған Саяси Бюро мүшелері, басқаша айтқанда, мәскеулік топ билеп-төстеп, ойына келгенін істейтін. Оған Леонид Ильич ләм демейді, тіпті:

“Не бергелі жатырсындар?” деп сұрамайды, қанша берсең де, қандайын берсең де қарсылық жасамады. Оның қателігі де осында. Бір ғажабы — Брежнев “жұлдыздар” халық алдында сіңірген еңбегім үшін берілді деп, өзіне-өзі иланатын. Алданғаннан малданған жаман.

* * *

...Андропов, айтары жоқ, аса ірі мемлекет қайраткері еді. Оның басшылығымен біздің еліміз барлық бағытта экономикалық және әлеуметтік жағынан сеніммен алға басты. Ел аяғын тартып басып, етек-жеңін жинақтай бастаған. Оны қаталдық деуден гөрі, талапты күшейте түсу еді деп білген жөн. Өкінішке орай, жарық дүниеден татар талқаны таусылған екен, ажал арамыздан тым ерте алып кетті. Ол бар-жоғы екі жылдай ғана уақыт КОКП Орталық Комитетін басқарды, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы болды. Қысқа мерзім ішінде Саяси Бюроның жұмысын жандандырып, жаңа арнаға салып кетті. Онда қандай мәселе қаралмасын, бөрі баспасөзде жарияланатын жағдайға жетті. Шын демократиялық леп басталып, жариялылықтың алғашқы беттері ашылған-ды.

“Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ”. Андроповтың қоғамдық қызметін әділдік тезіне салсақ, оның жұмысындағы “эттеген-айларды”, атап айтқанда, кемшіліктер мен қателіктерді айналып өтуге болмайды. Мәселен, уақыт деген қатал төрепші кімнің кім екенін анықтап берді. Айдай әлем құлағдар болғанындай, 1956 жылғы Венгрия трагедиясына қатысы барлығына күмән қалмады, ол кезде Юрий Владимирович сол елде елші-тұғын. Одан кейін 1968 жылы Чехословакияға, 1979 жылы Ауғанстан жеріне әскер кіргізу жөніндегі шешімнің қабылдануына қатысқан басты тұлғалардың бірі. “Қуырдақтың әкесін түйе сойғанда көрерсің” дегендей, ол ең үлкен қателіктерді Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің Төрағасы болып, айдарынан жел есіп тұрған шағында жіберді. Кісі тағдыры немқұрайдылықты көтермейді. Ол барынша қырағылықты, барынша сергектікті, қажет десеңіз, қайырымдылық пен сезімталдықты қажет етеді. Әркімнің Құдайдан үміті бар. Үміт сәулесін сөндірмеуге ұмтылсақ игі. Өкінішке орай, жалған

ақпараттарға малданған Андропов біздің зиялы қауымымыздың көптеген адал өкілдерін, мәдениетіміз бен өнеріміздің көрнекті қайраткерлерін орынсыз қудалап, сүргінге салды.

Мәдениет пен өнердің жекелеген қайраткерлерін елден аластау және оларды азаматтық құқығынан айыруды Саяси Бюрода оның одақтас республикаларда қызмет істейтін мүшелерінің қатысуынсыз шешіп отырды. Сондықтан талқыланған мәселелер бойынша өз пікірімізді айта алмай, шеттеп қалатынбыз. Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті жүргізген ақылға да, адамгершілікке де сыймайтын әлгі “шаралар” Қазақстан зиялылары арасында абыржу туғызып, керек десеңіз, үрейге бой алдырған тұстарынан хабарсыз емеспін.

Бірде Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Ш. Ибрагимовтің былай дегені бар. Ол еліміздің танымал физиктерімен тонның ішкі бауындай араласып тұратын.

— Академик Сахаровты Горькийге жер аудару — ақылға сыймайды. Бұл бір ғана менің пікірім емес.

Артынша КСРО Министрлер Кеңесінің сол кездегі Төрағасы Косыгиннің қабылдауында болып, барған шаруамды бітірген соң:

— Алексей Николаевич, алды-артына қаратпай туған жерінен, елінен аластатылып жатқандарға, “жүйке ауруын емдейтін ауруханаларға” еріксіз жатқызылғандарға, Андроповтың ақпараттарына қалай қарайсыз? — деп сұрадым.

Сөзге сараң А.Н.Косыгин:

— Өзіңіз қалай дейсіз? — деп қарсы сұрақ қойды.

— Соны түсіне алмадым.

— Онда осының бәрін Бас хатшыға барып айтыңыз.

Леонид Ильичпен болған әңгімеде мен көңілді күпті еткен жайды түгелдей жайып салдым. Брежнев үнсіз тыңдап, ұзақ уақыт бойы жұмған аузын ашпай, сазарды да отырды. Әрине, Құдайдай сенген адамы туралы ойда жоқ жерде одан кем түспейтін сыйластығы бар кісі келіп төбеден қойып қалғандай ғып әңгіме, әңгіме болғанда — кімге де болса жайлы тимейтін мәселе төтесінен қойылса, не істегендей еді. Ол өзіне-өзі келді білем, әдеттегі сабырлы қалпын сақтап, айналасына шола қарап алды да:

— Жә, сіздіңше не істеу керек? Андропов қара аспанды төндіріп: “Несін айтасың, олар тұнық суды лайлап біті” дейді. Бүлдіріп жатыр. Бітеу жара сыздап жарылғалы тұр. Халық толқу үстінде, — деді.

Біздің әңгімеміз осымен тамамдалды.

* * *

...Осы жерде басын аша кететін бір әңгіме бар. Мен мұны араға біраз уақыт салып барып білдім. Бақсақ, осының алдында ғана Горбачевті Бас хатшылыққа ұсынуға байланысты Саяси Бюроның ат төбеліндей ғана мүшелері қатысқан мәжілісі өтіпті. Бұған не Щербицкий, не Романов шақырылмаған. Менің өзім хабарды кеш алдым. Оның үстіне, Алматыдан Мәскеуге дейін табаны күректей төрт сағат ұшу керек. Әуежай мен Кремльдің арасы да таяқ тастам жер емес. Сонда қанша сағатқа кешігіп келгенімді есептей беріңіз. Олар мұны күн ілгері жұптап қойған. Неге десеніз, егер Саяси Бюро мүшелері төрт көзі түгел қатысса, қауіптің қайдан төнерін Горбачев жақсы біледі. Онда оның есімінің ауызға алынуы екіталай.

Менің ойымша, бұл арада таразы басы Григорий Васильевич Романов жағына ауып кету қаупін Михаил Сергеевич бұрыннан білетін.

...Қараша айының екінші жартысында КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясы өтіп, соған қатыстым. Горбачевпен кездесіп, екеуміз ұзақ отырып әңгімелестік. Қалай бастап, не айтуды өмір үйретті ғой. Барымызды асырмай, жоғымызды жасырмай алдына жайдым. Шешімін күткен мәселелер де жетіп артылатын. Оның да көбесін сөктім. Ал айран сұрай келген кісі, сірә, шелегін жасырмаса керек. Өкпемді де айттым. Горбачевтен шыққан кезде зейнетті демалысқа кетуге біржола бел байладым. Кейінгі бір сөйлескенімде өз шешімімді айтып ем: “Өзір тұра тұрсаңызшы. Тым болмаса Үндістанға барып қайтайың. Сосын шеше жатармыз”, — деп жылы жауып қойды. Ол қайтып оралған бойда мен Мәскеуге ұштым. Одан арғы жағы өздеріңізге аян. Ал ол екеуміздің арамыз қалай болғанын бұған дейінгі тарауларда таратып айттым ғой деймін.

Тек оған қосарым: Горбачев маған әрдайым жақсы әсер қалдыратын. КОКП Орталық Комитетінің хатшылығына, Саяси Бюро мүшелігіне сайланғанда да арамыз майлы қасықтай болатын. Мен 70-ке толғанда, 1982 жылы Саяси Бюро мүшелерінің құттықтауының сыртында өз атынан мынадай телеграмма жолдағаны бар:

“Қымбатты Дінмұхамед Ахметұлы!

Зор құрметті сезіммен және шын жүректен Сізді жетпіс жасқа толуыңызбен және Отанымыздың жаңа тамаша наградасымен құттықтаймын!

Бүгін Сізді асқан ұйымдастырушы және басшы екеніңізді, біздің партиямыз бен халқымыздың мүддесі жолында адал да шексіз беріліп қызмет етудің үлгісін көрсетіп отырғаныңызды еділетті түрде және бар дауыспен жар сала айтқым келеді. Қазақстан экономикасы мен мәдениетінің зор жетістіктері және гүлдене түсуі соның дәлелі. Қазақстанның миллиард пұт астығы республика жағдайында КОКП-ның аграрлық саясатының, Леонид Ильичтің ақыл-кеңестері мен нұсқауларының қалай көзін тауып, табандылықпен және шығармашылықпен жүзеге асырылып жатқандығының жарқын көрінісі.

Сізге, қымбатты Дінмұхамед Ахметұлы, шын жүректен жақсы денсаулық пен бақыт, КОКП XXVI съезінің шешімдерін орындауда жаңа шығармашылық күш-қайрат және зор табыс тілеймін.

Қолыңызды қатты қысып, құшақтап сүйемін.

М. Горбачев”.

“Ісің оңалғанша итіңе қол арта тұр” деген осы. Өйтпесе арамыздан ала мысық өтіп кете қоярлықтай үш-төрт жылдың көлемінде еш нәрсе бола қойған жоқ. Қараптан-қарап жүріп нілдей бұзылды. Сірә, Мәскеуге Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің “екіжүзді” бюро мүшелерінің тарапынан “хан” сыртынан жұдырық көрсетулер болмай қалмаса керек. Бір кебісті бір кебіске сұқпаса, қазақ қарап отыра ала ма?

Горбачевке кісі өкпелеп болмайды. Неге дейсіз ғой?

КСРО Министрлер Кеңесінің Төрағасы кезінде Н.И.Рыжков ол не айтса, соны бұлжытпай орындап отырды. Әсіресе экономикалық саясатта Горбачев тізгінді қалай бұрғысы келсе, божы ұстаған Николай Иванович

солай тартты. Яғни, үкімет не істесе де, президентпен келісіп барып, соның шешімімен іске асыруға тырысты. Алайда елдегі жағдай күрт өзгеріп, жалпақ жұртқа жария етілген жоспар жарамсыз боп шықты. Бұған кім жауап беруге тиіс? Қалай болғанда да біреу халық алдында “алша мойным талша” деу керек қой. Ол кім? Жеме-жемге келгенде, бар кінәні Н.Рыжковқа итере салды. Онсыз да ері мойнына кетіп отырған ел аясын ба, тұс-тұстан келіп түте-түтесін шығарды. Айтылмаған сөз, таңылмаған кінә қалмады. Сөйтiп, айран iшкен құтылып, шелек жалаған тұтылды. Президент не көрсе де Премьер-министрмен бiрге көрiп, жауапкершiлiктi тең көтеру керек едi. Бiрақ Михаил Сергеевич беделден айырылғанша, бел омыртқам қайырылсын деп қайқайып шыға келдi. Үкiметтi жерден алып, жерге салып жатқанда да ол ләм-мим демедi. Осының өзi-ақ М.Горбачевтiң жатыпатары мен принципсiздiгiн көрсетедi.

Горбачев командасын түгел жаңартты. Қайта құру iсiн бiрге бастаған өзiнiң бар жақтастарын бiртiндеп-бiртiндеп жылыстатып жiбердi. Жөн-жосықсыз басшылық құрамды тазарту, өмiрдiң өзi көрсеткендей, бүкiл елдi ұлттық апатқа апарып соқтырды. Горбачевтiң ең жақын серiктерi — Шеварнадзе, Яковлев, Шаталин, Петраков және басқалары өртүрлi себептермен iргесiн аулақ салды. Бiздiң ойымызша, олардың сырт айналуының басты себебi — Михаил Сергеевичтiң iшкi саясатты жүргiзудегi принципсiздiгi, тайғанақтығы, яки табанының бүрi жоқтығы, қысқа күнде қырық құбылатын жаңсақ байламдары.

Ол өзiнiң партиялас жолдастарының көбiмен өрi тез, өрi өкiнiшсiз-ақ қоштасты. Қатарынан бiрнеше жыл жұп жазбай, ескегiн бiрге есiскен Е.Лигачев қайықтан қалай түсiп қалғанын бiлмей дал. Оны көптеген газеттер, радио мен теледидар сан-саққа жүгiртiп, асауға құрық салғандай шыңғыртты. Тiптi өлi жараның бетiн тырнап, былық-шылыққа шатыстырып бақса да, Горбачев шүйдесiн көрсеткен күйi безерiп отырып алды. Бұл — “пұл болмасаң, күл бол” дегеннiң белгiсi едi.

Горбачевтiң тарапынан дөп осындай iшмерездiктi мен де бастан кештiм.

...Біздің партия, өкінішке орай, қайта құруға білек сыбанып, белсене араласа алмады. Басшылықтың кінәсінен бүкіл елде болып жатқан процестен шеттеп қалды, жетім баладай сыртынан күн сала қарап, момақан күй кешті. КОКП Орталық Комитетінің пленумдары мен басқа шаралар өз бетінше жүріп жатты, одан келген пайда да, зиян да жоқ. Партияның арқасында биік мансапқа, атақ-абыройға қолы жеткен көптеген бұрынғы басшылар жағдайға байланысты өздерінің көзқарастарын өзгертіп шыға келді. Онымен қоймай, КОКП-ның ыдырауына жанталаса ықпал етті, партия қатарынан шығып, бір кездері ар-ұжданы санаған билеттерін тастап кете барды.

Бұған кім кінәлі? Сіз де, біз де ойланайықшы... Ал баз біреулер шімірікпестен, қазіргі бақытсыздық атаулыны, бөле-жаланы түгел партиядан көреді, соны айыптайды. Сонда басшылықтың шалағайлығы үшін, тізгінді дұрыс алып жүре алмағаны үшін бар жауапкершілікті қатардағы қарапайым коммунистер көтеруі керек пе?

Біз ұлы істерге бірге барып, оны бірге жүзеге асырған партияны асығыс “жерлеп” қойған жоқпыз ба? Жуан белден бір-ақ тартып, біржола өшіре салғанды, анығырақ айтқанда — миллиондаған мүшесі бар партияның қызметін бір-ақ күнде тоқтатқанды және оның Бас хатшысының еркімен істелгенін бұрын-соңды естіп-көріп пе едіңіз? Және де бұл — қатардағы коммунистердің пікірімен санаспай, пленум не партия съезі шақырылмай жасалды. Партия басшылығы өздерінің абыройын айрандай төгіп, КОКП-ның беделін түсірді. Солардың кесірінен қазір жаппай антикоммунистік науқан өріс алды, сол үшін миллиондаған қатардағы коммунистер өздерінің көсемсымақтарының сатқындық саясаты үшін бар жауапкершілікті мойнымен көтеруде.

Бізде, Қазақстанда, партияның саудасын “заңды” жолымен бітірді, еуелі пленум, сосын съезд өткізді... Бірақ партияны соттау — өз әкесін, анасын, ата-бабасын соттау деген сөз...

1991 жылғы қазан айының 28-індегі “Правда” газетінде жарияланған бір топ РКФСР халық депутат-

тарының съезге жазған хатында: “Партияны соттау — бұл 40 млн адамды қорлау деген сөз, егер олардың достары мен жақындарын ескерсек, онда бұл цифр еліміздің бар халқының жартысына жетеді. Мұндай сұмдық тіпті Берия мен Ежовтың сандырақтаған түсіне де енген емес...” деп өте әділ айтылған. Ал тікелей маған келсек, менің жауабым бір-ақ мағыналы: Мен — коммунистпін және демім таусылғанша коммунист боп қаламын.

Қонаев Д.А. Ақиқаттан аттауға болмайды —
Алматы, Санат. 1994.

III бөлім. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН

ҚАЗАҚ КСР-інің МЕМЛЕКЕТТІК ЕГЕМЕНДІГІ ТУРАЛЫ ДЕКЛАРАЦИЯ

Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Жоғарғы Кеңесі Қазақстан халқының еркін білдіре отырып, Республиканың барлық азаматтары үшін лайықты және тең тұрмыс жағдайын жасауға ұмтыла отырып, Республикада тұратын халықтарды топтастыру мен олардың достығын нығайтуды бірінші кезекті міндет санай отырып, жалпыға бірдей адам құқықтары декларациясын және ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын тани отырып, қазақ ұлтының тағдыры үшін жауапкершілікті ұғына отырып, ізгілікті демократиялық құқылық мемлекетті құруға бел байлауды негізге ала отырып, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігін жариялайды және осы Декларацияны қабылдайды.

1. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы — егеменді мемлекет, ол басқа республикалармен Егеменді Республикалар Одағына ерікті түрде бірігеді және олармен өзара қатынастарын шартты негізде құрады.

Қазақ КСР-і Одақтан еркін шығу құқығын өзінде сақтап қалады.

2. Қазақ КСР-і ұлттық мемлекеттігін сақтау, қорғау және нығайту жөнінде шаралар қолданады.

Қазақ халқының және Қазақстанда тұратын басқа да ұлттардың төл мәдениетін, дәстүрін, тілін қайта түлету мен дамыту және олардың ұлттық қадір-қасиетін нығайту Қазақ КСР-і мемлекеттігінің аса маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

3. Қазіргі шекарасындағы Қазақ КСР-інің аумағы бөлінбейді және оған қол сұғылмайды, оның келісімінсіз пайдалануға болмайды.

Саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар, бұқаралық бірлестіктер, өзге де топтар немесе жекелеген адамдар тарапынан Қазақ КСР-інің конституциялық құрылысына қарсы жасалатын кез келген күштеу әрекеттері, оның аумағының тұтастығын бұзуға шақыратын, сондай-ақ ұлт араздығын қоздыратын жария ұрандар заң бойынша жазаланады.

4. Республиканың барлық ұлт азаматтары Қазақстан халқын құрайды, әрі ол Қазақ КСР-інде егемендіктің бірден-бір иесі және мемлекеттік өкімет билігінің негізі болып табылады, мемлекеттік өкімет билігін Қазақ КСР Конституциясы негізінде тікелей де, өкілетті органдар арқылы да жүзеге асырады.

Республиканың бүкіл халқы атынан Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің іс-қимыл жасауға құқы бар.

5. Қазақ КСР-інің өз азаматтығы бар және ол әрбір азаматқа КСРО азаматтығын сақтауға кепілдік береді.

Республика аумағында тұратын азаматтарға олардың қай ұлтқа және қай партияға жататындығына, тегіне, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, жынысына және діни нанымына, жұмысының түріне, тұрғылықты жеріне қарамастан, КСРО Конституциясы мен Қазақ КСР Конституциясында көзделген барлық құқықтар мен бостандықтарға кепілдік беріледі. Азаматтық және ұлттық тең құқығына қол сұғу заң бойынша жазаланады.

Қазақ КСР Конституциясы шеңберінде жұмыс істейтін қоғамдық, саяси және діни ұйымдардың, бұқаралық қозғалыстардың мемлекет және қоғам өміріне қатысуы үшін Қазақ КСР-і тең құқылық мүмкіндіктерге кепілдік береді.

Қазақ КСР-і Республика ішіндегі, республика мен басқа республикалар арасындағы көшу-қону процестерін реттеп отырады.

6. Қазақ КСР-інің мемлекеттік өкімет билігі Республика ішінде, сондай-ақ Одақтық шартта белгіленген шеңберде сыртқы қарым-қатынаста үстем, дербес, толық болады.

Қазақ КСР-і Республикадағы саяси, экономикалық, әлеуметтік және ұлттық-мәдени құрылысқа, оның өкімшілік-аумақтық құрылымына байланысты барлық мәселелерді дербес шешеді, мемлекеттік өкімет және басқару

органдарының құрылымы мен құзырын, сондай-ақ республиканың рәміздерін белгілейді.

7. Республикада мемлекеттік өкімет билігі оны заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу принципі бойынша жүзеге асырылады.

Заң шығару билігін Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі жүзеге асырады.

Президент республиканың басшысы болып табылады және онда ең жоғары әкімшілік-атқару билігі болады.

Ең жоғары сот билігін Қазақ КСР Жоғарғы Соты жүргізеді.

Қазақ КСР аумағында оның заңдарының мүлтіксіз және бірыңғай атқарылуын қадағалауды оның Бас прокуроры жүзеге асырады. Қазақ КСР Бас прокурорының кандидатурасын республика президенті КСРО Бас прокурорымен келісе отырып ұсынады және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі бекітеді.

8. Қазақ КСР аумағында, оның өз еркімен Одаққа берген мәселелерін қоспағанда, Қазақ КСР Конституциясы мен заңдарының үстемдігі орнатылады, оларды барлық мемлекеттік органдар, кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар, азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдар сақтауға және орындауға тиіс.

Қазақ КСР-і өз аумағында республиканың егеменді құқықтары мен Конституциясын бұзатын Одақтың заңдары мен оның жоғары органдарының басқа да актілерінің қолданылуын тоқтата тұруға құқылы.

9. Жер және оның қойнауы, су, әуе кеңістігі, өсімдіктер мен хайуанаттар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар, халықтың мәдени және тарихи қазыналары, бүкіл экономикалық, ғылыми-техникалық потенциал — республика аумағындағы бүкіл ұлттық байлық Республика егемендігінің негізін құрай отырып, оның ерекше меншігінде болады.

Қазақ КСР-інде меншік формаларының алуан түрлі және тең болуы қамтамасыз етіліп, олардың қорғалуына кепілдік беріледі.

Қазақ КСР-і Одақтың, басқа одақтас республикалардың, шет мемлекеттердің, олардың азаматтары мен ұйымдарының мүлктік құқықтарын қорғауға кепілдік береді.

10. Қазақ КСР-і республиканың Жоғарғы Кеңесіне бағынатын мемлекеттік ұлттық банк, өзінің финанс-

кредит жүйесін құруға құқылы, мемлекеттік бюджетін дербес қалыптастырады, салық және одақтық республикалық кеден жүйесін ұйымдастырады.

Қазақ КСР-і республика үлесіне сәйкес жалпыодақтық мүліктегі, оның ішінде, алмас, валюта қорлары мен алтын қорындағы өз үлесіне құқылы.

11. Қазақ КСР-і республиканың экологиялық ортасын қорғаудың, табиғи ресурстарды пайдаланудың тәртібін, ұйымдастырылуын дербес белгілейді, халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және өз аумағында экологиялық қатер төндіретін көз болып табылатын кез келген кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың, басқа да объектілердің құрылысына тыйым салуға және олардың жұмыс істеуін тоқтатуға құқылы.

Республика аумағында ядролық қарудың сыналуына, жаппай қырып-жоятын қарудың өзге де түрлері (химиялық, бактериологиялық, биологиялық және басқалар) үшін сынау полигондарын салуға және олардың жұмыс істеуіне тыйым салынады.

Қазақ КСР-і Одақтық органдардың, одақтас республикалардың және өзге мемлекеттердің іс-қимылынан, сондай-ақ өз аумағындағы ядролық және басқа полигондардың, әскери-өнеркәсіптік кешен объектілерінің қызметінен республика халқының денсаулығына, табиғи ортасы мен экономикасына келтірілген зиянды өтетіп алуға құқылы.

12. Өздерінің ұлттық-мемлекеттік және автономиялы құрылымдарынан тыс Қазақ КСР-інде тұратын немесе Одақ аумағында ондай құрылымдары жоқ ұлттар мен ұлыстардың өкілдеріне қоғам өмірінің барлық салаларында құқықтық теңдік пен тең мүмкіндіктерге кепілдік беріледі.

Қазақ КСР-і республикадан тыс жерде тұратын қазақтардың ұлттық-мәдени, рухани және тіл жөніндегі қажетін қанағаттандыруға қамқорлық жасайды.

13. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі мен Қазақ КСР Президентіне бағынатын және солардың бақылауында болатын өз ішкі әскерлерін, мемлекет қауіпсіздігі және ішкі істер органдарын ұстауға Қазақ КСР-інің құқы бар.

Одақ үкіметімен келісім бойынша республиканың өз азаматтарының әскери қызмет атқаруының тәртібі мен

шарттарын белгілеуге, өз аумағында әскерлер мен қару-жарақтарды орналастыру мәселелерін шешуге құқы бар.

14. Қазақ КСР-інің халықаралық қатынастардың дербес субъектісі болуға, сыртқы саясатты өз мүдделеріне сай белгілеуге, дипломатиялық және консулдық өкілдіктер алмасуға, халықаралық ұйымдардың, оның ішінде, Біріккен Ұлттар Ұйымының және оның мамандандырылған мекемелерінің қызметіне қатысуға құқы бар.

Республика шет мемлекеттермен экономикалық және сауда байланыстарын еріктілік пен тең құқылық қағидаларын сақтай отырып, өзара тиімді шарттар негізінде құрады, сыртқы экономикалық қызмет мәселелерін дербес шешеді.

15. Республиканың егеменді құқын қорғауды Қазақ КСР-і мен Одақ жүзеге асырады. Республиканың ажырағысыз құқығын құрайтын мәселелерді шешуге араласудың қандайы болса да оның егемендігін бұзу деп бағаланады.

16. Қазақ КСР мемлекеттік егемендігінің рәміздері — Елтаңбасы, Жалауы, Әнұраны — қасиетті болып табылады және оларды мазақ етудің қандайы болса да заңмен жазаланады.

17. Декларация Одақтық шарт жасау, Қазақ КСР-інің жаңа Конституциясын, егеменді мемлекет ретінде республиканың статусын жүзеге асыратын заң актілерін әзірлеу үшін негіз болып табылады.

Қазақ КСР Жоғары Кеңесі.
Алматы, 25 қазан, 1990 жыл.

СЕМЕЙ ЯДРОЛЫҚ СЫНАҚ ПОЛИГОНЫН ЖАБУ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚ КСР ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАРЛЫҒЫ

Қазақ КСР-інің аумағындағы Семей облысында 1949 жылдан бері ядролық қару сынау жүзеге асырылып келеді. Осы уақыт ішінде онда 500-ге жуық ядролық жарылыстар жасалынып, мындаған адамның денсаулығы мен өміріне нұқсан келтірілді.

Қазақ КСР-і КСРО мен АҚШ арасындағы стратегиялық әскери тепе-теңдікті қамтамасыз еткен ядролық потенциалды жасау жөніндегі өз борышын орындағанын ескеріп және республика жұртшылығының талаптарына сай қаулы етемін:

1. Семей ядролық сынақ полигоны жабылсын.

2. Қазақ КСР Министрлер Кабинеті КСРО Қорғаныс министрлігімен, КСРО Атом энергетикасы және атом өнеркәсібі министрліктерімен келісе отырып, Семей сынақ полигонын одақтық және республикалық ғылыми орталық етіп қайта құрсын. 1991 жылы оның статусын және ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттарының тізбесін әзірлеп бекітсін.

3. 1949 жылдан 1962 жылға дейін ауада, жер бетінде сынақтар жүргізу кезінде Семей полигонына іргелес аудандар халықтарының денсаулығына нұқсан келтірілгенін ескере отырып, одақтық органдармен бірге Қазақ КСР-інің зардап шеккен азаматтарына өтем төлеудің тәртібі мен мөлшері белгіленсін.

Қазақ Кеңес Социалистік Республикасының
Президенті **Н.Назарбаев.**

Алматы, 29 тамыз, 1991 жыл.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ТӘУЕЛСІЗДІГІ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЗАҢЫ

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі Қазақстан халқының еркін білдіре отырып, Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында, халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған өзге де нормаларында баянды етілген жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының үстемдігін мойындай отырып, қазақ ұлтының өзін-өзі билеу құқығын растай отырып, азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет құруға бел байлағандығын басшылыққа ала отырып, бейбітшілік сүйгіш сыртқы саясат жүргізе отырып, ядролық қаруды таратпау ұстанымы мен қарусыздану үрдісіне адалдығын мәлімдей отырып, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін салтанатты түрде жариялайды.

І тарау. Қазақстан Республикасы — тәуелсіз мемлекет

1-бап. Қазақстан Республикасы — тәуелсіз, демократиялық және құқықтық мемлекет. Ол өз аумағында

өкімет билігін толық иеленеді, өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес белгілеп жүргізеді.

2-бап. Қазақстан Республикасы барлық мемлекеттермен өзара қатынасын халықаралық құқық ұстанымдары бойынша құрады.

3-бап. Өзінің мемлекеттік тәуелсіздігін басқа мемлекеттер тануы үшін Қазақстан Республикасы ашық.

4-бап. Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары, сондай-ақ ол таныған халықаралық құқық нормалары қолданылады.

5-бап. Қазақстан Республикасының аумағы қазіргі шекарасында біртұтас, бөлінбейтін және қол сұғуға болмайтын аумақ болып табылады.

П т а р а у . Қазақстан Республикасының халқы мен азаматы

6-бап. Тарихи тағдыр ортақтастығы қазақ ұлтымен біріктірген Республиканың барлық ұлттарының азаматтары Қазақстанның біртұтас халқын құрайды, бұл халық Қазақстан Республикасындағы егемендіктің бірден-бір иесі және мемлекеттік биліктің қайнар көзі болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары негізінде тікелей де, сондай-ақ өзі сайлайтын мемлекеттік органдар арқылы да мемлекеттік өкімет билігін жүзеге асырады.

Республика азаматтары өздерінің ұлтына, ұстайтын дініне, қандай қоғамдық бірлестікке жататынына, тегіне, өлеуметтік және мүліктік жағдайына, шұғылданатын қызметіне, тұрғылықты орнына қарамастан, бірдей құқықтар иеленіп, бірдей міндеткерлікте болады.

7-бап. Қазақстан Республикасының өз азаматтығы бар. Басқа мемлекеттерде тұратын, республика аумағын тастап шығуға мәжбүр болған барлық қазақтардың сол мемлекеттердің азаматтығымен бірге, егер бұл олар азаматы болып отырған мемлекеттердің заңдарына қайшы келмейтін болса, Қазақстан Республикасының азаматтығын алу құқығы танылады.

Қазақстан Республикасы көші-қон үрдісін реттеп отырады.

Қазақстан Республикасы жаппай қуғын-сүргін, күштеп ұжымдастыру кезеңдерінде, адамгершілікке жат өзге де саяси шаралар нәтижесінде республика аумағынан кетуге мәжбүр болған адамдар мен олардың ұрпақтарының өз аумағына қайтып оралуы үшін, сондай-ақ бұрынғы одақтас республикалар аумағында тұратын қазақтар үшін жағдай жасайды.

8-бап. Қазақ ұлтының және Қазақстанда тұратын басқа ұлттар өкілдерінің мәдениетін, дәстүр-салтын, тілін қайта түлетіп, дамыту, ұлттық қадір-қасиетін нығайту мемлекеттің аса маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы республика шегінен тыс жерде тұратын қазақтардың ұлттық-мәдени, рухани және тілдік қажеттерін қанағаттандыруға қамқорлық жасайды, олар азаматы болып отырған мемлекеттермен жасалған шарттар негізінде бұл азаматтардың мүдделерін қорғайды.

Ш т а р а у . Қазақстан Республикасының мемлекеттік өкімет органдары

9-бап. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік өкімет билігі бұл биліктің заңдық, атқарушы және сот билігі болып бөлінуі ұстанымын басшылыққа ала отырып құрылады және жүзеге асырылады.

Республика халқы атынан сөйлеу құқығы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі мен Президентіне беріледі.

10-бап. Заң шығару билігін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасының басшысы және оның атқарушы өкіметі Президент болып табылады.

Сот билігін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен Жоғары Арбитраждық Соты атқарады.

Конституцияны сот арқылы қорғайтын жоғарғы орган — Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты болып табылады.

IV тарау. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігінің экономикалық негіздері

11-бап. Жер және оның қойнауы, су, әуе кеңістігі, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар, экономикалық және ғылыми-техникалық потенциал Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздігінің негізін құрай отырып, тек қана оның меншігінде болады.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет мәртебесіне сай келетін және меншіктің алуан түрлілігіне, барлық формаларының теңдігіне негізделетін дербес экономикалық жүйесі бар.

Қазақстан Республикасы басқа мемлекеттердің, олардың республика заңдарына сәйкес республика аумағында шаруашылық және өзге де қызметті жүзеге асыратын азаматтары мен ұйымдарының мүліктік құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді.

12-бап. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік ұлттық банкі бар, ол өзінің қаржы-несие, ақша жүйелерін жасауға құқықты, республикалық салық және кеден жүйесін ұйымдастырады.

Қазақстан Республикасы өзінің алтын қорын, алмас және валюта қорларын қалыптастырады.

V тарау. Қазақстан Республикасы — дүниежүзілік қоғамдастықтың мүшесі

13-бап. Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың субъектісі болып табылады, дипломатиялық және консулдық өкілдіктер алмасады, халықаралық ұйымдарға, ұжымдық қауіпсіздік жүйесіне кіруіне және олардың қызметіне қатысуына болады.

14-бап. Қазақстан Республикасы сыртқы экономикалық қызмет мәселелерін дербес шешеді.

VI тарау. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін қорғау

15-бап. Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін қорғау және ұлттық мемлекеттігін нығайту жөнінде шаралар қолданады.

Республиканың ажырағысыз құқығы болып табылатын мәселелерді шешуге араласудың қандайы болса да оның мемлекеттік тәуелсіздігіне қол сұғушылық деп бағаланады.

16-бап. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын қорғау мақсатында өзінің қарулы күштерін құруға құқықты. Республика өз азаматтарының әскери қызмет атқару тәртібі мен шарттарын дербес белгілейді, өз аумағында әскерлер, қару-жарақ пен техника орналастыру мәселелерін шешеді.

VII т а р а у . Қорытынды ережелер

17-бап. Қазақстан Республикасының өз мемлекеттік рәміздері — Елтаңбасы, Жалауы, Әнұраны бар.

Қазақстан Республикасының астанасы — Алматы қаласы.

18-бап. Осы Заң Қазақ КСР Мемлекеттік егемендігі туралы Декларациямен бірге Республиканың жаңа Конституциясын әзірлеуге негіз болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мен өзге де заң актілерінің нормалары аталған Заңға қайшы келмейтін болса ғана қолданылады.

Қазақстан Республикасының Президенті
Н.Назарбаев.

Алматы, 16 желтоқсан, 1991 жыл.

* * *

Олжас Сүлейменов

ТАСАДА ҚАЛҒАН ТҮРКІ СӨЗДЕР

В Великом “Слове о полку”, как буйная трава, росли в славянскую строку кыпчакские слова. (Игорь жасағы туралы ұлы жырда, Славян жазуына қыпшақ сөздері Шырмауықтай оралған).

С. Марков.

Зерттеп отырған түркі сөздеріне мен орыс мәтініндегі түркі атауларын қоспаймын. Бұлар белгілі, талай рет зерттелді. Тікелей аударудан басқа түсініктемелерді қажет

етпейтін сөздер: ягуры, япончицы, ортьмы, оксамиты, хоругви, чага, кошей, когань, ногата, котора, крамола және осы іспеттес Мелиоранский, Корш, Ржига айналысқан сөздер. Әрине “оксамиты”, “хоругви”, “кошей” деген сөздердің аудармасы, оның ішінде, “Жырдағы” түркізмнің мәні анық емес. Сөйте тұра оларға мен тоқталғым келмейді.

Биік төре

“Жырда” көшірменің бірнеше тұрпатын кездестіреміз. Олардың кейбірі Көшірмешінің (мәтіндегі ең дүдәмал жер), басқалары Киев Русі дәуірінің әдеби тіліне төн, сондықтан автор оларды әдеттегідей қолданып, мәтіннің мағынасын бұзбайды. Соңғыларына “злат стол” — кінәз тағы (алтын тақта), “беля” — күміс теңге (“ақша”) жатады.

Көшірмешінің өзіне танымал әр түркі сөзін аударуы оларды мәтіндегі өзінше орналастырудың емлелік жолын табудың қажеттігіне душар етті. Өкінішке орай, кей-кейде бұл автордың қолынан келіп те қалған екен. Алайда көбіне келе қоймаған. Көшірмешінің түркі тілін білуі тым нашар. Дегенмен ол түркі тілінің бір бұтағынан хабардар екені сөзсіз. Көшірмешінің орыс тілінің арасында жүрген кейбір түркі атауларын аттап өтуі сондықтан. Түркі сөздерінің тек топтасып тұрған тұстарын ғана мойындайды: мәселен, бірінші шайқас пен Ярослав туралы “болған оқиғаларды” суреттеуі, “кошей”, “яругви” және басқалар — XVI ғасырдың әдеби тіліне кіріккен, сондықтан аударуды қажет етпейтін сөздер қатарына жатады.

Көшірмеші тани алмаған түркі сөзі ретінде мен Всеволодтың лақап аты “буйтурды” атар едім. Жылнамалар бұл кінәздің әскери даңқы мен батырлығын атап, жақсы пікір білдіріп жатады. “Жырда” князьдің айбындылығына да біраз көңіл бөлінеді. Автордың Всеволодты “буйтур” деп атауы да тегін емес секілді. “Батыр” сөзінің этимологиясын ашқысы келген түркологтер үшін бұл жаңалық (батур, боотур, богатур, богатырь). XIII ғасырдан соң кең жайлаған атауды анықтауда “жырдың” бірден-бір ескерткіш ретіндегі маңызы зор X ғасырдағы тумаларда

бұл сөз кездеспейді. Демек, ол XI—XII ғасырлардағы қыпшақ ортасында туса керек. Еділ бойы түркі тілдерінің ерекшелігі сақталған.

“Жыр” — алғашқы мәніндегі көптеген түркі сөздері сақталған сирек ескерткіш. Көрінбейтін түркізмдер тілінің негізінде XII ғасырдағы оңтүстік орыс диалектісі жатқан “Игорь жасағы туралы жырдың” ертеде жазылған туынды екенінің басты дәлелінің бірі.

Тьмутаракань тауықтарына дейін

Всеслав “изъ Киева дорискаше до куръ Тьмутараканя”. Мусин-Пушкин: “Кінәз Курскіден Тьмутараканьға дейін шапқан, сондықтан “Куръ” сөзін бас әріппен жазған” деп санайды.

Күні бүгін ғылым Д.С.Лихачевтің “таңғы қораздың шақыруын” еске ала отырып, “док куръ” “қоразға дейін” деген мағына береді деген түсіндірмесін қабыл алып отыр. Бұлайша оқу — емлеге мүлде қарсы. Әңгіме “қораз” емес, “тауықта” (“до кур”). Мұнымен санасуға мүлде болмас. Мен “до кур Тьмутараканя” (Тьмутаракань тауықтарына дейін) дегенді басқа қырынан ұсынамын. Түркі тілдерінде “кура” деген сөз бар (татарша — құра, қазақша — қора). Оның көне сөз екенін X—XI ғасырлардағы түркі ескерткіштері дәлелдейді. Оның түбірі “құр” сөзі (құру, тұрғызу, қорған-қамал, құрылыс, құрама, құрам, құрым). (В.В.Радловтың “Түркі сөздерінің сөздігі”).

“Жырда” өзiрге “стена” (қабырға) сөзі қолданылмайды (тегі германдық бұл сөз орыс сөзіне кейінірек енді). Оның баламасы — “забрало” (въ Путивле на забрале). Демек, орыс қаласы Путивльдің қабырғасы — “забрало”, ал қыпшақ қаласы Тьмутараканьның қабырғасы — “қора”. Ілік септігінің көпше түрі — “кур”. Осылайша қабылданудан туған менің аудармам: Всеслав “доскакал до стен Тьмутараканя”. “Кура” сөзі — “жырдағы” көрінбейтін түркізмнің тағы да бірі. Көшірмеші бұл сөздің көне мағынасын білмеуі де ғажап емес, онсыз да құлаққа таныс ол сөзді тәржімелемей, талдамай сол қалпында қолданған. Орыс тілінде бұған ұқсас сөздер де болған. “Жырда” және басқа да ескерткіштерде кейбір көрінбейтін түркізмдердің сақталуы да сондықтан.

“Синее вино с трудом смешено”. Аудармашылар ғажап бейне жасаған: “темно-голубое вино с горем смешено”. Мұндайға мен көне мысыр гимнінен бергі әлем поэзиясынан кезіккен жоқ едім. Бұл жолдың сиқырлы құпиясы қажеті жоқ ұғым беріп тұрған сөздерге этимологиялық талдау жасағанда-ақ ашылып сала береді.

“Синее вино” — көп түсіндірілген-ақ тіркес. (О.Сүлейменовтің “Синие молнии и синяя мгла” өлеңінен нақтырақ көресіз. “Простор” 1968, №5), “с трудом” деген де түсініксіз. Қазіргі заманғы “труд” — еңбек лексемасының үндестігіне аудармашылар иланып қалған сияқты. “С работой смешено!” деу тым жеңіл ұғым болар еді. Сондықтан көпке мәлім “труд” — сөзінің орнына контекстегі қателікті ақтау үшін “горе”, “скорбь” — қайғы, қасірет сияқты жаңа мағына ойлап тапқан. Бұл жерде де көшірмеші кінәлі.

Түпнұсқада — “синее вино **съ** **трудо**мъ смешено”. Автордың әдеттегі түркінің “торта” (қалдық, тұнба — шағатайша), турту — (осман түріктерінше) қолдануына да болатын. Мәселен, “шарап тортасы” — шарап тұнбасы. Бұл сөздің түбірі — “**тұр**” — тұру, тұну дегеннен шыққан.

Осылайша мына төмендегідей болжам жасаймыз: “огненное вино с осадком смешенное”. Ал “труд” — жұмыс, іс сөзі басқа түркі сөзінен тамыр алған. Ол сөз: “**түрт**” сөзі. Түрт — 1) түрту, 2) тығу, 3) тұру (жалпытүркілік). Орыс, украин, чех тілдерінде итеру, түрту, қысу деген мағына беретін “трутить”, “трутити”, “тручати”, “троутити” деген сөздер бар.

“Жырда” битъ (ұру) деген мағына білдіретін “потручати” деген етістік бар. Көне славяндық құлиеленуші қоғамда әр тап кәсібін білдіретін өз терминін ойлап тапқан. Құлдардың (раб) кәсіби термині “жұмыс” (работа), жауынгерлердің термині — “**трут**”, “**труд**” (трудити — ұру, соғысу) болған. Меніңше, “труд” сөзінің алғашқы мағынасы — соғыс. Кейбір уақытта жауынгердің “трутенъ” аталуы, ол сөз жаңа мәнге ие болып, “арамтамақ”, “жатыпшішер” дегенді аңғартқан. Аталмыш сөздің кеңінен таралуы жалпы славяндық дәуірде кең өріс алуы ықтимал деген ой салады. Славян тіліндегі “труд” —

“арамтамақ”, ескі чех тіліндегі “трут” сөздерін салыстырып байқаңыз. (“Соғыс — жұмыс” мағынасының даму барысы — қоғамның дамуының белгілі бір кезеңінде көптеген тілдерге тән құбылыс. Мысал үшін, түркінің “іс” сөзін алып қаралық. Оның бірінші мағынасы — ұрыс, соғыс, екінші мағынасы — іс, жұмыс, еңбек.

...“Жырдың” авторы екі форманы: “труд” — соғысты және “трут” — торта, қалдықты білген. Және оларды аса дәлдікпен тиісінше қолданған.

1) “Не лепо ли ни бяшетъ, братие, начати старыми словесы трудныхъ повестій о пълку Игореве” (әскери дастандар);

2) “Синее вино съ трутомъ смешено” (қалдықпен, тортамен).

Көшірмеші сөздің екінші түрін білмегендіктен, оны бірінші сөздің қате қайталауы деп ұққан. “Жырдағы” Святославтың кеудесіне маржан шашып, аймалайтындар кімдер еді? Олар мәжусилердің, жаһіл, яғни дінсіз қыпшақтардың жесірлері (тошие вдовы).

“Тұл” — жалпы түрікше “жесір”. Бұл да көрінбейтін түркізмнің бірі.

Көшірмеші мен аудармашылар орыстың ертедегі “тула” (қорамсақ) сөзін назарда ұстап, тағы да қисынсыз бейне жасаған: “тощими (яғни бос, босаған) колчанами поганыхъ язычниковъ сыплотъ крупный жемчугъ на грудь мнѣ и нежатъ меня”.

“Жырда” “тұл” сөзі екі рет кездеседі:

...луци у нихъ напряжены,
тулы отворены.
...лучи съпряже,
тугою имъ тули затче.

Қорамсақ (қолчан) мағынасы бүкіл контекстің мазмұнына сай алынған. Бұл мысалдардан біз басқа да бірталай сөздер кездестіреміз. Автор тули және тулы сөздерін даралап тани білген. Олардың жекеше түрлері тиісінше: тула және тұл. Ескі жазбада бәлкім мына түрде жазылуы: “Сыпахуть ми тыщии тулы поганыхъ тльковинъ великій женчюгъ на лоно и негують мя”, яғни “сыплотъ мнѣ тощие вдовы поганыхъ язычниковъ крупный жемчугъ на грудь и нежатъ меня”.

Бұл үзінді түркізмге толы: 1) тлъковинъ — “язычник” сөзінің баламасы; 2) женчюгъ — қытайдың “йенчу” сөзінің қыпшақша айтылуы; 3) тұл — жесір.

XII ғасырдың екі тілді қатар білетін оқырманы Свято-слав түсінің мәнін XVIII ғасырдың және онан кейінгі кезеңнің оқырманынан басқашалау түсінген.

Святославтың немере туысқандарының қыпшақ жесірлерімен ынтымағы көп нәрседен хабар береді. Немере бауырлары мен жесірлер (“қыпшақтардың реніші” деп жорылды) оны қыпшақ дәстүрімен жерлеуге дайындайды.

* * *

Отырар күл-талқан болып құрыды (1218 жыл). Осындай зұлмат жеңісінен Шыңғыс ханның әлемді жаулап алу шабуылы басталды. Отырар қайтып бас көтере алмады.

Бүгінде Отырар — археологтердің күрегі қазғылап тастаған топырақ төбе. Отырар тағдыры қыпшақ халқының тағдырына ұқсас.

Сахара тұрғындарына келеңнің көзімен қарау қазіргі заман тарихшыларына да жұққан. Мәселен, римдіктер барлық римдік еместерді (тіпті эллиндердің өздерін де) варвар деп атаған-ды. Қытай жылнамашылары үнділіктерді де, парсыларды да адам деп есепке қоспады.

Әлемге алгебра мен астрономияны тарту еткен арабтарды еуропалық тарих сарацин (көшпелі) деп, отқа табынушылар қатарына жатқызады.

Қыпшақтар жартылай отырықшы халық болған. Олар ортаазиялық Сығанақ, Түркістан, Мерке, Тараз, Отырар қалаларының үлесі ең үлкен тұрғындары болған.

Мысырдың Ескендір кітапханасынан кейінгі екінші орынды Отырар кітапханасы алған. Қыпшақ арасынан Исқақ-әл-Отырари, Ысмайыл әл-Жаухари, Жамал әл-Түркістани, әл-Сығанақи, әл-Қыпшақи секілді ғылым мен мәдениеттің көрнекті қайраткерлері шықты.

Осы жұлдыздар шоғырының күмәнсіз күні болған Отырардан шыққан қыпшақ, араб фәлсафиятының негізін салушы Әбу Насыр әл-Фараби (870—950 жж.) еді. Ол көзі тірісінде әлемнің екінші ұстазы атанды. Ол ұлы Аристотельдің, Платонның және басқа да көне грек фәлсафтарының шығармаларының түпнұсқасымен ерте

шағында танысты. Қыпшақ ғұламасы музыка тануды математиканың бір саласына айналдырды. Ғылымның сан түрлі арналарын игеріп, артына өшпес мұра қалдырды. Сол кездегі көптеген ғалым-энциклопедистер секілді өлең де жазды.

X ғасыр әлетіндегі Еуропада дүниежүзілік мәдениет деңгейіне сай “дінсіз қыпшақ” әл-Фарабиге татырлық бірде-бір тұлға болмады.

...Моңғол екпіні Қалқа алқабын мекендеген қыпшақ, орыс және оларға төуелді коууй, беренді, қарақалпақ халықтарының басын біріктірді... Оңтүстік орыс далалары пана болған халықтардың ала-құла тұрпаты осындай еді. Қалқа даласы Русь үшін соңғы үміт артар қалқан болды. Алайда қалқан Сүбітай-баһадүрдің соққысына төтеп бере алмады. (*Қалқа* — қалқан, *қалқ* — халық деген түркі сөздерінің мағынасын қатар жарыстырып отырғаным да тегін емес.)

Христиан дәстүрінде 13 саны жамандық атаулының белгісі екені мәлім. Неге екенін қайдам, әйтеуір XIII ғасыр қыпшақ үшін де қаралы, қазалы дәуір болды.

Моңғолдың дүлей дауылы олардың жер бетінде ұйқы-тұйқысын шығарды. Бір бөлігі Мажарстанға ауса, енді бірі Қап тауларын паналап, кейбірі Арабстаннан шықты.

Кейінгі ғасырлар тізбегінде қыпшақтар бас көтере алмады, өзін-өзі билеу дәрежесіне жетпей-ақ жатты. Олар Шыңғыс ханның соңынан ілескен ру-тайпалардың ортасына түсіп, буындасып кетті. Кейін империя күйреген соң, қазақ, өзбек, татар, қарақалпақ және башқұрт халықтарының құрамына кірді. Қырымда олардың ұрпақтары *далалық ногайлар* деп аталса, Қап тауының қойнауында *балқар*, *қарашай*, *құмық*, *кавказ ногайлары* деген жаңа есімдерді жамылып жүр.

...Қазақтың “Қара қыпшақ Қобыланды” дастаны қыпшақтардың ауыр тағдырын суреттейді. Қобыланды батыр күдіретті, һәм жомарт, ешкімге жәрдем етуден бас тартпаған жан. Сөйте тұра жеке басын қорғай алмайды. Соңғы жорықтан қайта оралып, өз жұртының талантаражға түсіп шабылғанын көреді: қатын-қалаш, балашағасын беймәлім дұшпан қанжығалап алып кеткен екен.

...Қазіргі тарихтану мен көркем әдебиетте де қыпшақтардың жолы болмай-ақ қойды. Сонау Қалқа

оқиғасынан бір де кем емес. Семсерден жарақат алғандарды енді жазушы қаламы найза болып түйрейді.

Қыпшақтардың Грузияны азат етуге белсене қатысқанын К.Гамсахурдия кешіретін емес (“IV Дәуіт құрылысшы” романын оқыңыз). Дидгори шайқасында Дәуіттің 60 мың қолы болды. Соның 45 мыңы қыпшақтың Артық ханының атты әскері еді. Қалғандары грузин, армян, осетин жасақтарынан тұрды.

Картли сарбаздарының қимылын әсірелей көрсету үшін К.Гамсахурдия грузиндердің жерін қорғауға келген қыпшақ одақтастарын адам деңгейіне әлі жетпеген малғұндарға айналдырады. Жазушы армян мен осетин қосындарын қоянжүрек қорқақ етіп суреттесе, қыпшақ біткен құбыжық болған да қойған. К.Гамсахурдияның көзқарасында қыпшақ жауынгер емес, ең әуелі — варвар, қарақшы екен. Қыпшақ дастарқан мәзіріне адам қаны мен “қымызға салып пісірілген иттің етін” ұсынады. Күркелері ақ аюдың терілерімен жабылады. Себебі айтылмайды. Ал қыпшақтар ақ аюды тұңғыш рет XX ғасырда Алматы хайуанаттар паркінде көрді. Романдағы қыпшақ кейіпкерлерінің есімдері де назар аударарлық: мәселен, Абай...

* * *

Н. Ә. Назарбаев

ҚҰШАҒЫМЫЗ БАУЫРЛАРҒА АЙҚАРА АШЫҚ

*Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайында жасаған
баяндамасынан (30 қыркүйек, 1992 ж.)*

*Қадірменді қауым!
Алыстан келген ағайын!
Ардақты отандастар!*

Бүгінгі күн — ерекше күн. Орта толды деген — осы. Дәл осынау сәтте өзін қазақтың деп сезінетін әрбір адам жүрегі лүпілдеп, атамекеніне, тәуелсіз Қазақстанның астанасы Алматыға көз тігуде. Өйткені, мұнда дүниежүзінің түпкір-түпкіріндегі ісі қазақ атаулының өкілдері тұңғыш рет бастарын қосып, алқалы жиын, салтанатты мәжіліс — Құрылтайға жиналып отыр. Күні кеше ғана мұндай болады деген ой көбіміздің қиялымызға да

кірмеген шығар. Енді, міне, аңсаған арманның тағы біріне қол жеткіздік. Сан ғасырға созылған отаршылдықтың бұғауынан босанып, таяуда ғана тәуелсіздік алса да, қысқа мерзім ішінде бүкіл айдай әлем түгел мойындап, абыройы асып үлгерген Қазақстан жұртшылығы сіздерді, ардақты ағайын, туған жерде құшақ жая қарсы алып жатқанын өздеріңіз көріп отырсыздар.

Мен республика Президенті ретінде бәріңізді Дүниежүзі қазақтары Құрылтайының салтанатты ашылуымен шын жүректен құттықтаймын! Баршаңызға: Туған жерге қош келдіңіздер! — деймін.

Төрткүл дүниенің түпкір-түпкірінен қарлығаштай ұшып келген көңілдеріңіз үшін, қайда жүрсеңіздер де атамекен мен ата жұртқа деген сағыныш пен сүйіспеншілікке толы перзенттік пейілдеріңізді сақтағандарыңыз үшін ризашылық білдіреміз. Сіздер арқылы бүкіл әлемдегі қазақ бауырларымызға ыстық сәлемімізді жолдаймыз! Жер бетіндегі бар шаңырағымыздың бәрінің де бақыты асып, ырыздығы тасысын дейміз.

...Біздің бұл дүниеде бір ғана Отанымыз бар, ол — тәуелсіз Қазақстан. Біз туған мемлекетіміздің тәуелсіздігін баянды етуге, қуатын арттыруға, оның игілігіне, халықаралық қоғамдастықта абыройының өсуіне адал қызмет етуге парыздармыз. Ол үшін әрбір азамат еліміздің жарастығын, жеріміздің бүтіндігін, халықтарымыздың жарастығын аман сақтай білу қаншалықты үлкен тарихи жауапкершілік екенін жан-тәнімен сезінуі керек. Бұл жауапкершілікті мен республика президенті ретінде де, қазақ халқының бір перзенті ретінде де толық сезінемін деп сіздерді сендіремін!

Халқымызда “Бөлінгенді бөрі жейді” деген мақал бар. Осы уақытқа дейін бөлінгеннен, жіктеліп, жіліктенгеннен көрген зияннан басқа тапқан пайдамыз жоқ. Біз дүниежүзі қазағын Алматыға әділетсіздікті де, қасіретті де, қуғын-сүргінді де көп көрген халықтың енді басы қосылса екен деп жинап отырмыз.

Бірінді, қазақ, бірін дос,
Көрмесең істің бәрі бос, —

деп Абай айтқандай, басымыздың қосылатын, ұлттық ой-сананың биіктеп, тұтасатын мезгілі әбден жетті.

Ұлы Абай айтқан өзге міндерімізден де арылатын, есіресе ежелден қалмай, жанымызды жеп келе жатқан күншілдікті, бақастықты, жел сөзге ерушілікті, енжарлықты қоятын кезіміз жетті. Өзіне-өзі сын көзбен қарамайтын халық болашағына көп үміт арта алмайды. Біз бойымыздағы озығымыздан үйреніп, тозығымыздан жирене білсек қана өркениетті мемлекет, еңселі ел боламыз.

Қадірменді туыстар!

Бүгінгі Құрылтайдың басты мақсаты — бүкіл әлемдегі қазақ қауымының болашағы жөнінде ойласу, ұлтымыздың тарихындағы осынау ерекше белестің тұсында ендігі тағдыр-талайымыздың қалай өрілетінін талқылау. Қазақ диаспорасының қалыптасуы — зерделі жанды таң қалдыратын құбылыс. Әрбір үш адамның біреуі атамекенінен жырақта жүрген қазақтан басқа халықты атау қиын шығар. Қазір әлемнің 40-тан астам елінде үш жарым миллиондай қазақ өмір сүріп жатыр. Қытайда, Моңғолияда қазақ ұйысып отыр, ағайындарымыз Түркияда, Иранда, Ауғанстанда көп, Еуропада да аз емес, Америкада, Канадада, тіпті алыстағы Аустралияда да бар. Әрқайсысының тағдыры, тұрмыс халі әртүрлі. Құбатөбел күн кешіп жүргендері де баршылық, дәулеті тасып, айбыны асып тұрғандары да табылады. Бірақ бәріне тән, бәріне ортақ нәрсе — сағыныш, атамекенді ансау. Шетелдік сапарларға шыққанда отандастарымыз іздеп келіп, ой-арманын, мұң-мұқтажын айтып жатады. Сырласа қалсаң — сай-сүйегің сырқырайды, арман-тілектерін — тыңдасаң жан-жүрегің елжірейді.

Шеттегі қазақтардың халықтық дәстүрлерді сақтауы сүйсінтеді, тәнті етеді. Өткен жылы Түркияға сапар кезінде Ыстамбұл әуежайында жиналған ағайындардың: “Ақсарбас!”, “Ақсарбас!” — деп қол жайып, бірден үш ақсарбас шалғаны бізді қатты тебірентті. Мұндай ықыласпейілді мен күні кеше Германия мен Францияға барған сапарым кезінде де көрдім.

Атамекеннен алыстағы бауырларымыздың ана тілін қадірлеуі, қандай жағдайда да ұмытпағаны — біздің ұлт болып мақтан тұтар нәрсеміз. Не мектебі, не кітабы, не теледидары, не радиосы, тіпті кейде қазақ көршілері де жоқ жердің өзінде ұл-қызымен қазақша сөйлесетіні қуантады. Соны көргенде, баласының тіл білмейтінін кезінде қазақша мектептің үйден алыстау болғанымен

түсіндіруге тырысатын осындағы кейбір ағайынымызды ойлап қайран қаламыз.

Әрине, басқа елдердегі бауырларымызды қинайтын мәселе аз емес. Талай жыл бойы сіздерді, сіздердің ата-аналарыңызды Кеңес өкіметі нақақ айыптап келді. Осында қалған туысқандарыңыз сіздермен хат-хабар алысу тұрмақ, барып келу, өлігіне иман айтып, топырақ салу тұрмақ, шетелде ағайынымыз бар деуге де қорықты, бұл ауыр айып, қылмыстай саналды. Ауқаттының бәрін арсыздай, кедейдің бәрін кереметтей көрген кешегі дәуірде туған жерінен қозғалмайтын қазақ жан сауғалап үдере көшуге мәжбүр болды. Ал бізде олар тек малы үшін туған жерін тастап кеткен адамдардай айыпталды. Қайта оралуға осында өзін күтіп тұрған жазадан қорқып, мыңдаған адам туған жерді бір көруге зар болған күйінде өмірден өксіп өтті.

Біз демократиялық мемлекет, адам құқығын қорғайтын қоғам құру жолына түскен ел ретінде тоталитарлық жүйе санамызға сіңірмек болған мұндай тарихи әділетсіздікті, мұндай қатыгез идеологияны түп-тамырымен айыптаймыз. Бұдан былай Қазақстан Республикасы адамды, оның өмірін, бостандығы мен ажырағысыз құқықтарын ең қымбат құндылық деп танитын және өз қызметін азамат пен қоғам мүдделері үшін жүзеге асыратын болады.

Кеңес Одағының ыдырауына байланысты біз қазір Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығындағы республикаларда тұратын бауырларымызды да отандастар деп санаймыз. Қазір “таяу шетелдер” деп аталып жүрген бұрынғы Кеңес Одағы республикаларында 1989 жылғы санақ бойынша — 1 млн 600 мыңнан астам қазақ тұрады. Өзбекстандағы, Түрікменстандағы, Қырғызстандағы қазақтар ана тілін, ұлттық мәдениетін, әдет-ғұрпын жақсы сақтаған. Мысалы, бір ғана Өзбекстанның өзінде 543 қазақ мектебі бар, оларда 138 мың бала оқиды. Қазақ мектептері кейінгі кезде өзге республикаларда да көбейе бастағаны қуантады. Соңғы жылдарда Өзбекстанда, Астраханда, Орынборда қазақ газеттері жарық көрді. Көптеген қалаларда қазақ мәдени орталықтары құрылып, талай-талай игілікті шаруа атқаруда. Атамекеннен алыста, туған жерден жырақта ұлтының болашағын ойлап, қазақ мәдени орталықтарын ұйымдастырып,

бауырларымызға қанатымен су сепкен қарлығаштай рухани қазына жеткізіп жүрген абзал азаматтардың талайы, олардың ізгілікті ісіне түсіністікпен қарап, қазіргідей қиын кезде тиісінше қолдау көрсетіп отырған туыстас елдер үкіметтерінің, жергілікті әкімшіліктердің басшыларының біразы осы Құрылтайдың қадірменді қонақтары болып отыр. Орайлы сәтті пайдаланып, біз сіздерге шынайы ризашылығымызды білдіреміз, ақ алғысымызды айтамыз.

Қадірлі отандастарымызға басын ашып айтар тілектің бірі — халқымыздың “Кісідегінің кілті аспанда” деген даналық сөзін ұмытпау. Бұл сөз Қазақстан мен қазақ диаспорасы арасындағы қарым-қатынасқа тікелей қатысты. Халықаралық уағдаластықтарды мойындап, мемлекеттердің бір-бірінің ішкі ісіне араласпау саясатын қолдайтын өркениетті ел ретінде, Қазақстан елдердің басшылығымен екі жақты келісім арқылы ғана қанағаттандыра алатынын түсінуге тиіссіздер. Мысалы, жақында Германиямен қол қойылған келісімде осында тұратын неміс азаматтарының мүдделерімен қатар сондағы қазақ азаматтарының мүдделеріне де қамқорлық жасау көзделген. Біздің Түркиямен де осындай келісіміміз бар.

Кезінде Қазақстанға қараған кейбір аудандарды республикаға қайтару жөніндегі талаптарға қатысты мынаны айтуға болады. Мұндай ойланбай айтылған сөздер, жауапсыз жазылған газет материалдары бауырлас халықтардың арасына жік салып, онсыз да ушығып тұрған ұлтаралық қатынастарды шиеленістіргеннен басқа ештеңе де бермейді. Біз тәуелсіз мемлекеттердің территориялық тұтастығын жақтаймыз, бүгінгі қалыптасқан шекаралардың мызғымауға тиіс екенін қуаттаймыз, арандатушылыққа ермейміз.

Қазір біздің ұлтымыздың алдында тұрған ең басты міндет, ең қиын міндет — Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының негізгі бағыт-бағдарын дәл айқындап, сол мақсатқа неғұрлым тезірек жетудің жолында аянбай еңбек ету. Экономикалық дәулетіміз артпайынша, рухани сәулетіміз де артпайтынын анық ұғынуымыз қажет.

Қазақстанның дамуының стратегиялық мақсаттарына жету үшін, біз саясат саласында ең алдымен жас егеменді мемлекеттің президенттік республика ретінде қалып-

тасуын көздеп отырмыз. Бұл орайда мемлекеттік құрылымның ұлттық белгілерін қорғап, оның шайылып кетуіне жол бермеуге көп көңіл бөлеміз. Сондықтан біз тұрғылықты жұртымыздың мүддесі жекелеген жағдайда ерекше ескерілуі керек екенін айтпай тұра алмаймыз. Бұл әңгіме ұлттық мәдениет пен тілді түлетуге, қазақ диаспорасымен рухани-мәдени және басқадай байланыстарды қалпына келтіруге, Қазақстанды тастап кетуге мәжбүр болған адамдардың өз Отанына қайтып оралуына жағдай жасауға алдымен қатысты. Сондай-ақ көппартиялы жүйе құру, қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз ету, Қазақстанның қауіпсіздігін, егемендігін қорғау үшін әскери-саяси және экономикалық одақтар жасау, республиканың дүниежүзілік қоғамдастықтағы саяси салмағын арттыру сияқты міндеттер алда тұр. Экономика саласындағы қазіргі басты шаруа — нарықтық қатынастарды қалыптастыру. Сіздердің көпшілігіңіз осы нарық әлдеқашан орныққан елдерден келіп отырсыздар, адамша, лайықты өмір сүрудің неғұрлым тиімді жолы нарықты экономика екенін жақсы білесіздер. Өркениетті, дәулетті елдердің бәрі де осы жолдан өткен. Егер шындап аяғымыздан тік тұрып, өзгелер сияқты жөндеп өмір сүргіміз келсе, бұл жолға біз де түсуге тиіспіз. Жұзжылдық тоталитаризмнен тез арада демократиялық қоғамға көшіп, аз жылдар ішінде нарық экономикасын орната салу оңай болмайтынына көзіміз жетті. Табандылық пен шыдамдылық керек. Бүкіл дүние жүрген жолмен біз де жүре алатынымызға күмән жоқ.

Біз үшін материалдық өндіріс саласындағы басты бағыттарды санамалап өтер болсақ, алдымен азық-түлік және халық тұтынатын тауарлар зәрулігін жоюды, құрылыс және құрылыс индустриясы базаларын дамытуды, өнеркәсіптің шикізат өндіру салаларын өркендетумен шектелмей; түсті және қара металлургияны, ғылымды көп қажет ететін өндірістер мен машина жасауды дамытуды, экологиялық таза технологияларды енгізуді, осы заманғы инфрақұрылымдарды (көлік, байланыс, энергетика, туризм, қонақ үй жүйесін) ұлғайтуды бөле айтар едім. Бұл сияқты шешімін күтіп тұрған мәселелер көп-ақ.

Бүгінгі қиыншылығы мол заманда көңілімізге медеу болар бір жайт — қазақтардың өз атамекенінде бас

тоғыстыруы, әртүрлі себептерге байланысты туған жерден үдере көшіп кеткен туысқандарымыздың өз еліне қайта орала бастауы. Біздің бәріміз сарыла күткен ұлы көштің алды атамекенге жетті. Мен бұл арада алдымен көршілес елдерден соңғы жылдарда көшіп келіп жатқан туыстарымызды айтып тұрмын.

Осы кеше ғана баспасөз бетінде республиканың Министрлер Кабинетінің шетелдердегі отандастарымызға қосымша жеңілдіктер жасау жөнінде қабылданған қаулысы жарияланды. Оның бұлжытпай орындалуын назарда ұстайтын боламыз.

Таяуда республикамыздың парламенті “Көші-қон туралы” Заң қабылдады. Мемлекетіміздің егемендігі мен өзіндік сипатына нұқсан келтірмеу мақсатымен жаңа Заңда сырттан көшіп келу тәртібі бұрынғыдан әлдеқайда қатайтыла түсті. Сонымен қатар ол Заңда сыртта жүрген отандастарымыздың елге оралуына байланысты көптеген жеңілдіктер жасау көзделген. Мұндай артықшылық “Азаматтық туралы” Заңда да айрықша ескерілген. Егер өздеріңіз тұратын елдің заңы бойынша қос азаматтыққа рұқсат етілген болса, ендігі жерде сіздер республикаға көшіп келмей-ақ Қазақстанның азаматтығын ала аласыздар. Осы күні кеше ғана мен Қазақстанда тұратын шетел азаматтарының және азаматтығы жоқ адамдардың арасынан он бір кісіні, олардың тиісті өтініштерін ескере отырып, Қазақстан Республикасының азаматтығына қабылдадым. (Президент бұл жөнінде қол қойған Жарлығын оқып, Қазақстанның жаңа екі азаматына мәжіліс үстінде төлқұжат тапсырды.)

Алдағы қабылданатын бірқатар заңдарда да шетелдік отандастарымыздың мүдделері жан-жақты ескерілетін болады. Қысқасы, тәуелсіз Қазақстанның кең құшағы сіздерге айқара ашық, бауырлар!

Әрине, қай жерде өмір сүру — әр адамның жеке өзі пешетін мәселе. Оның үстіне, өзі тұратын елдің заңына сәйкес пешілетін мәселе. Қазақ үшін басқа елге көшу тұрмақ, басқа ауылға көшудің өзі қиын. Оның үстіне, шетелдегі ағайындардың басым көпшілігі Қазақстанда тұмаған, өскен ортасы, алған тәрбиесі басқаша. Оның бәрін жақсы түсінеміз. Сондықтан да дүниежүзіндегі қазақтар қай елде жүрсе де, өзін Қазақстанның өкілі сезінетіндей, қазақ азаматы сезінетіндей жағдай жасау —

біздің болашақтағы мәртебелі міндетіміздің бірі. Қазақ азаматы қай жерде де өз ұлтының озық дәстүрлерін, тілін сақтаса, асыл қасиеттерін ардақ тұтса, атамекенге деген сезімін әлпештей білсе, туған халқы алдындағы перзенттік парызын өтеп жүр деп білеміз. Сіздердің рухани талап-тілектеріңізді қанағаттандыруға, қазақ мәдениетінің хал-ахуалынан хабардар болуларыңызға, ұлқыздарыңыздың ана тілін үйренуіне қолдан келгенше қамқорлық жасауды республика үкіметі алдағы кезде назарда ұстамақ. Мұның бөрінің ойдағыдай жүзеге асуы Қазақстанның қазіргі экономикалық дағдарыс қыспағынан қалай, қашан шығатынына байланысты. Қазірше қысқа жіп күрмеуге келмей тұрған жайы бар.

Осы Құрылтайдың барысында құрылған Дүниежүзі қазақтарының орталығына бұл орайда көп міндет жүктелмекші. Ол ұлт өмірін жан-жақты зерттеп, қазақтардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени, рухани тыныстіршілігіндегі ең өзекті деген мәселелерді терең талқылай отырып, тиісті орындарға нақты ұсыныстар жасауы керек. Ұлт бірлігін нығайтудың ұйытқысы болуы керек.

Күні кешеге дейін Қазақстаннан тысқары тұратындардың бөріні шет жерде жүргендей көру, үркіншілік жылдары көшіп кеткендердің бөріні “отанын тастап қашқан опасыздар” деп санау әдетінен арыла алмадық. Бірақ шындық басқаша еді. Кешегі “ақ қашып, қызыл қуған” төңкеріс тұсындағы қырғынға шыдамай, жаппай ұжымдастыру кезінде албарда аша тұяқ қалдырмаған сорақылыққа төзбегендер шетелдерде өзінше тірлік кешіп жатқан өз бауырларына барып паналады, сондағы қаймағы бұзылмаған қалың қазақты көңіліне медеу етіп, пана тұтты. Қазіргі Қазақстанның жан-жағында ежелден қазақтар мекендеген өңірлер көп екені бөрімізге белгілі. Қазақ диаспорасы тек эмиграция негізінде жасалған емес, оның өзгелерден түбірлі айырмашылығы да осында. Бүгінгі орайлы сәтті пайдаланып, мен біздің халқымыздың атынан шетелдердегі отандастарымызды қиын кезде бауырына тартқан, қамқорлық көрсеткен барша елдердің басшыларына шын жүректен шыққан алғысымызды айтқым келеді.

Қадірменді бауырлар!

Қазақ халқы тағы да тарих талқысына түсіп тұр. Біз тәуелсіздік туын тіккен кезең дүниенің дидары өзгеріп,

экономикалық дағдарыс күшейіп, ұлт пен ұлттың арасын қосу қиынға түскен тұсқа тап келді. Әлем мұхитына өз бетімізбен жаңа ғана жүзіп шығып жатырмыз. Қазақстан Республикасы — буыны жаңа беки бастаған жас мемлекет. Осы бір жылдың ішінде-ақ мемлекет құрудың қандай қиын, қандай күрделі іс екеніне анық көзіміз жетті. Шүкіршілік етейік. Бүгінде Қазақстан әлемдік аяда экономикалық қуаты үлкен, болашағы зор республика ретінде ғана емес, қоғамдық-саяси ахуалы тұрақты, болашағы сенімді мемлекеттің бірі ретінде сый-құрметке бөленіп отыр. Біз бұл құрметтің қадір-қасиетін бағалай білуіміз, ішкі-сыртқы саясаттағы әр қадамымызға ерекше жауапкершілікпен қарауымыз керек. Халықаралық қарым-қатынастарымызда біз дүниедегі барлық елдермен, әсіресе көршілес Ресеймен, Қытаймен, түбі бірге туыстарымыз — Түркиямен, Орта Азия республикаларымен, бүкіл мұсылман әлеміндегі мемлекеттермен жан-жақты ынтымақтастық, тиімді өзара көмек саясатын ұстанамыз. Тіл-көзден сақтасын, қазір бағытымыз дұрыс, қарқынымыз жақсы.

Қазақстандағы тыныш ахуалды бүлдіруге ықпал жасауы ықтимал күштерді біз көріп те отырмыз. Астам пиғылдағы саяси содырлардың жекелеген арандату әрекеттеріне де, тұрғылықты ұлттың мүддесін көздейміз деп жүріп асыра сілтеуге, қызбалыққа бой алдыратын түрліше топтардың іс-қимылына да біз әрқашан тиісінше бағасын беріп отыратын боламыз.

Ардақты ағайын!

“Орнында бар оналар” дейтін еді халқымыз. Шүкір, ел орнында, жер орнында. Жерге жетер ештеңе жоқ, жерден өтер байлық жоқ. Жер болса — ел болады, ел болса — ер болады. Осындай жеріміз барда, еліміз барда, өздеріңіздей еріміз барда — біз ешкімнен кем болмаймыз!

Заман тыныштығын берсе, бүгінгі дағдарыстан да шығармыз. Тәуелсіз Қазақстан — дәулетіне сәулеті сай қуатты мемлекетке айналар. Қазақ халқы әлемдік өркениетке қазіргіден гөрі қомақты үлес қосар. Даламызда да, қаламызда да шадыман тұрмыс, шат тірлік орнар. Бұйыртса, бүгінгі Құрылтайға қатысқан қадірменді қонақтарымыздың өзі туған Қазақстанымыздың гүлдеп-көркейгеніне таяу жылдарда-ақ куә болады деп көміл сенеміз.

Қымбатты туыстар!

Біз ұлы жолға шықтық, арманды сапарға аттандық. Қолымызда — тәуелсіздіктің көк Туы, Елтаңбамызда — бар халықтың басын біріктіретін киелі шаңырағымыз, арманымызды алға апарар қанатты пырақтарымыз бар.

Блайым, бетімізден жарылқасын!

Үлкен жолдың үстінде бізді ата-бабаларымыздың аруағы желеп-жебеп жүре көрсін!

Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайы.
Алматы, Атамұра, 1993. 4—21-бб.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ВАЛЮТАСЫН ЕНГІЗУ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАРЛЫҒЫНАН

1. Қазақстан Республикасының аумағында 1993 жылғы 15 қарашада сағат 08.00-ден бастап Қазақстан Республикасының ұлттық валютасы — теңге айналысқа енгізілсін.

2. 1993 жылғы 18 қарашада сағат 08.00-ден бастап теңге Қазақстан Республикасындағы бірден-бір заңды төлем құралына айналсын.

3. Теңгені Қазақстан Республикасының аумағында меншік нысандарына қарамастан барлық жеке және заңды тұлғалар төлемдердің барлық түрінде, сондай-ақ ешқандай шектеусіз салымдар мен шоттарға қосу үшін банктер қабылдауға міндетті.

4. Осы Жарлық қол қойған сәтінен бастап күшіне енеді.

Қазақстан Республикасының Президенті
Н.Назарбаев.

Алматы, 12 қараша, 1993 жыл.

Н. НАЗАРБАЕВТЫҢ “ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА” ДЕГЕН ЕҢБЕГІНЕН

Еркін әрі бөгетсіз даму жағдайында ұлттық сана-сезім, ұлттық бірлікке деген сезім мен қуаттың ұшан-теңіз мүмкіндіктерін ақтарып салады. Ал ұлттық бірліксіз патриотизм деген жансыз бірдене ғана болып қалады. Қазақ халқы тек тәуелсіздікке қолы жеткеннен

кейін ғана өзінің “қазақ” екенін толық күйінде сезінуге мүмкіндік алды.

Ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы үздік-создық жүрді, кейде сыртқы ықпалдардың күштілігінен ондаған жылдар бойы тоқтап та қалды. Оның үстіне, бірыңғай этноэволюциялық желі әлденеше мәрте үзілді. Іс жүзінде қазақ мәдениеті мен тілін институттық жолмен қорғау ең төменгі қажеттілік деңгейіне де жеткен жоқ. Мұның өзі этномәдени өмірдің толық өсіп жетілуіне қажет өмірлік тетіктердің, былайша айтқанда, жансыздануына әкеп соқты.

Осының бәрі-бәрі — біздің нақты шындық тарихымыз. Бұл жағдайларды сындарлы түсіну қазақ сана-сезімінің қазіргі жай-күйін саралап білу үшін айрықша маңызды.

Ашпығын айтқанда, дәрменсіз малтығудың өзі орасан көп селқос сәттерге байланысты. Ол соңғы онжылдықтарда ғана емес, тұтас ғасырдың өн бойынан көрінеді.

* * *

Жалпықазақтық ұлттық сана-сезімнің қалыптасуындағы үздік-создықтық туралы айтқанда, біз нені меңзеп отырмыз? Иә, олар әбден-ақ аян фактілер. Орта ғасырдың өзінде-ақ орталықтандырылған мемлекеттік тетіктері болған ұлт, сыртқы әсер-ықпалдардың қысымымен өзінің төл мемлекеттік құрылысынан тұтас ғасырлар бойы көз жазып қалды. Ал бұл ұлттық сана-сезімге әсер етті ме? Сөз жоқ.

Дамудың этноэволюциялық табиғи жүйесінің үзілуі дегенде есте нені ұстап отырмыз? Бұл да әбден аян жайт: көшпелі шаруашылықтың табан тірер негізі тарылып, ал кейіннен зорлықпен отырықшылыққа көшірілді. Этностың табиғи эволюциялық түлеуінің әсерінен емес, сырттан таңылған бөгде мәдени һәм шаруашылық салты күйреді және оның өзі әлеуметтік құрылымды өзгертіп қана қоймай, ұлттық сана-сезімнің күйреуіне де әкеп соқты.

Ұлттық сана-сезім үшін этностық мәдениет пен тілді қорғап дамытатын қоғамдық институттар жүйесіне арқа сүйеу мейлінше маңызды. Мұның әсіресе білім беру жүйесі мен бұқаралық ақпарат құралдарына қатысы бар. Біз білім беру жүйесінің “қазақ тілін қалыс қалдыру” ұстанымына құрылғанын көрдік, онда ең бір ділгір

де мұқтаж кәсіптер мен мамандықтар бойынша қазақша білім ала алмайтын. Соның салдарынан ұлттың, әсіресе қалаулы тобының тілді жан-жақты меңгеруге деген ынта-зейіні төмендеп кетті. Бұл арада заңдылықты оңай түсіруге болады, ол — ұлттың “МЕН” дегізерлік институттарының дәрменсіздігі. Ал бүгінде Қазақстан мемлекеті өткенге кеткен есесінің орнын толтырғалы жатса, бұл әдеттегі нәрсені қалпына келтіру деп қабылданып, дұрыс түсінік табуы керек.

* * *

Тәуелсіздік жылдары түбегейлі қандай өзгерістер болды және ұлттық бірегейлікті дамыту үшін есеп мәресі болар негіз не?

Біріншіден, қазақтар ғасырдың аяғында өзінің туған жерінде қайтадан басым көпшілік болды. Осынау жалаң статистикалық сан көп жағдайды аңғартады. Бүгінде қазақтар елдегі халықтың жартысынан көбін құрап отыр. Оның үстіне, ұлттың орташа жасының 25 жас болуы демографиялық қуатымыздың күштілігін аңғартады. Францияда — француздардың, Ресейде — орыстардың, Германияда — немістердің басым болуы әбден табиғи жағдай деп қабылданса, қазақтардың туған жерінде демографиялық басымдыққа жетуі не үшін мәселе туғызуы керек?! Иә, бұл — оң да ірі құбылыс, оны қазақ халқы заңды мақтаныш тұта алады.

Екіншіден, қазақ халқы бүгінде “әлеуметтік құрылымның барлық сатысынан” көрініп отыр. Біз осы заманғы нарықтық қоғамның әлеуметтік құрылымына қол жеткізе бастадық. Қазақ ұлты ұлттық байлықтың іске қосылуына қатысты әлеуметтік жаңа сөрелерді: менеджерлік стратпен жаңа мемлекеттік бюрократияны меңгеріп, әскери сала басқарушыларын, дипломаттарды, т.б. даярлап жатыр. Бұдан жеті жыл бұрынның өзінде біз мындаған қазақ жастарының әлемнің жетекші университеттері мен бизнес мектептерінде тамаша білім алатынын тіпті армандаған да жоқ едік. Мемлекет білім алудың бұл бағытын одан әрі қолдай бермек.

Әлемнің ұлттық келбеті мен ұлттық санасы күрт ұлғайып, жаңа технология, ақпарат, таным-түсінік арнасы өздігінен дамуға серпін алды.

Қазақ қоғамын ілгері тартар жетекші тың топтар пайда болды. Бұл үрдістегі кемшіліктерге, әрине, қынжылуға да болады. Кемшіліктер шынында да бар. Алайда қазақ халқы әлеуметтік жаңа рөлдердің тұтас бір жиынтығын жақсы қарқынмен меңгеріп жатқаны даусыз. Ал ол рөлдерсіз қазіргі бөсекелес дүниеде бірде-бір ұлт аман-сау өмір сүріп кете алмайды.

Үшіншіден, бүкіл Қазақстан қазақ ұлтының тарихи-генетикалық мекені екені құқықтық тұрғыдан конституциялық және халықаралық деңгейде толық негізделді.

Бұл Қытай, Араб, Византия, Ресей, Иран сияқты жұрттардағы барша тарихи байыпты дерек көздері арқылы дәлелденді. Мұны Қазақстан мен Қытай Халық республикасының арасындағы бүкіл мәселені, шекараны қайта қарау бекіте түсті. Осы шекараның аражігін айқындау жөніндегі осы тектес құжаттарға Ресей Федерациясымен және Қырғыз Республикасымен арада да қол қойылды.

Бұл жайтты мойындаудың принципті мәні бар, оны саяси құқықтық тұрғыдан бекітудің маңызы ұлттық сана үшін бәрінен де зор. Қазақ мемлекеттігі өмір сүруінің тарихи көкжиегі, кейбір оппоненттеріміз қанша жоққа шығаруға тырысқанымен, ХХ ғасырдың ауқымынан ұзап алысқа кетеді. Ұлттық сана өзінің тарихи-мемлекеттік ғұмырының ұзақ болуына сергек қарайды.

* * *

Қазақтардың ұлттық сана-сезімінің өсуіне байланысты мәселелер ешқашан да бос сөз болмаған. Ол бір қарағанда ғана солай көрінуі ықтимал. Мәселе тек тілді, ұлттық мектептерді дамытуға кеп тірелмейді. Қазақ ортасында таза этностық негізге көңіл аудару әлі күшті. Басқаша айтқанда, ортақ ата-бабаны төу ету “қан ортақтығы мен тектің ортақтығын” кең әлеуметтік ауқымға дейін ұлғайтып жіберуі кәдік. Мұны әбден түсінуге болады және ол ішінара өзін-өзі ақтайды да, бірақ осы деңгейде тоқырап тұрып қалу — ұлттық емес, этностық қауымдастық деңгейінде қалып қою деген сөз.

Нақтылы ереже мынау: ұлт дегеніміз — ұлттың өзін-өзі билеу идеясы басын құраған адамдардың бірлестігі.

Бұл пікірдің басқа да қыры бар. Ол — әрбір қазақтың өзін ғаламдық ауқымда бөзбір әлеуметтік топтың өкілі

емес, ұлттың перзентімін деп сезінуі. Ұлттық бірегейліктің маңыздылығы оның әлеуметтік бірегейліктен артықшылығында, мұның өзі ұлтты сақтап, одан әрі өркенін өсірудің кепілі.

Бұл арада да бүгінгі әлемдегі қазақтарды ғана алаңдатып қоймайтын мәселелер төбе көрсетіп қалады. Шынында да, XX ғасырдың өн бойында бірегейлікті өркениеттілік, діни және идеологиялық доктриналар арқылы құрастырудың әр алуан әрекеттері шаң беріп отырады. Коммунистік идеология бірегейлікті идеологиялық қасаң қағидалар негізінде құрастыруға әрекет жасады деп айыптағанда, бұл тектес әрекетте коммунизмнің жалғыз болмағанын ұмыт қалдырады. Шынтуайттап келгенде, рационализм мен индивидуализмнің ұстанымдарын ғаламдық ауқымда “меңгеруге” негізделген либерализмнің әрекеті де ұлттық атаулыны әмбебаптықпен алмастыру емес пе? Соңғы онжылдықтарда қолданылып жүрген өркениет жүйелерін құрастырудың сәнге айналған әрекеті ұлттық үлгілерді ағымға бейімдеу дертіне шалдыққан. Өлбетте, мұның экономикалық өмірді ұйымдастыру әдістерінен гөрі құндылықтар жүйесіне қатысы молырақ.

Алайда тарихта орын алған, ішінара өзін ақтаған осынау орасан зор түзілістердің бәрі негізгі фактіні жоққа шығара алмайды. Дәл осы ұлттық бірегейлік бүгінде “адамзат қоғамын топтастырудың” басты тәсілі болып қала береді. Бұдан сенімді, бұдан орнықты тетік әзірге жоқ.

Ұлттық сана туралы айтқанда, тәуелсіз мемлекеттің барлық нышандарына мемлекет пен оның институттары сай келетін мемлекеттік бірегейлікті алдымен қарастыруымыз керек. Әлемдік тәжірибеде жаппай қабылданған мемлекет мұраты қалыптасып отыр. Тәуелсіз мемлекеттің мәртебесі туралы халықаралық нормалар бар. Ұйымдастырудың ортақ үлгісі ретінде елдердің көпшілігінде демократиялық құқықтық үлгі қабылданған. Мемлекеттік бірегейлік мемлекеттік тұтастықты көздейді. Әлемдік тәжірибеде бар тұтастық типінен мамандар органикалық, геометриялық және ортопедиялық типтерді бөліп алады. Біріншісі — этностың табиғи өз бетімен өркендеуінің жемісі. Екіншісі — этностардың бір мекенге көшіп орналасуының нәтижесі. Үшіншісі — тарихи тұрғыдан байла-

нысы аз, тек саяси күшпен біріккен этностардың мекендік қоспасы.

Қазақстан — сөз жоқ, органикалық тұтастық. Қазақ ұлысы, бір жағынан, тұрғылықты этнос болып табылады. Бұл оның этногенезі мен тұрақты тарихи өмір сүріп келе жатқан мекені. Екінші жағынан, өңгіме XX ғасыр терминдеріндегідей әншейін ғана мемлекеттік құрастыру хақында емес, сонымен бірге бұрын болған мемлекеттігін қалпына келтіру жөнінде болып отыр. Мұны түсіне білген жөн. Сол себепті де қазақтардың ғасырлар бойы өз мемлекеттігін толық көлемінде өзінің ежелгі мекенінде қайта қалпына келтіруге талпынуы, түптеп келгенде, мемлекеттің органикалық тұтастығы деген сөз.

* * *

Ұлттық сипаттың барлық көріністері үшін тоталитаризм әсіресе апатты болды. Жүздеген және мыңдаған жылдар бойындағы ұлттық тарих оның небір нәзік, небір шетін айшықтарымен қоса, соншалықты өрескел озбырлыққа душар болды. Небір кеменгер билікшілері мен небір ғажайып өнерпаздары бар қазақ даласының нақты тарихы бүкіл дүниені түп-түгел қайта құрудың жаңа доктринасы шеңберінде түк құны жоқ қайдағы бір “жабайы тағылық” ретінде қайта жазылды. Ұлттық сананы қорлап, жер қылған осы содырлы нұсқадан біз әлі арыла алмай келеміз.

Тоталитаризм ұлттық тарихтың қалың-қалың қабаттарына кереметтей бір зұлымдық әдісті қарсы қойды — ұлттың өткен тарихының біртұтас жанды тасқынын тап күресі дейтін мұқыл ұғыммен мылжалап тастады. Индустриялық үлгіде қалыптасқан таптық қоғамның көрінісін қазақ қоғамына әкеліп қондыра салу қазақтарды көз ілеспейтін қас қағым сәтте үш ұйықтаса түстеріне кірмейтін, табиғатына жат бөгде бір құбылыстардың сүреңсіз сүлдесіне айналдырды да жіберді.

Ал шындығына келгенде, нақты қазақ тарихы таптық талдаудың ұстанымдары мен әдістемелік түйіндерінен әлі де шалғайда жатыр еді.

Бұл, ең алдымен, ішкі ру бірлігінің орасан зор рөліне негізделген қазақтардың қоғамдық қатынастарының бүкіл жүйесіне қатысты болатын. Бұл кешегі Кеңестік тарих-

намада ғана емес, тіпті күні бүгінге дейін бірыңғай жағымсыз құбылыс ретінде қарастырылып келген хандар билігінің ерекше рөліне де қатысты еді. Әлбетте, оны бүгінгі талғамсыз тамсану заманындағыдай жөнсіз мадақтау да қажет бола қоймас. Біздің ұлттық тарихымыздың бірқатар қайғылы оқиғалары дала шонжарларының өз арасындағы қатал қақтығыстарға тікелей байланысты болған. Оны да естен шығармаған жөн.

Алайда біздің санғасырлық тарихымыздағы биліктің дәстүрлі институттарына баға бергенде, біз селдіреген ағаштың арғы жағындағы қара орманды да көре білуіміз керек. Бүгінде дүниежүзінің ең ірі мемлекетінің қатарына кіріп отырған Қазақстанның ұлан-байтақ жер көлемін сақтап қалуы қатардағы қолбасы батырлардың ерлігі арқасында ғана мүмкін болған нәрсе емес. Бұл — қазақ хандары мен сұлтандарының даналығы мен көрегендігінің де жемісі болатын.

Сонау алыс-жақын ғасырлардың өн бойында дала билеушілері аса қуатты империялардың қысымына және ішкі алауыздықтың дүмпуіне төтеп бере жүріп, ең басты байлығымызды — ұлттық тұтастық пен ұлттық жер аумағын сақтап қала алды. Мүмкін, олар дәл бүгінгі әсіре терминді ұғымдармен ойлай қоймаған шығар, бірақ тарихтағы өз рөлдерін түйсіне білген. Бүгін арадағы арқыраған ғасырларды артқа тастай отырып, біз сонау ұлы бабалардың ұрпақтары, ешқандай күмілжусіз, күмәнсіз айта алмаймыз: иә, олар ұлттық мүдде үшін өлшеусіз қызмет етіп, пайдалы іс тындырып кетті.

Тоталитаризм қазақ шонжарлары шетінен сатқын, жағалай түкке тұрғысыз еді деген усойқы ойды барша қазақтың санасына сіңдіріп бағуға тырысты. Бұл ұран ұлттық нигилизмді қоздырды; оларға дақ түсірудің сорақы әрекеттері бүгін де бой көрсетіп келеді. Ұлттық тарихтың қазіргі кезеңіндегі күрделі сәттерін түсінбеушілік — жоғарыда істелген істердің барлығын күстәналауға әрекеттенген кешегі заманның залалды зардабы екенін аңғару қиын емес.

* * *

Тоталитаризм мен ұлттық жаңғырудың арақатынасы, бөлкім, ең күрделі мәселе болар. Қандай қызу айтыста

да Қазақстанның XX ғасырда керемет техникалық секіріс жасағанын теріске шығару тіпті жөнсіз болар еді. Мәселені басқаша қырынан қою керек.

Мәселе жаңғырудың салдарлары мен әдістерінде. Өзге бір жайтты түсіну керек. Рас, көптеген зауыттар, фабрикалар салынды. Бірақ экологиялық мәселелермен, шығарылатын өнімдердің экономикалық тиімділігімен ешкім санасқан жоқ. Олардың барлығы да көп қуатты, көп ресурстарды талап етті. Сол себептен де бөсеке жағдайында бөрі де қаңырап тұрып қалды. Бұрынғы ГДР-дегі зауыттар түгелдей бұзылған болса, біздегілерге не жорық?

Мәселе сондай-ақ тағы мынада: осынау жаңғырту ісі өзінің әдістері жағынан алғанда, экономикада волонтаристік, ал адамдардың өмірінде зорлықшылдық сипатта жүргізілді, ал оның салдарынан қазақ халқының үштен бірі құртылды және қуғынға ұшыратылды. Оның есебі баршаға мәлім, сондықтан қайталап жатудың қажеті жоқ.

Қазақ ауылы қашаннан да ұлттық өрлеудің сарқылмас көзі және ұлттық бірліктің тұтқасы болып келеді. Тоталитарлық режим қазақ ұлты жөнінде таза экономикалық және таза таптық міндеттерден басқа ұлттық өсіп-өнудің негіздерін тікелей қирату бағытын ұстады. Айтқандай-ақ, бүкіл XX ғасырдың өн бойында қазақтың ұлттық санасында осындай секемді түйсік сезілді де отырды. Бірақ ашық түрдегі саяси талдау әр уақытта жаншылып тасталынатын.

Ал бүгінде көптеген қызба публицистер барлығын да ұлттардың арасындағы қайшылықтарға апарып саяды. Бірақ мұның өзі де нақты мәселені қара дүрсіндікке айналдыру болып шығады. Қазақстанға жер аударылған орыс және украин шаруаларының қазақтар алдында ешқандай кінәсі жоқ. Мәселенің түйіні — социализмнің жақтастары күні осы уақытқа дейін дәріптеп келген нақ сол тоталитарлық жаңғырту мен ұлт ретіндегі қазақтардың шынайы мүдделері арасындағы қайшылықта болды.

Қазақ ауылы социалистік мемлекеттің әлеуметтік эксперименттері басталар алдында қаны бір туыстас қауымның дәстүрлерін едәуір дәрежеде үздіксіз туындатып жатты. Қазақ қауымы туысқандық қолғабыс

жораларына негізделді де, әлеуметтік жағынан әбден кереғарланған орыс деревнясынан мүлде өзгеше болды. Қазақтың рулас қауымы отаршылдықтың екі жүз жылдық қыспағына қарамастан, өзінің экологиялық жағдайына әбден бейімделіп, орайласып отырды. Қазақ әлеуметтік-экономикалық жүйесінің барлық қауымдас бөліктері бірімен-бірі өзара байланыста болды да, қазақтың ұлттық өмірін реттеп отыруға белгілі бір, ал кейде тіпті бірегей қызмет атқарды. Оның бір немесе бірнеше элементтері зорлықпен жойылатын болса, бүкіл этностық тетік апатқа ұшырайтын, ұлттық өсіп-өну тетігі қирайтын болды.

Қазір кейбір мамандар егжей-тегжейлі тарихи ізденістердің нәтижесінде қазақ ауылының құрылымындағы байдың рөлі егіншілікпен айналысатын қоғамдардағы феодалдың рөлінен мүлде өзгеше болды деген қорытындыға келіп жүр. Байдың малы белгілі дәрежеде бүкіл ру қауымының сақтық қоры сияқты болған. Табиғи ортаның құбылмалы сипаты, малдың табиғи апаттарға барынша тәуелділігі, сыртқы жаудың шапқын-шабуылы және т.б. жағдайлар көшпелі шағын руларға ылғи да ашаршылық қатерін төндіріп тұратын. Сондай күйге ұшырағанда ру ішіндегі ауқатты адамдардың дәулеті барша ағайынның жан сақтар нәпақасы болған.

Әрине, қазақ ауылындағы адамдардың қарым-қатынасында кіріптарлық та болмай қойған жоқ, бірақ соған қарамастан, қауымның бағымындағы жалпы мал басын ұлан-байтақ өлкедегі экологиялық тұрақтылықта ғасырлар бойы бірқалыпта өзгеріссіз ұстарлықтай көлемде өсіріп-өндіруге мүмкіндік туғызылып тұрған.

Жапшай ұжымдастыру және байларды әлеуметтік топ ретінде құрту қазақтарды жалпы ұлттық апатқа ұшыратты. Осыншама жойқын тетікті іске қосқан тоталитаризм көсемдерінің тапқырлығына ден қоймасқа амалың жоқ. Ауыл байларының экономикалық қуатын қалай шайқалту жайын Ленин 1919 жылдың көктемінде ақ ойластырған екен. Бұған оның мына сөзі дәлел: “Тәрізі, сендерге малды қайта бөлу жөнінде ертелі-кеш мәселе қойып отыруға тура келер” (Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне. Алматы. 1965. С.179).

Қазақтардың ұлт ретінде өмірге келгеннен бергі ең сойқанды соққы болған 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басындағы қасіреттің түп төркіні — сол ірі байлардың шаруашылығын құртуда жатқан-ды. Ірі байларды төркілеу туралы 1928 жылы тамызда жарияланған атышулы Декреттің нәтижесінде қазақтың атақты 700 байының мал-мүлкі тартып алынды. Жоғарыда айтылғандай, қазақ руларының өзіндік бір сақтық қоры саналып келген осы қазына талай замандар бойы қалыптасып, өзін-өзі реттеп келген экологиялық-экономикалық жүйеден зорлықпен ажыратылды. Аса маңызды экономикалық өзектер қанырап бос қалды да, әлеуметтік және шаруашылық байланыстар пышақ кескендей үзілді. Соның салдарынан этностың өмір-тынысын қамтамасыз етудің ғасырлар бойы нәрленіп, өзек тартқан өте нәзік тәсілі талқан болды. Болашақтағы ұлттық апаттың алғашқы улы ұрығы осылай тамырланды.

Тоталитаризмнің қазақтар жөніндегі тағы бір жаңғырту мәселесі бар. Жаппай индустрияландыруды дамыту ісі астық өндіру мәселесімен тоқайласып қалды. Астық өндірісін арттырмайынша шет елден техника сатып алу іс жүзінде шешілмейтін мәселеге айналды. Көпірме ұрандардың бәрін былай қойғанда, индустрияландыру ісі техниканы сырттан көптеп әкелуге негізделген болатын. Елдің орасан зор аудандары ашаршылықтан қырылып жатқан кезде, астық — басқа шикізат көздерімен бірге валюталық түсімдердің негізі болды. Сөзіміз жалаң болмауы үшін тек цифрларды ғана келтірейін, сонда тоталитарлық жаңғыру дегеннің не екені ұзын сонар айтыстардан гөрі айқынырақ аңғарылады.

КСРО-дан сыртқы астық шығару көлемі 1928 жылы — 0,1 млн т, 1929 жылы — 1,3 млн т, 1930 жылы — 4,8 млн т, 1931 жылы — 5,2 млн т болған (Гордон А.А., Клопов Э.В. Что это было? М., 1989. С. 81).

Бұл — Қазақстанда, Ресейде, Украинада қатты ашаршылық болған жылдар. Өткендегі тоталитарлық төртіпті күні бүгін де жоқтап, соны аңсап жүрген кейбіреулердің аузындағы жаңғырту дегеннің мәнісі осындай.

Ал қазақтар үшін мұның өзге де талай сойқанды зардаптары болды. Еліміздің шығыс аудандарының кең-байтақ далаларына, әсіресе Қазақстанға, шұқшия көз тігушіліктің басталуы дәл сол кез болатын. Сонау 1930 жылдың өзінде-ақ егіншілік Халық комиссары Я.А.Яковлев БК(б)П XVI съезінің мінберінен былай деп хабарлаған: “...Есеп бойынша, Қазақстанда егін егуге жарарлықтай 50 млн гектардан 55 млн гектарға дейін жер бар, соның 36 млн гектардайы солтүстік округтерде...” (XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии. Стенографический отчет. М., 1930. С. 584).

Бұл үшін жаңағы байтақ даланы жергілікті халықтан босатып, қазақтардың қалыптасқан үздіксіз шаруашылық өндірісін тура құртып жіберу қажет болатын. Ал көшпелі қазақтардың жайылым өрістері жүздеген шақырымға созылып жататыны белгілі. Демек, қазақтың қалыптасқан дәстүрлі өндіріс тәсілі нақ сол кездің өзінде тоталитарлық жанғырту қажеттерімен ымырасыз қайшылыққа келгенді.

Қазақтардың көшпелі тіршілігі ертеден келе жатқан тұрмыстың ерекшелігі емес, жалпы заманы өткен, ешкімге қажеті жоқ ескілік деп қарала бастады. Мұның аты — бір ұлттың өмір тіршілігінің экологиялық және экономикалық жағдайларын бүлдіру екені ол кезде ешкімнің ойына келген жоқ. Осыдан ширек ғасыр өткенде басталған тың игеру науқаны бұрын ешкім жайламаған иесіз далада жүргізілді деген лақап таратылды. Шындығында, бұл ғасырлар бойы өркенді шаруашылықтың өрісі болып келгені тіпті ауызға да алынбады. Ақырында дәстүрлі шаруашылық үрдісін апаттан аман алып қалудың еш мүмкіндігі болмады. Сол науқаннан бес ғасыр бұрын халықтың абызы атанған Асанқайғы былай деп толғап еді ғой:

“Көлде жүрген қоныр қаз,
Қыр қадірін не білсін?!
Қырда жүрген дуадақ,
Су қадірін не білсін?!
Ауылдағы жамандар,
Ер қадірін не білсін?!
Көшіп-қонып көрмеген
Жер қадірін не білсін?!”

Көшсе қона білмеген,
Қонса көше білмеген,
Жұрт қадірін не білсін?!”

Тоталитарлық тәртіптің жаңғыртушылары үшін қазақ даласы “әлеуметтік иесіз кеңістік” болып саналды да, әлеуметтік тәжірибелер алаңына айналдырылды.

Бірақ бұл иесіздік жалған ұғым болатын. Қазақ жері тек қана кәсіпорындар мен қалалардың, автомобиль жолдары мен электр станцияларының жиынтығы ғана емес. Бұл — ұлттық нысандарымызға толы атамекен, туған жер. Физика ғылымының барлық заңдарына қарама-қарсы, Үстірттің ми қайнатқан аптабы мен Хан Төңірінің жеті қат көкті тіреген мұзарт тауларының ұлттық санаға “ыстықтығы” бірдей.

Тоталитаризм үшін мұның бәрі елеп-ескеруге тұрмайтын ұсақ-түйек. Ал ұлттық сана үшін қасиетті ұғым. Толып жатқан өзге себептерді айтпағанда, тек осы себептен ғана ұлттың мүдделері мен саяси тоталитаризмнің мүдделері бір-бірімен ымыраға келе алмайды.

Ұлттық тарихқа осындай теріс көзқарас тың игеру жылдарында да бой көрсетті. “Бұрын жан аяғы баспаған жапан тұз”, “иесіз жатқан меңіреу дала” деген сияқты барып тұрған тоңмойын топастық ұрандардың салдарынан сол кезде Қазақстанға келген жүздеген жас адамдар билікші жүйенің: “сендер ізашарсындар, тұңғыш түреншіктер”, — деп миларына сіңіре берген насихатына сеніп, қазақ халқының тарихына менсінбей, мұрындарын шүйіре қарады. Бірақ, ақыры қайыр, уақыт бәрін өзінің орын-орнына қойды да, осынау ғаламат жерұйық өлкенің ғажайып мәдени және шаруашылық тарихы қазір бүкіл қазақстандықтардың ортақ рухани дүниесінің ажырамас бір бөлігіне айналып отыр. Алайда ұлттың тарихына, зейін-зердесі мен бауыр басқан жеріне зорлықпен жасалған тоталитарлық тәжірибелерді еш уақытта естен шығаруға болмайды.

Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.

Алматы, Атамұра. 1999.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ, ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ
РЕСПУБЛИКАСЫ, ҚЫРҒЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ, РЕСЕЙ
ФЕДЕРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ТӘЖІКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МЕМЛЕКЕТ БАСШЫЛАРЫНЫҢ БІШКЕК ДЕКЛАРАЦИЯСЫ**

Бұдан былай Тараптар деп аталатын Қазақстан Республикасы, Қытай Халық Республикасы, Қырғыз Республикасы, Ресей Федерациясы және Тәжікстан Республикасы Алматы кездесуіне қатысушылардың 1998 жылғы 3 шілдедегі Бірлескен Мәлімдемесінде тұжырымдалған уағдаластықтардың негізінде көпжақты ынтымақтастықты кеңейту мен нығайтуға деген ортақ ниетін негізге алып, 1999 жылғы 25 тамызда Бішкек қаласында жоғары дәрежеде өткізілген кездесуде ортақ мүддені білдіретін мәселелердің кең ауқымын сындарлылық пен өзара түсіністік жағдайында талқылап, төмендегілер туралы мәлімдейді:

1. Тараптар 1996 жылғы Шанхай кездесуінен кейінгі кезеңде қол жеткізілген ынтымақтастықты қанағаттанғандықпен атап өте отырып, бес мемлекеттің аймақтық қауіпсіздік пен ынтымақтастықты нығайту мүддесіндегі осы заманғы үрдістерге сай келетін нақты қадамдарын жоғары бағалайды. Тараптар қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты одан әрі кеңейтудің және басқа салаларда көпжақты өзара ықпалдастықты тереңдетудің болашағына сенім білдіреді.

2. Тараптар бес мемлекеттің өзара мүдделестікті білдіретін салаларда нақты, өзара ықпалдастық механизмдерін жасауы аймақтың тұрақтылығы, қауіпсіздігі, дамуы мен гүлденуі мақсатындағы көпжақты ынтымақтастықтың әлеуетін толығынан ашуға игі әсер етуіне деген сенімділікті негізге ала отырып, мемлекет және үкімет басшыларының мерзім аралығымен шарттыланбаған кездесулерін, сондай-ақ Сыртқы істер министрлерінің, Қорғаныс министрлерінің, экономикалық және мәдени ынтымақтастық мәселелерімен айналысатын мемлекеттік ведомстволар жетекшілерінің кездесулерін қоса алғанда, түрлі деңгейдегі жүйелі байланыстар жасап, кенестер беру ниетін білдіреді.

Осыған байланысты Тараптар ведомствоаралық кездесулерді өткізу мерзімдері жөніндегі ұсыныстарды дипломатиялық арналар арқылы алмасуға уағдаласты.

3. Тараптар шекаралық реттеу, әскери саладағы сенім және шекара ауданында қарулы күштерді өзара қысқарту мәселелері бойынша келісімдер бес мемлекет жасасып, бекіткен, өзінің ауқымы мен сипаты жағынан бірегей құжаттар болып табылатынын, олар аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге сындарлы үлес қосатынын қуаттайды.

Тараптар бұл келісімдерді мүлтіксіз орындауды жалғастырып, Бірлескен бақылау тобының қызметіне қажетті барлық жәрдемді көрсететін болады.

4. Тараптар халықаралық лаңкестікке, нашақорлық пен психотроптық заттардың заңсыз айналымына, қару-жарақ контрабандасына, жасырын қоныстануға және трансшекаралық қылмыстық әрекеттің басқа формаларына, ұлттық сепаратизм мен діни экстремизмнің көріністеріне қарсы тиімді іс-әрекеттің маңыздылығын атап көрсетіп, осы мақсаттарда консультациялық кездесулер өткізу мен тиісті бірлескен шараларды 1999—2000 жылдардың барысында келісуді қоса алғанда, бес мемлекеттің құзырлы ведомстволарының желісі бойынша нақты өзара ықпалдастықты дамыту шараларын жүзеге асыратын болады.

Тараптар бес мемлекеттің кез келгенінің егемендігіне, қауіпсіздігі мен қоғамдық тәртібіне залал келтіретін қызметті ұйымдастыру үшін өз мемлекеттерінің аумағын пайдалануға жол бермеуді шешімді түрде білдіреді.

БҰҰ Жарғысына, осы саладағы басқа әмбебап құжаттарға сәйкес адам құқын құрметтеу принципіне адалдығын қуаттап, Тараптар осы принципті жүзеге асырғанда егемен мемлекеттердің өзіндік ерекшеліктерін ескеру қажеттігін атап көрсетеді. Адам құқы мемлекеттің ішкі ісіне араласу үшін сылтау ретінде пайдаланылмауы тиіс.

5. Тараптар аймақта бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауға бірінші дәрежелі мән бере отырып, Орталық Азия елдерінің ядролық қарусыз аймақ құру жөніндегі күш-жігеріне, Қазақстан Республикасының Азиядағы өзара ықпалдастық пен сенім шаралары жөніндегі Кеңесті шақыру туралы бастамасының алға жылжуына қолдау білдіреді, сондай-ақ басқа мүдделі мемлекеттердің қауіпсіздік пен ынтымақтастықты нығайту жөніндегі көпжақты аймақтық диалогті кеңейтуге бағытталған ұсыныстары мен нақты қадамдарын қуттықтайды.

6. Тараптар Қырғыз Республикасының Президенті Асқар Ақаевтың Жібек жолын аймақтағы тұрлаулы экономикалық дамудың, бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайтудың мүддесіндегі халықаралық ынтымақтас-тықтың осы заманғы деңгейінде дәуірлету туралы “Жібек жолы дипломатиясы” доктринасының идеяларына қолдау білдіреді.

7. Тараптар Ауғанстандағы аймақтық және халық-аралық бейбітшілік пен қауіпсіздікке елеулі қатер болып табылатын жалғасып отырған соғыс қимылдарына байла-нысты қатты алаңдаушылық білдіреді.

Тараптар ауған жанжалын бейбіт реттеуге қол жеткізу жөніндегі халықаралық күш-жігерде БҰҰ атқаратын орталық рөлді қуаттайды, “6+2” тобының бітімгершілік қызметін қолдайды және Бішкекте Ауғанстан жөнінде бейбіт конференция өткізу туралы Қырғызстанның бас-тамасын құттықтайды.

8. Тараптар 1997 жылғы маусымда қол қойылған “Тәжікстанда бейбітшілік пен ұлттық келісім орнату туралы” жалпы келісімді орындау нәтижесінде бұл елде бейбітшілік үрдісі кері қайтпас сипат алғанын қанағат-танғандықпен айта отырып, күрделі мәселелерді ізгі ниет рухында, халықаралық қауымдастық тарапынан белсенді бітімгершілік қолдау жағдайында ымырашылдықпен шешу үшін тәжікаралық реттеудегі оң тәжірибенің құндылығын атап көрсетті.

9. Тараптар теңдік пен өзара тиімділік принциптері негізіндегі сауда-экономикалық ынтымақтастықтың ерек-ше маңызын атап өтіп, алдағы кезде де оның бес мемле-кеттің арасында екіжақты негізде дамуын ынталанды-ратын болады, сонымен бірге бұл салада, ең алдымен, 1998 жылғы Алматы Бірлескен Мәлімдемесінде белгі-ленген бағыттар бойынша көпжақты ықпалдастықты өрістету жолдарын іздеуді белсенді жүргізеді.

Осы мақсатта Қазақстан Республикасының, Қытай Ха-лық Республикасының, Қырғыз Республикасының, Ресей Федерациясының және Тәжікстан Республикасының үкі-меттері жоғары дәрежедегі кездесулерге ұсыныстар мен нұсқаулар әзірлейтін бірлескен консультациялық топтар қалыптастырады.

Тараптар аймақтың мүдделі мемлекеттерінің мемлекет-аралық деңгейде де, сол секілді түрлі меншік ныса-

нындағы кәсіпорындар деңгейінде де, сондай-ақ өзара инвестициялар тарту саласында ынтымақтастыққа кірігуін құттықтайды.

10. Тараптар қазіргі халықаралық жағдайда болған елеулі өзгерістерге назар аударып, олардың арасындағы өзара қатынасты және халықаралық мәселелерді сақтайтын мынадай негізделген принциптер қажет деп санайды:

— егемендік пен аумақтық тұтастықты, тең құқылықты өзара құрметтеуді, бір-бірінің ішкі ісіне араласпауды, дұдараздық пен дауларды келіссөздер және кеңес беру арқылы реттеуді ұстану;

— көпжақты ынтымақтастықты теңдік және өзара тиімділік принциптерінің негізінде дамыту;

— халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі, осы заманғы халықаралық және аймақтық мәселелерді бейбіт реттеудегі негізгі механизм ретінде БҰҰ-ның рөлін нығайтуға жәрдемдесу, БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңес рұқсат бермеген халықаралық қатынаста әскери күшті қолдануға немесе оны қолдану қаупіне қарсы шығу;

— Ядролық қаруды таратпау туралы шарттың және Ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы шарттың ережелерін қатаң сақтау. БҰҰ-ның және басқа көпжақты форумдардың аясында барлық мемлекеттердің аталған Шарттарға дереу және сөзсіз қосылуына ықпал етуге бағытталған күш-жігерді қолдау.

11. Тараптар көпкіндіктілік осы заманғы әлем дамуының жалпы үрдісі болып табылады және халықаралық ахуалдың ұзақ мерзімді тұрақтылығына жағдай жасайды деп санайды. Бес мемлекет дүниежүзіндегі бейбітшілікті қорғау және бірлескен экономикалық даму үшін өділ де онтайлы құру ісін алға жылжыту мақсатында табанды күш-жігер жұмсауға толық бекінген.

12. Тараптар бес мемлекеттің өзара ықпалдастығы мен ынтымақтастығы ашық сипатта екенін және басқа елдерге қарсы бағытталмағанын қуаттайды.

Қазақстан Республикасының Президенті **Н. Назарбаев**
Қытай Халық Республикасының Төрағасы **Ц. Цзэминь**
Қырғыз Республикасының Президенті **А. Ақаев**
Ресей Федерациясының Президенті **Б. Ельцин**
Тәжікстан Республикасының Президенті **Э. Рахмонов**

Бішкек қаласы. 25 тамыз, 1999 жыл.

“СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС ТУРАЛЫ” ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢЫ

І т а р а у . Жалпы ережелер

1-бап. Заңның мақсаты

1. Осы Заң азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сыбайлас жемқорлық көріністерінен туындайтын қауіп-қатерден Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқықбұзушылықтың алдын алу, анықтау, олардың жолын кесу және ашу, олардың зардаптарын жою және кінәлілерді жауапқа тарту арқылы мемлекеттік органдардың, мемлекеттік міндеттерді атқаратын лауазымды және басқа да адамдардың, сондай-ақ оларға теңестірілген адамдардың тиімді қызметін қамтамасыз етуге бағытталған және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің негізгі қағидаларын айқындап, сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтың түрлерін, сондай-ақ жауаптылықтың пайда болу жағдайларын белгілейді.

2. Осы Заң сол сияқты демократиялық негіздерді, мемлекетті басқарудағы жариялылық пен бақылауды кеңейтуге, халықтың мемлекет пен оның құрылымдарына деген сенімін нығайтуға, білікті мамандарды мемлекеттік қызметке кіруге ынталандыруға, мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың риясыз адалдығы үшін жағдайлар жасауға да бағытталған.

2-бап. Негізгі ұғымдар

1. Осы Заңда мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы сыбайлас жемқорлық деп ұғынылады.

5-бап. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің негізгі қағидалары

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мына төмендегілер негізінде жүзеге асырылады:

1) барлық адамдардың заң мен сот алдында теңдігі;
2) мемлекеттік органдардың қызметін анық құқықтық реттеуді, мұндай қызметтің заңдылығы мен жариялылығын, оған мемлекеттік және қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету;

3) мемлекеттік аппараттың құрылымдарын, кадр жұмысын, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын мәселелерді шешу рәсімдерін жетілдіру;

4) жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін, сондай-ақ мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық, ұйымдық-басқару жүйелерін қорғаудың басымдығы;

5) Қазақстан Республикасы Конституциясының 39-бабының 1-тармағына сәйкес лауазымды адамдар мен мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілдік берілген басқа да адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуге жол берілуін тану;

6) жеке және заңды тұлғалардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қалпына келтіру, сыбайлас жемқорлықпен құқықбұзушылықтың зиянды зардаптарын жою және олардың алдын алу;

7) сыбайлас жемқорлықпен құқық бұзушылыққа қарсы күреске жәрдем жасайтын азаматтардың жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

8) мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілдік берілген адамдар мен соларға теңестірілген адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін мемлекеттің қорғауы, аталған адамдар мен олардың отбасыларына лайықты тұрмыс деңгейін қамтамасыз ететін жалақы (ақшалай үлес) мен жеңілдіктер белгілеу.

6-бап. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жүзеге асырушы органдар

1. Барлық мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар өз құзыреті шегінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуге міндетті. Мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары өз құзыреттері шегінде осы Заңның талаптарын орындауды және онда көзделген төртіптік шараларды қолдануды, кадр, бақылау, заң қызметтері мен басқа да қызметтерді осыған тарта отырып қамтамасыз етеді.

2. Сыбайлас жемқорлық пен құқықбұзушылықтарды анықтауды, жолын кесуді, алдын алуды және олардың жасалуына айыпты адамдарды жауапқа тартуды өз құзыреті шегінде прокуратура, ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер, салық, кеден және шекара қызметтері, салық полициясы мен әскери полиция органдары жүзеге асырады.

3. Осы баптың 2-тармағында аталған органдар жауапты мемлекеттік лауазым атқаратын адамдар жасаған сыбайлас жемқорлық қылмыстары анықталған барлық жағдайлар туралы өздерінің өкілеттігінен туындайтын шараларды қолдануға және ұлттық қауіпсіздік органдарына немесе басқа да уәкілетті органға дереу хабарлауға міндетті.

4. Қазақстан Республикасының Президенті сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі мемлекеттік орган құруға, оның мәртебесі мен өкілеттігін айқындауға хақылы.

П т а р а у . Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, сыбайлас жемқорлықпен құқық бұзушылық және ол үшін жауаптылық

12-бап. Сыбайлас жемқорлыққа жағдай туғызатын құқықбұзушылықтар және олар үшін жауаптылық

1. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамдардың немесе соларға теңестірілген адамдардың мынадай:

1) басқа мемлекеттік органдардың, ұйымдардың қызметіне заңсыз араласу;

2) аталған адамдардың не олардың жақын туыстары мен жекжаттарының материалдық мүдделерін қанағаттандыруға байланысты мәселелерді шешу кезінде өздерінің қызметтік өкілеттігін пайдалану;

3) мемлекеттік және оған теңестірілген қызметке кірген және онда жоғарылатылған кезде заңда көзделмеген артықшылықтар беру (тамыр-таныстық, отбасылық жақындық);

4) шешімдер өзірлеу мен қабылдау кезінде заңды және жеке тұлғаларға заңсыз артықшылық көрсету;

5) кімге болса да табыс алуға байланысты кәсіпкерлік және өзге де қызметті жүзеге асыруда заңда көзделмеген кез келген жәрдем көрсету;

6) мемлекеттік міндеттерін атқару кезінде алынған ақпаратты, егер ол ресми жариялауға жатпайтын болса, жеке немесе топтық мүдделерге пайдалану;

7) берілуі заңдарда көзделген ақпаратты жеке және заңды тұлғаларға беруден негізсіз бас тарту, оны кешіктіру, бұрыс немесе толық емес ақпарат беру;

8) жеке немесе заңды тұлғалардың беруі заңдарда көзделмеген ақпаратты бұл тұлғалардан талап ету;

9) мемлекеттік қаржы ресурстары мен материалдық ресурстарды жекелеген кандидаттардың немесе қоғамдық бірлестіктердің сайлау қорына беру;

10) жеке және заңды тұлғалардың арыз-өтініштерін қараудың және өз құзыретіне кіретін өзге де мәселелерді шешудің заңда белгіленген тәртібін бұзу;

11) ізеттілік пен қонақжайлықтың жалпы қабылданған нормаларына сәйкес, сондай-ақ хаттамалық және өзге де ресми шаралар өткізу кезіндегі мезіреттік ілтипат көрсету белгілері мен мезіреттік кәдесыйларды қоспағанда, жоғары тұрған ресми адамдарға сыйлықтар тарту және қызметтен тыс қызмет көрсету;

12) жеке немесе заңды тұлғаларға олардың құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыруда көрінеу кедергі жасау;

13) кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу, сондай-ақ оған бақылау жасау өкілеттігін сондай қызметті жүзеге асырушы жеке немесе заңды тұлғаларға беру;

14) қызметі немесе жұмысы жөнінен жоғары немесе төмен тұрған не өздерімен өзге де түрде тәуелді лауазымды адамдармен ақша немесе өзге де мүлік салынатын сипаттағы құмар ойындар ойнауға қатысу әрекеттері сыбайлас жемқорлыққа жағдай туғызатын құқық бұзушылықтар болып табылады.

2. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамдардың немесе оларға теңестірілген адамдардың осы баптың 1-тармағында аталған қандай да болсын құқықбұзушылықтарды жасауы, егер онда қылмыстық жазаланатын әрекеттің белгілері болмаса, қызметінен төмендетуге, қызметінен босатуға немесе мемлекеттік міндеттерді атқарудан өзге де түрде босатуға не заңда

белгіленген тәртіппен өзге де тәртіптік жаза қолдануға әкеп соғады.

Алғашқы құқықбұзушылық үшін тәртіптік жаза қолданылғаннан кейін бір жылдың ішінде аталған құқықбұзушылықтардың кез келгенін қайталап жасау заңда белгіленген тәртіппен қызметінен босатуға немесе мемлекеттік міндеттерді атқарудан өзгедей түрде босатуға әкеп соғады.

3. Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары немесе осы Заңның 3-бабы 3-тармағының 2) тармақшасында аталған адамдар осы баптың 1-тармағында аталған құқықбұзушылықтардың қандайын болса да жасаған жағдайда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуші органдар бұл жөнінде тиісті сайлау комиссиясына хабарлайды, ол бұларды материалдар келіп түскен күннен бастап бес күннің ішінде Парламенттің назарына жеткізуге міндетті.

13-бап. Игіліктер мен артықшылықтарды заңсыз алуға байланысты сыбайлас жемқорлық пен құқықбұзушылықтар

1. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамдардың немесе оларға теңестірілген адамдардың мынадай әрекеттері игіліктер мен артықшылықтарды заңсыз алуға байланысты сыбайлас жемқорлық пен құқықбұзушылықтар болып табылады:

1) өздерінің мемлекеттік немесе оған теңестірілген міндеттерін атқарғаны үшін, егер заңдарда өзгедей көзделмесе, өзі тиісті міндеттерді атқармайтын ұйымдардан, сондай-ақ жеке тұлғалардан ақша, көрсетілетін қызмет және өзге де нысандар түрінде кез келген сыйақы қабылдау;

Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамның немесе оған теңестірілген адамның шотына келіп түскен, аталған адам білмейтін ақша қаражаты, сондай-ақ оның осы тармақшаның бірінші азатжолы бұзыла отырып, тиісті міндеттерін атқаруына байланысты алған қаражаты ол анықталғаннан кейін екі аптадан аспайтын мерзім ішінде тиісті салық органына мұндай қаражат түсуінің мән-жайы туралы түсініктеме табыс етіле отырып, республикалық бюджетке аударылуға тиіс;

2) ізеттілік пен қонақжайлықтың жалпыға бірдей қабылданған нормаларына сәйкес немесе хаттамалық және өзге де ресми шараларды өткізу кезіндегі мезіреттік ілтипат көрсету белгілері мен мезіреттік кәдесыйларды қоспағанда, өзінің мемлекеттік немесе оған теңестірілген міндеттерін атқаруына байланысты не қызметі бойынша өздеріне тәуелді адамдардың сыйлықтарын алу немесе қызметін қабылдау.

Аталған адам білмей келіп түскен сыйлықтар, сондай-ақ оның осы тармақшаның бірінші азатжолын бұза отырып, тиісті міндеттерді атқаруына байланысты алған сыйлықтары жеті күн мерзім ішінде арнаулы мемлекеттік қорға тегін өткізілуге тиіс, ал адамға нақ сондай жағдайлар кезінде көрсетілген қызмет үшін республикалық бюджетке ақша қаражатын аудару арқылы ақы төлеуге тиіс. Өзіне сыйлықтар келіп түскен адам жоғары тұрған лауазымды адамның келісімімен оларды аталған қордан тиісті жерде қолданылып жүрген нарықтық бөлшек сауда бағасы бойынша сатып алуға хақылы. Сыйлықтарды сатудан түскен ақша қаражатын арнаулы мемлекеттік қор республикалық бюджетке аударады;

3) жұбайының (зайыбының), туыстарының шақыруы бойынша олардың есебінен;

егер қарым-қатынасы шақырылатындардың қызметтік іс-әрекетінің мәселелерін қозғамаса, өзге де жеке тұлғалардың шақыруы бойынша (жоғары тұрған лауазымды адамның немесе органның келісімімен);

Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына немесе Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары мен шет мемлекеттердің мемлекеттік органдарының арасындағы өзара уағдаластыққа сәйкес тиісті мемлекеттік органдардың және (немесе) халықаралық ұйымдардың қаражаты есебінен жүзеге асырылатын; жоғары тұрған лауазымды адамның не органның келісімімен, қоғамдық бірлестіктердің (қорлардың) қаражаты есебінен шетелдік (халықаралық) ғылыми, спорттық, шығармашылық, кәсіби, гуманитарлық шараларға қатысу үшін жүзеге асырылатын, оның ішінде, олардың шетелдік әріптестерінің шақыруы бойынша осындай қоғамдық бірлестіктердің (қорлардың) жарғылық қызметі шеңберінде жүзеге асырылатын сапарларды қоспағанда, шетел,

сондай-ақ Қазақстан Республикасының жеке және заңды тұлғаларының есебінен мемлекетішілік және шетелдік туристік, емдеу-сауықтыру және өзге де сапарларға шақыруды қабылдау;

4) несиелер, қарыздар алуда, бағалы қағаздар, жылжымайтын және өзге де мүліктер сатып алуда заңдарда көзделмеген артықшылықтарды пайдалану.

2. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамның немесе оған теңестірілген адамның отбасы мүшелерінің аталған адам қызметі бойынша байланысты шетел, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жеке және заңды тұлғаларының есебінен сыйлықтар мен қызмет, туристік, емдеу-сауықтыру және өзге де сапарларға шақыруды қабылдауға құқығы жоқ. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адам немесе оған теңестірілген адам жеті күн мерзім ішінде өзінің отбасы мүшелері заңсыз алған сыйлықтарды арнаулы мемлекеттік қорға тегін өткізуге және республикалық бюджетке ақша қаражатын аудару арқылы өз отбасы мүшелері заңсыз пайдаланған қызмет құнын өтеуге міндетті.

3. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамның немесе оған теңестірілген адамның осы баптың 1 және 2-тармақтарында аталған сыбайлас жемқорлықпен құқықбұзушылықтардың қандайын болса да жасауы, егер онда қылмыстық жазаланатын әрекет белгілері болмаса, қызметін төмендетуге, қызметінен босатуға немесе мемлекеттік міндеттерді атқарудан өзге де түрде босатуға не заңда белгіленген тәртіппен өзге де тәртіптік жаза қолдануға әкеп соғады.

Алғашқы құқықбұзушылық үшін тәртіптік жаза қолданылғаннан кейін бір жылдың ішінде аталған құқық бұзушылықтарды қайталап жасау заңда белгіленген тәртіппен қызметінен босатуға немесе мемлекеттік міндеттерді атқарудан өзге де түрде босатуға әкеп соғады.

4. Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары немесе осы Заңның 3-бабы 3-тармағының 2) тармақшасында көрсетілген адамдар осы баптың 1 және 2-тармақтарында көрсетілген құқықбұзушылықтардың қандайын болса да жасаған жағдайда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуші органдар бұл жөнінде тиісті сайлау комиссиясына хабарлайды, ол материалдар

келіп түскен күннен бастап бес күннің ішінде оларды Парламенттің назарына жеткізуге міндетті.

**14-бап. Жеке және заңды тұлғалардың
мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік
берілген адамдарға немесе оларға теңестірілген
адамдарға заңсыз материалдық сыйақылар бергені
үшін жауаптылығы**

1. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамдарға немесе оларға теңестірілген адамдарға заңсыз материалдық сыйақы, сыйлықтар, жеңілдіктер берген не қызмет көрсеткен жеке тұлғаларға, егер жасаған әрекетінде қылмыстық жазаланатын әрекет белгілері болмаса, осы Заңның 6-бабының 2-тармағында аталған органдардың және оған заңмен уәкілеттік берілген басқа да органдар мен лауазымды адамдардың ұсынуы (хаттамалары) бойынша сот әкімшілік тәртіппен жиырма бестен елуге дейінгі айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салады.

2. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамдарға немесе соларға теңестірілген адамдарға заңсыз материалдық сыйақылар, сыйлықтар, жеңілдіктер берген не қызмет көрсеткен заңды тұлғаларға осы Заңның 6-бабының 2-тармағында аталған органдардың және оған заңмен уәкілеттік берілген басқа да органдар мен лауазымды адамдардың ұсынуы (хаттамалары) бойынша сот әкімшілік тәртіппен жүзден бес жүзге дейінгі айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салады. Алғашқы құқықбұзушылық үшін әкімшілік жаза қолданылған күннен бастап үш жылдың ішінде қайталап жасалған нақ сондай іс-әрекет соттың шешімі бойынша заңды тұлғаның қызметін заңда белгіленген тәртіппен тоқтатуға әкеп соғады.

3. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамға немесе оған теңестірілген адамға заңсыз материалдық сыйақы, сыйлықтар, өзге де материалдық игіліктер берген, қызмет көрсеткен немесе артықшылық жасаған, жеке, заңды тұлғалар, егер оларға қатысты мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамның немесе оған теңестірілген адамның тарапынан бопсалау орын алған болса немесе бұл жеке, заңды тұлғалар болған жағдай туралы он күн мерзім ішінде

осы Заңның 6-бабының 2 және 4-тармақтарында аталған органдарға өз еркімен мәлімдесе, жауапты болмайды.

Қазақстан Республикасының Президенті
Н. Назарбаев

Астана, 2 шілде, 1998 жыл.

**“ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ ТУРАЛЫ”
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢЫ**

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының тәуелсіз егеменді мемлекет ретінде дамуының басты шарты болып табылады.

Осы Заң мемлекеттік органдардың, меншік нысандарына қарамастан ұйымдардың және азаматтардың ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы құқықтық қатынастарын реттейді, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мақсатын, жүйесі мен бағыттарын белгілейді.

І тарау. Жалпы ережелер

1-бап. Осы Заңда пайдаланылатын негізгі ұғымдар

Осы заңда мынадай негізгі ұғымдар пайдаланылады:
сыртқы қауіпсіздік — Қазақстан Республикасы ұлттық мүдделерінің шет мемлекеттер, шетелдік ұйымдар мен азаматтар тарапынан туындайтын қауіп-қатерден қорғалуының жай-күйі;

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі (бұдан әрі — ұлттық қауіпсіздік) — елдің ұлттық мүдделерінің нақты және ықтимал қауіп-қатерден қорғалуының жай-күйі.

Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделері (бұдан әрі — ұлттық мүдделер) — іске асырылуына мемлекеттің адам мен азаматтың конституциялық құқықтарын, Қазақстан қоғамы құндылықтарын, түпқазық мемлекеттік институттарды қорғауды қамтамасыз ету қабілеті байланысты болатын Қазақстан Республикасының саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да қажеттерінің жиынтығы;

қоғамдық қауіпсіздік — Қазақстан азаматтары өмірінің, денсаулығы мен берекетінің, сондай-ақ Қазақстан қоғамы құндылықтарының оларға залал келтіре алатын, ықтимал қауіп-қатерден қорғалуының жай-күйі;

ұлттық қауіпсіздік объектілері — жеке адам, оның құқықтары мен бостандықтары, қоғам, оның материалдық және рухани құндылықтары, мемлекет, оның конституциялық құрылысы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы;

ұлттық қауіпсіздік субъектілері — өз өкілеттігін биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот билігі тармақтарының органдары арқылы жүзеге асыратын мемлекет, азаматтар мен ұйымдар.

3-бап. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету принциптері

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің принциптері:

1) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті жүзеге асыру кезінде заңдылықты сақтау;

2) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштерінің бір-біріне жедел хабардар етіп отыруы және келісілген іс-қимыл жасауы;

3) ұлттық қауіпсіздіктің барлық түрлерінің бірлігі, өзара байланысы және теңдестірілгендігі;

4) саяси, экономикалық және ақпараттық шаралардың басымдығы;

5) жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің өзара жауапкершілігі;

6) ұлттық қауіпсіздікті қорғау жөніндегі іс-әрекеттің күллі жиынтығын іске асыруды бақылау болып табылады.

4-бап. Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделері

Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделері:

1) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету;

2) елде қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылықты сақтау;

3) Қазақстанның бүкіл халқының игілігі үшін экономикалық даму;

4) қазақстандық патриотизмді тәрбиелеу және Қазақстан халқының бірлігін нығайту;

5) Қазақстан қоғамының материалдық және рухани құндылықтарын сақтау мен еселей түсу;

6) Қазақстан Республикасы конституциялық құрылысының, оның ішінде, мемлекеттік тәуелсіздігінің, бірегей құрылысы мен президенттік басқару нысаны тұтастығының, мемлекеттік шекарасына қол сұғылмаушылық пен ел аумағының бөлінбестігінің бұлжымас беріктігі;

7) мемлекеттік институттардың тұрақты жұмыс істеуі, оларды нығайту және қызметінің пәрменділігін арттыру;

8) Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлері мен әскери құрамаларының жарақталуы мен жауынгерлік әзірлігін қамтамасыз ету;

9) заңдарды бұлжытпай орындау және құқық тәртібін сақтау;

10) әріптестік негізінде халықаралық ынтымақтастықты дамыту болып табылады.

5-бап. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатер

1. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлер мыналар:

1) заңдылық пен құқық тәртібінің әлсіреуі, оның ішінде, ұйымдасқан нысандарын қоса алғанда қылмыстылықтың өсуі, мемлекеттік органдардың қылмыстық құрылымдармен астасуы, лауазымды адамдардың капиталдың заңсыз айналымына сүйеуші болуы, сыбайлас жемқорлық, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының қорғалу дәрежесі төмендеуіне ықпал ететін қару мен есірткі заттардың заңсыз айналысы;

2) конституциялық құрылысты күштеп өзгертуге бағытталған іс-әрекет, оның ішінде, Қазақстан Республикасының бірегей құрылысына, тұтастығына, қолсұғылмаушылығына, аумағының бөлінбестігіне қиянат келтіретін іс-әрекет;

3) елдің қорғаныс қабілетінің әлсіреуі, мемлекеттік шекараның қолсұғылмаушылығына төнген қауіп-қатер, Қазақстан Республикасына қатысты күш қолдану, оған қарсы басқыншылық;

4) шет мемлекеттердің арнаулы қызметтері мен ұйымдарының, сондай-ақ жеке адамдардың Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге

бағытталған барлаушылық, лаңкестік, диверсиялық және өзге де іс-әрекеттері;

5) мемлекеттік органдардың қызметіне іріткі салу, олардың іркіліссіз жұмыс істеуін бұзу, елдің басқарылу дәрежесін төмендету;

6) кез келген нысандағы саяси экстремизм, оның ішінде, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты немесе алауыздықты қоздыру;

7) ұлтаралық және конфессияаралық жанжалдардан, жаппай төртіпсіздіктерден, рұқсат етілмеген жиналыстардан, митингілерден, шерулер мен демонстрациялардан, заңсыз тосқауылдар мен ереуілдерден көрінетін әлеуметтік-саяси жағдайдың шиеленісуі;

8) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделмеген әскерилендірілген құрамалар құру;

9) экологиялық жағдайдың күрт нашарлауы, табиғи апаттар мен табиғи және техногендік сипаттағы өзге де төтенше жағдайлар, жұқпалы аурулар мен індеттер;

10) стратегиялық ресурстардың ел мүдделеріне кереғар пайдаланылуы, қаржы салымы белсенділігінің артуына, соның ішінде, Қазақстан Республикасына шетелдік салымдардың құйылуына кедергі жасауды қоса алғанда, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігіне нұқсан келтіру, капиталды елден сыртқа бақылаусыз әкетуі;

11) демографиялық жағдайдың нашарлауы, соның ішінде, бала туудың күрт төмендеуі, өлім-жітімнің көбеюі, бақылаусыз көші-қон үрдістерінің туындауы;

12) елдің білім және парасаттық әлеуеті сапасының нашарлауы;

13) елдің ұлттық мүдделерін қорғау жөніндегі нормативтік құқықтық актілердің жетілдірілмегендігі немесе болмауы.

II тарау. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі және оның негізгі міндеттері

6-бап. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін қолданылып жүрген заңдардың негізінде және бірыңғай мемлекеттік саясат шеңберінде оны қамтамасыз ететін, бір-бірімен өзара іс-қимыл жасайтын күштер, өз құзыреті

шегінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін бүкіл жауапкершілікті толық мойнына алатын өзге де мемлекеттік органдар мен ұйымдар құрайды.

8-бап. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері

1. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштеріне:

1) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері, басқа да әскерлері мен әскери құрамалары;

2) ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер, сыртқы барлау, әскери және салық полициясы органдары, Қазақстан Республикасы Президентінің Күзет қызметі, салық және кеден қызметтері, төтенше жағдайлардың зардаптарын жою қызметтері жатады.

2. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуші күштер бір-бірімен заңдарда белгіленген шекте өзара іс-қимыл жасайды және өз құзыретіне жататын мәселелер бойынша бір-біріне өзара хабардар етіп отырады.

3. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету өз құзыреті шегінде дербес, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштерінің өтініштері бойынша жүзеге асыратын барлық мемлекеттік органдар мен ұйымдардың бөріне міндетті болып табылады.

Ш т а р а у. Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Парламентінің, Үкіметінің, соттарының, мемлекеттік органдары мен меншік нысандарына қарамастан барлық ұйымдардың ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласы бойынша өкілеттіктері

9-бап. Қазақстан Республикасының Президентінің өкілеттігі

Қазақстан Республикасының Президенті:

1) елдің ұлттық мүдделерін қорғау саласында мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының үйлесімді іс-қимылын қамтамасыз етеді;

2) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша актілер шығарады;

3) Қауіпсіздік Кеңесін құрады, оның міндеттері мен өкілеттігін белгілейді, Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын бекітеді;

4) ұлттық қауіпсіздікке төнген нақты, ықтимал қатерді айқындайды және Қауіпсіздік Кеңесінің пікірін ескере отырып, барлық азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөнінде қажетті шаралар қолданады;

5) Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша өзге де қажетті өкілеттікті жүзеге асырады.

10-бап. Қазақстан Республикасы Парламентінің өкілеттігі

Қазақстан Республикасының Парламенті:

1) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша заңдар қабылдайды, оларға өзгерістер мен толықтырулар енгізеді;

2) соғыс және бейбітшілік мәселелерін шешеді;

3) Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуымен Республиканың Қарулы Күштерін бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау жөніндегі халықаралық міндеттемелерді орындау үшін пайдалану жөнінде шешім қабылдайды;

4) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша парламенттік тыңдау өткізеді;

5) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының Конституциясы жүктеген өзге де өкілеттікті жүзеге асырады.

IV тарау. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету

18-бап. Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету

1. Экономикалық қауіпсіздік мемлекеттік органдардың, меншік нысандарына қарамастан, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың:

1) Қазақстанның экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз етуге;

2) Қазақстанның дүниежүзілік экономикалық жүйеден экономикалық тұйықталуына жол бермеуге;

3) ел экономикасының ресурстық энергетикалық негізін сақтау мен нығайтуға;

4) Қазақстанның геосаяси төңірегінде туындайтын ықтимал теріс факторлардың әсеріне байланысты

мемлекет экономикасының осал жерін барынша азайтуға бағытталған шешімдерімен және іс-әрекеттерімен қамтамасыз етіледі.

19-бап. Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету

1. Қоғамдық қауіпсіздік мемлекеттік органдардың, меншік нысандарына қарамастан, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың:

1) азаматтардың жеке қауіпсіздігін, олардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету кепілдіктерін нығайтуға;

2) қазақстандық патриотизмге және ұлтаралық татулыққа негізделген жалпыұлттық сана-сезімді қалыптастыруға;

3) Қазақстан халқының бірлігін нығайтуға;

4) халықтың табиғи өсімін көтермелеуге және дағдарысты демографиялық үрдістерге қарсы әрекет жасау жөнінде дер кезінде шаралар қолдануды қамтамасыз етуге;

5) қылмысқа, соның ішінде, оның ұйымдасқан түрлеріне, сыбайлас жемқорлық пен лаңкестікке қарсы күресті күшейтуге бағытталған шешімдерімен және іс-әрекеттерімен қамтамасыз етіледі.

20-бап. Әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету

1. Мемлекеттің барлық органдары мен лауазымды адамдарының, меншік нысандарына қарамастан барлық ұйымдар мен азаматтардың міндеті:

1) Қазақстан Республикасының қорғаныс қабілетін нығайтуға;

2) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің жауынгерлік қабілет деңгейін ұстап тұруға және оны арттыруға жәрдемдесу болып табылады.

21-бап. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету

Тиісті мемлекеттік органдардың, меншік нысандарына қарамастан, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың міндеті:

1) қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және қорғау;

2) Қазақстанға экологиялық жағынан қауіпті технологиялардың, заттар мен материалдардың бақылаусыз әкелінуіне жол бермеу;

3) ел аумағының радиоактивті, химиялық ластануына, бактериологиялық зарарлануына жол бермеу;

4) экологиялық жағынан қауіпті және жетілдірілмеген технологиялардың қолданылу ауқымын қысқарту;

5) шаруашылық және өзге де қызметтің келеңсіз экологиялық зардаптарын жою болып табылады.

22-бап. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету

1. Қазақстан Республикасында ақпаратты, оның ішінде, мемлекеттік ақпарат ресурстарын қорғаудың ұлттық жүйесі құрылып, нығайтылады.

2. Қазақстан Республикасының органдары мен лауазымды адамдарының сыртқы саяси және сыртқы экономикалық мәселелер бойынша шешімдер қабылдауы дүниежүзілік саяси және экономикалық даму үрдістері, басқа, әсіресе шектес мемлекеттердің саясаты мен экономикасындағы ахуалдар туралы шынайы және алдын ала берілетін ақпаратқа негізделуге тиіс.

3. Мемлекеттік органдардың, меншік нысанына қарамастан, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың міндеті:

1) Қазақстанның ақпараттық тәуелділігіне;

2) басқа мемлекеттердің тарапынан ақпараттық экспансия жасау мен қоршауға;

3) Қазақстан Республикасының Президентін, Парламентін, Үкіметін және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуші күштерін ақпараттық жағынан оқшаулауға жол бермеу жөнінде барлық қажетті шараларды қолдану болып табылады.

4. Мыналарға:

1) Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігін қалыптастыру және оның үздіксіз жұмыс істеуі;

2) Қазақстанның байланыс пен информатиканың әлемдік жүйесіне кіруі жөніндегі ұлттық мүдделеріне қайшы келетін қандай да болсын шешімдер қабылдауға және іс-қимыл жасауға жол берілмейді.

24-бап. Сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету

1. Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздіктің халықаралық кепілдіктерін алу мақсатында Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігінің құрамдас бөлігі болып табылатын халықаралық (ғаламдық, аймақтық) қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысады.

2. Сыртқы саяси қатынастар саласында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету:

1) ғаламдық бейбітшілік тәртібін қалыптастыру жөніндегі халықаралық күш-жігерге қатысудан;

2) Қазақстанның геосаяси төңірегіндегі ұжымдық қауіпсіздіктің тиімді жүйесін қалыптастыру мен нығайтудан;

3) Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздігінің мүдделеріне сай қызмет істейтін халықаралық ұйымдарға қатысудан;

4) елден тыс жерде Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған шараларға қатысудан;

5) қажет болған жағдайларда шектес мемлекеттермен бірлесіп, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты мәселелерді шешуден тұрады.

Қазақстан Республикасының Президенті
Н. Назарбаев

Астана, 26 маусым, 1998 жыл.

**ҚР ПРЕЗИДЕНТІНІҢ “ҚАЗАҚСТАН — 2050” СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ҚАЛЫПТАСҚАН МЕМЛЕКЕТТІҢ ЖАҢА САЯСИ БАҒЫТЫ”
АТТЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНА ЖОЛДАУЫНАН**

I. Қалыптасқан Қазақстан — мемлекеттілігіміздің, ұлттық экономикамыздың, азаматтық қоғамымыздың, қоғамдық келісіміміздің, өңірлік көшбасшылығымыз бен халықаралық беделіміздің дағдарыста сыналуы

1. Қуатты да табысты мемлекет.

2. Демократияландыру мен ырықтандырудың орнықты процесі.

3. Түрлі әлеуметтік, этностық және діни топтардың келісімі мен татулығы.

4. Ұлттық экономика. Халықаралық еңбек бөлінісіндегі біздің рөліміз.

5. Қоғамдық тұрақтылық пен келісімді қамтамасыз ететін күшті әлеуметтік саясат.

6. Әлемдік қоғамдастық таныған ел.

7. Ядролық қаруды таратпау режимін ілгерілетудегі біздің белсенді рөліміз.

8. Қазақстан — 2030 стратегиясы. Негізгі қорытындылар.

II. XXI ғасырдың жаһандық он сын-қатері

1. Бірінші сын-қатер — тарихи уақыттың жеделдеуі.
2. Екінші сын-қатер — жаһандық демографиялық теңгерімсіздік.
3. Үшінші сын-қатер — жаһандық азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатер.
4. Төртінші сын-қатер — судың тым тапшылығы.
5. Бесінші сын-қатер — жаһандық энергетикалық қауіпсіздік.
6. Алтыншы сын-қатер - табиғи ресурстардың сарқылуы.
7. Жетінші сын-қатер — Үшінші индустриялық революция.
8. Сегізінші сын-қатер — үдей түскен әлеуметтік тұрақсыздық.
9. Тоғызыншы сын-қатер — өркениетіміз құндылықтарының дағдарысы.
10. Оныншы сын-қатер — жаңа әлемдік тұрақсыздық қаупі.

III. Қазақстан — 2050 стратегиясы- жедел өзгермелі тарихи жағдайлардағы жаңа Қазақстанның жаңа саяси бағыты

1. Міндеттердің жаңа парадигмасы.
 2. Қайда бет алдық? Жаңа саяси бағыттың мақсаттары.
- Жаңа бағыттың экономикалық саясаты — пайда алу, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарым алу принциптеріне негізделген түгел қамтитын экономикалық прагматизм**

1. Түгел қамтитын экономикалық прагматизм.
2. Жаңа кадр саясаты.
3. Макроэкономикалық саясатты жаңғырту.
 - 3.1. Бюджет саясаты.
 - 3.2. Салық саясаты.
 - 3.3. Ақша-кредит саясаты.
- 3.4. Мемлекеттік және сыртқы қарызды басқару саясаты.
4. Инфрақұрылымды дамыту.
5. Мемлекеттік активтерді басқару жүйесін жаңғырту.
6. Табиғи ресурстарды басқарудың жаңа жүйесі.
7. Индустрияландырудың келесі кезеңінің жоспары.
8. Ауыл шаруашылығын жаңғырту.
 - 8.1. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндеуде және саудада қожалықтар мен шағын және орта бизнесті дамыту.
9. Су ресурстарына қатысты саясат.

Ұлттық экономикамыздың жетекші күші — кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау

1. Шағын және орта бизнесті дамыту.

2. Мемлекеттік-жекеменшік әріптестігінің жаңа үлгісі — “Қуатты бизнес — Қуатты мемлекет”.

3. Жекешелендірудің жаңа кезеңі — мемлекет рөлінің өзгеруі.

Әлеуметтік саясаттың жаңа принциптері — әлеуметтік кепілдіктер мен жеке жауапкершілік

1. Әлеуметтік саясаттың жаңа принциптері

1.1. Ең төменгі әлеуметтік стандарт.

1.2. Атаулы әлеуметтік қолдау.

1.3. Өңірлердегі әлеуметтік теңгерімсіздіктер проблемасын шешу.

1.4. Жұмыспен қамту және еңбек саясатын жаңғырту.

2. Ананы қорғау.

Әйелдерге қамқорлық.

Баланы қорғау.

4. Ұлт денсаулығы — табысты болашағымыздың негізі

4.1. Денсаулық сақтау саласындағы негізгі басымдықтар.

4.2. Балалар денсаулығын қамтамасыз етудің жаңа тәсілдері.

4.3. Медициналық білім беру жүйесін жақсарту.

4.4. Ауылда медициналық қызмет көрсетудің сапасы.

4.5. Дене шынықтыру мен спортты дамыту.

Білім мен кәсіби машық — заманауи білім беру, кадрларды даярлау мен қайта даярлау жүйесінің негізгі бағдарлары

1. Білім беру саласындағы жұмыстың басымдықтары

1.1. “Балапан” бағдарламасын 2020 жылға дейін ұзарту.

1.2. Инженерлік білім беру жүйесін дамыту.

1.3. Білім беру саласындағы әлеуметтік жауапкершілік жүйесін дамыту.

1.4. Білім беру әдістемелерін жаңғырту.

2. Инновациялық зерттеулерді дамытудың жаңа саясаты

2.1. Технологиялар трансфері.

2.2. Ғылым мен бизнестің кооперациясы.

2.3. Перспективалы ұлттық кластерлерді қалыптастыратын жол картасы.

Мемлекеттілікті одан әрі нығайту және қазақстандық демократияны дамыту

1. Мемлекетті басқарудың жаңа типі

1.1. Мемлекеттік жоспарлау мен болжау жүйесін жетілдіру.

2. Басқаруды орталықсыздандыру

2.1. Орталық пен өңірлер арасындағы жауапкершілік пен өкілеттіктердің ара-жігін ажырату.

2.2. Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасы.

2.3. Ауыл өкімдерін сайлау.

3. Кәсіби мемлекеттік аппарат қалыптастыру

3.1. Өкімшілік реформаның екінші кезеңі.

Дәйекті де болжамды сыртқы саясат — ұлттық мүдделерді ілгерілету мен өңірлік және жаһандық қауіпсіздікті нығайту

1. Сыртқы саясатты жаңғырту басымдықтары.

2. Экономикалық және сауда дипломатиясын дамыту.

3. Өңірлік қауіпсіздікті нығайту.

4. Жаһандық қауіпсіздікті нығайтуға үлес қосу.

5. Ұлттық қорғаныс қабілеттілігі мен әскери доктринаны нығайту.

Жаңа қазақстандық патриотизм — біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз табысының негізі

1. Жаңа қазақстандық патриотизм.

2. Барлық этностар азаматтарының тең құқықтылығы.

3. Қазақ тілі және тілдердің үштұғырлылығы.

4. Мәдениет, дәстүрлер және даралық.

5. Ұлттық интеллигенциясының рөлі.

6. ХХІ ғасырдағы Қазақстандағы дін.

7. Болашақтағы Қазақстанды қалай елестетемін.

8. Ұлтқа үндеу.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	3
----------------	---

I бөлім. РЕСЕЙ ОТАРЛЫҚ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

Астрахан губерниясының, Сібір мен Орта Азияның бұратана халқын соғысып жатқан армия ауданында қорғаныс құрылыстарын салу жөніндегі жұмыстарға алу туралы патша жарлығы	4
Қазан әскери округі әскерлері командашысының бас штаб бастығына генерал-лейтенант Лаврентьевтің жазалау экспедициясының ауыр жағдайы туралы жеделхаты	5
Т.Рысқұловтың “Шығысты азат ету күресінің тарихынан” деген мақаласынан	10
Ш. Жантілеуовтің “1916 жылғы көтерілістің жекелеген кезеңдері” деген мақаласынан	13
Саяси элита екіге жарылды	18
Ақпан революциясының жеңісі құрметіне Қазалы қаласында болған мұсылмандардың, солдаттар мен офицерлердің митингісі мен демонстрациясы туралы хабар	20
Түркістан әскери округі штабының әскери қатынастар бастығының Бас штаб бас басқармасына тыл жұмыстарынан қайтып келе жатқан жұмысшыларды қарусыздандыру туралы жеделхаты	21
Уақытша үкіметтің 1916 жылғы қырғыздар толқуларынан зардап шеккен Жетісу облысының орыс және жергілікті халқына көмек көрсету үшін қазынадан 11 150 000 сом беру туралы қаулысы	—
“Голос татар” газетінің Орынбордағы жалпы қазақтық съезд туралы хабары	23
Ресей халықтары құқықтарының декларациясы	25
А. Кенжиннің “Алаш партиясының қызметіне тарихи баға беру жөнінде” деген мақаласынан	27
Алашорда үкіметінің әскери кеңес құру туралы қаулысы	34

II бөлім. КЕҢЕСТІК ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

А. Байтұрсынұлының В.И. Ленинге жазған хатынан	35
--	----

БОАК пен ХКК-нің Қырғыз Автономиялы Социалистік Кеңестік Республикасын құру туралы декреті.....	40
Қырғыз (Қазақ) АКСР еңбекшілері құқықтарының декларациясы	43
Түркістан төтенше комиссиясының коммунист қызметкерлері тобының РК(б)П Орталық Комитетіне мәлімдемесінен	47
Жерсіз және жері аз диқандар одағының (кейініректе — Қосшы Одағы) жарғысынан	48
Патша үкіметі Сібір және Орал казак әскерлерінің меншігіне бөліп берген жерді қазақтардың еңбекші халқына қайтарып беру туралы Қазақ АКСР ОАК-нің декреті	49
Қазақ АКСР ОАК-нің қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу туралы декретінен	51
Кеңестердің Бүкілқазақтық V съезінің қазақ халқының тарихи дұрыс атауын қалпына келтіру туралы қаулысы	52
Бүкілодақтық ОАК-нің Қырғыз АКСР-інің атын Қазақ АКСР-і және Ақмешіттің атын Қызылорда деп өзгерту туралы қаулысы	—
Қазақстандағы ұлттық саясаттың кейбір сәттері	53
ҚАКСР ағарту халық комиссариаты алқа мәжілісінің жаңа қазақ әліпбиін енгізуді жеделдету жөніндегі шаралар туралы хаттамасынан	56
БК(б)П қазақ өлкелік комитетінің Қазақ мемлекеттік университетін ұйымдастыру туралы қаулысынан	—
Бүкілодақтық орталық атқару комитетінің төрағасы М. И. Калинин жолдасқа ҚАКСР Максим Горький ауданының №4 ауылдық кеңесінің азаматы Дуйсенбинов Нұрғалидан	58
Түркісіб жұмысының бес жылы	60
КСРО ХКК мен БК(б)П ОК-нің “Корей халқын Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралық аудандарынан көшіру туралы” №1428—326 СС қаулысы	62
1926—1939 жылдардағы Қазақстан халқының саны (мың адам)	64
КСРО ПХК БҚБ 6-бөлімінің бастығы мемлекеттік қауіпсіздік капитаны Безруковтың баяндама жазбасынан	65
8-гвардиялық атқыштар дивизиясы 1073-гвардиялық атқыштар полкінің командирі майор Бауыржан Момышұлына жауынгерлік мінездеме	66
Висла жағасындағы шайқас	67
Бізді түнгі жезтырнақтар деп атайтын	68
Қазақстан ХКК мен К(б)П ОК-нің Қазақ КСР Ғылым Академиясын ұйымдастыру жөніндегі дайындық шаралар туралы қаулысынан	69
ХКК-нің “Арнаулы қоныс аударушылардың құқықтық жағдайы туралы” қаулысы	70
“Қазақ КСР Ғылым Академиясының тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателер туралы” Қазақстан К(б)П ОК-нің қаулысынан	71
1977 жылғы КСРО Конституциясынан	74

1978 жылғы Қазақ КСР-і Конституциясынан	80
Тың резервтері отанға қызмет етсін	84
“Ақиқаттан аттауға болмайды” кітабынан	89

Ш бөлім. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН

Қазақ КСР-інің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация.....	103
Семей ядролық сынақ полигонын жабу туралы Қазақ КСР Президентінің жарлығы	107
Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы	108
Тасада қалған түркі сөздер	112
Құшағымыз бауырларға айқара ашық	119
Қазақстан Республикасының ұлттық валютасын енгізу туралы Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығынан	128
Н. Назарбаевтың “Тарих толқынында” деген еңбегінен	—
Қазақстан Республикасы, Қытай Халық Республикасы, Қырғыз Республикасы, Ресей Федерациясы және Тәжікстан Республикасы мемлекет басшыларының Бішкек Декларациясы	140
“Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы” Қазақстан Республикасының Заңы	144
“Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы” Қазақстан Республикасының Заңы	152
ҚР Президентінің “Қазақстан — 2050” стратегиялық қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты” атты Қазақстан халқына Жолдауынан	160

Учебно-методическое издание

Составители:

**Нурпеисов Кенес Нурпеисович
Козыбаев Ильяс Манашевич
Жукешев Канат Муратбекович**

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

Хрестоматия

Учебное пособие для 9 классов
общеобразовательных школ

(на казахском языке)

Третье издание, дополненное

Редакторы *Е. Жақыпов*
Көркемдеуші редакторы *Д. Болатов*
Техникалық редакторы *И. Тарапунец*
Корректоры *Г. Тұрмағанбетова*
Компьютерде беттеген *Е. Өзенбаев*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым
министрлігінің № 0000001 мемлекеттік лицензиясы
2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 3498

Басуға 26.06.13 қол қойылды. Пішімі 84x108^{1/32}.
Офсеттік қағаз. Қаріп түрі “Школьная”. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 8,82. Шартты бояулы беттанбасы 9,24.
Есептік баспа табағы 8,59. Таралымы 8 000 қос. дана.
Тапсырыс №

“Мектеп” баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй

Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz